

с. 18 Къра, 5687

4

Къарачай литература

ХРЕСТОМАТИЯ

9

Сюйюнчланы А. А., Лайпанланы Къ. Т.,
Хубийланы М. А.

КЪАРАЧАЙ ЛИТЕРАТУРА

9

класс

ХРЕСТОМАТИЯ

БИРИНЧИ ЧЫКЪГЪАНЫ

Къарачай-Черкес Республиканы окъуу бла баш
школну хакъындан Министерствосу бегитгенди

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК 1997

Джарашдыргъанла: *Суююнчланы Азамат, Лайпанланы
Къазий, Хубийланы Магомет*

Рецензентле: *Эбзеланы А. И., Гочияланы С. А.*

БЁЛЮМЛЕНИ ХАЗЫРЛАГЪАНЛА:

Суююнчланы Азамат — Нартла. Орта ёмюрледен. Эски халкъ джырла. Къочхарланы Къасбот, Мечиланы Кязим, Джанибекланы Аппа, Къаракётланы Исса, Биджиланы Асхат, Блимгётланы Ахмат, Семенланы Исмаил. Орус литературадан.

Лайпанланы Къазий — XIX ёмюрден литература чыгъармала, Кърымшаухалланы Ислам, Алийланы Умар, Хубийланы Ислам.

Хубийланы Магомет — Акъбайланы Исмаил, Ёртенланы Азрет, Боташланы Абидат.

Хрестоматия 1995 джылда литератураны программасына кёре къуралгъанды.

С 4306020000—25 25—97
9 П I (03)—97

ISBN 5—7289—0129—8

© Къарачай-Черкес республика
киتاب басма, 1997

ОКЪУУЧУЛАГЪА

Къарачай литература Россияны халкъларыны литератураларыны бир чакъгъан бутагъы болуб, «История советской многонациональной литературы» деген илму кёбтомлукъгъа киргенди.

Алим Къараланы Асият «Къарачай литератураны тарихини очеркин» джазгъанды, башха литературоведле да джазыучулары юсюнден илму ишле басмалагъандыла.

Школда тамада класслада (IX—XI) къарачай литератураны системалыкъ курсу окъулады. Ол курсну кёзюулеге бёлюу былай къуралгъанды: 9 классда—фольклор эмда XX ёмюрню биринчи джарымында джазыучулары тамада тёлюсю; XX ёмюрню экинчи джарымында аланы ызындан келген джазыучула 10—11 класслада окъуллукъдула.

Ана литературадан 9-чу классха хрестоматия, энчи китаб болуб, биринчи чыгъады. Дерс китаб да (учебник) энчи басмаланныкъды, окъуу китаб аны тамалыды, литература чыгъармаланы джыйымыды.

Окъуб башлардан алгъа бу китабны бетлерин ачыб кёрюгюз, анда ненча бёлюм болгъанын, къайсы джазыучула окъуллукъларын билигиз, аланы суратлары, чыгъармалары бла танышыгъыз.

Алгъы бурун фольклор бериледи, андан сора къарачай литература, дагъыда, къошакъгъа, орус классика литературадан кёчюрюлгенле киреди. Окъууну былай къурамакълыкъны магъанасы: фольклор-джазма литератураны тамалы болгъанын, литератураны ёсюю эмда аны орус литература бла байламлыгъын кёргюзтюрге, къыскача айтсакъ, литература процессни тюз ангылатыргъа излемекликди.

Хрестоматияны джарашдыргъанла фольклордан эмда джазма литератураны ал джылларында ишлеген белгили поэгле бла джазыучулары эм магъаналы чыгъармаларын сайлаб алгъандыла. Аланы ичинде, халкъ ауузда сакъланган «Хасаука», «Умар» деген джырла, Кърымшаухалланы Ислам, Къаракетланы Исса, Ёртенланы Азрет, Биджиланы Асхат, халкъ джырчыла Къочхарланы Къасбот, Джанибекланы Аппа, дагъыда ала кибиб къарачай миллетни тарихине кирген джазыучула бардыла. Бу китабха талай джылны ичинде эсгерилмей тургъан

Семенланы Исмаил бла джазыучу Блимгютланы Ахмат магъаналары терен болган чыгъармалары бла кѳошулгъандыла.

Чыгъармаланы тин байлыкъларын, суратлау дараджаларын ачыкълар ючюн, текстлени кѳбюсюне соруула, ишле (заданиеле), тылмачангылатма билдириуле бериледи. Бир кѳауум текстлени устазлагъа эмда окѳуучулагъа кеслери сюзерге эркинлик бериледи.

9-чу классны дерс китабында-учебникде джазыучуланы джашау джоллары, чыгъармаларыны анализи, литератураны теориясындан материалла боллукъдула.

Бу китабны чыгъарыр ючюн, устазла, алимле, джазыучула уллу кѳыйын кѳошхандыла. Ана литература джюреклени ашхылыкъгъа учун-дургъан борчуна кѳуллукъ этер деб ышанабыз.

Багъалы окѳуучула!

Билим алгъаныгъыз бла бирге, окѳуу китабны бетлерин таза сакъларгъа, талай джыллагъа джарарча аяулу джюрютюрге унутмагъыз. Ол заманда сизден сора окѳурукъла да сизге бюсюреу этерикдиле, сизден иги юлгю аллыкъдыла. Туугъан халкыгъызны тин байлыгына хурмет этгенигиз, миллетигизни сюйгенигиз, сыйлагъаныгъыз таныллыкъды, билимигиз ёсгени, ишленмеклигигиз, керти адам болургъа тырмашханыгъыз кѳюннюкдюле.

Джарашдыргъанла.

ФОЛЬКЛОРДАН

Нартла

НАРТЛАНЫ ДЖАРАТЫЛГЪАНЛАРЫ. ТЕЙРИЛЕ БЛА НАРТЛА.

Кюн Тейриси кюнню джаратханды. Джер Тейриси джерни джаратханды. Ючюнчюге тенгизле джаратылгъандыла.

Кёк бла джер джаратылгъандан сора экисини ортасында адам улу джаратылгъанды. Кёк, КЮН, Джер, Суу Тейрилери оноулашыб, Суу Тейриси адам улусуна ичерге суула берирге бойнуна алгъанды; Джер Тейриси да юсюнде берекетле битдириб, ашатыргъа, адам улуну кечиндирирге кесине джюкге алгъанды; Кюн Тейриси — джылытыргъа; Кёк Тейриси джауумла джаудуругъа дегендиле.

Кюн Териси — тейрилени башыды, оноучусуду. Ол сууланы, кёклени, джерлени кудретли бегими. Кюн Тейриси учсуз, кыйырсыз узакъдады. Ол кыйнайды, джайда джерге къаты джылыу береди, кышда бизден джылыуун Ёксюзле дунясына иеди, аланы джылытады.

Кюн Тейриси, ачыуланса, джерни кюйдюреди, тенгизлени кyuрутады. Эртде заманланы биринде Кюн Тейрини тубанла ачыуландыргъандыла. Тубанла, джерни юсюне джатыб, кюн джарыгъын иймей тохтагъандыла.

Кюн чамланнганды, ачыуланыб, джерге айланыб, ахсыныб, кюкюрегенди, къусханды. Кюнню ёзегинден ташла, учхунла джерге джаугъандыла. Ма алтын, кюмюш, темир ташла аладан болгъандыла. Ала кюнню къусханындан болгъандыла.

Кюн Тейрисини баш аты Къайнар-тейри болгъанды. Къайнар-тейри бла Джер Тейриси таулары, джерлени, сууланы, джулдузлары да джаратхандыла дейдиле. Ала джерни джаратхан заманда, джер къл-тырауукъ, тенгизле чайкългъан толкунлу болгъандыла. Нарт улулары, баш уруб, Тейрилеге джети джылны джылагъандыла, былай айтхандыла:

Джерни джаратхансыз — кълтыратмагъыз,
Сууланы джаратхансыз — чайпалтмагъыз!

Къайнар-тейри, таулары джаратыб, джерге чюйле этиб ургъанды. Андан сора джерни кълтырагъаны, тенгизлени чайкългъанлары тохтагъанды.

Адам улуну башы нартла эдиле, эм алгъа ала джашаб башлагъандыла. Нартла джайылырдан алгъа нартла бла бирге джер юсюнде бек эрши, не эселе да, айтыргъа унутханма, «харрала», болур дейме, ала джашагъандыла. Ала бла нартланы кюрешулерин тохтамагъанды. Харрала адамлагъа ушаяракъ болуб, уллу, кызыл тюкюле болуб, хар затны айырмай ашагъандыла. Ала Кюн Тейрини исси кюнлерин бек скойгендиле. Къайнарны джерге къусуб атхан сары ташларын джыйыб, бир бирлерин ургъандыла.

Деует нарт, Кюн Тейрини къусуханын билиб, ташдан темирни айырыб, сауут этгенден сора, нартла харраланы джер юсюнден думп этгендиле.

АЛМАСТЫЛА КЪАЙДАН ЧЫКЪГЪАНДЫЛА

Алмастыла бурун да болгъандыла. Ала бюгюн джокъ болургъа джетгендиле. «Ала кеслери нартла бла эмегенлени бирге къатышхан къауумларындандыла», — деб, атам Къочхардан алай эшитгенме. Нартлада Алаугъан деген бир мазаллылары болгъанды. Ол адам улудан бир къатын алса, ол къатынла аны джашаууна джарамагъандыла. Хапарлагъа кёре, ол эмеген кызыны къатыннга алгъанды. Ол, Алаугъанны къатыны болуб, джашаб башлагъандан сора, хар эки айдан сабийле табханды, хар табханда уа — эки-тёрт табханды. Ол табхан сабийлерин ашаб тургъанды.

Сора бир джолда, Алаугъанны эмеген къатынын алдаб, оджакъны башындан отджагъагъа къозлатхандыла. Ол, оджакъны башындан юч сабийни къозлаб, энишге отджагъагъа атхантай, нартладан бир тиширюу сабийлени алыб къачханды. Ол, сабийлени Минги Тау джанына алыб бара, джолда арыб, эки сабийни алай бир джерде атыб, бирин а Минги Тауда буз таракъла ичине салыб кетгенди. Ауурдан элталмай атыб кетген ол эки сабийни уа бир бёрю алыб кетиб, къайда эсе да бёрюле ичине элтиб, анда кеси сютю бла ёсдюргенди.

Ма кёремисе, ол бёрюле ёсдюрген сабийледен алмастыла джаратылгъандыла. Ол себебден ала чачлы, тюкю, мазаллы болгъандыла. Ала сёлеше билмегендиле, алай а ала адам улусуну тилин ангылагъандыла. Ала отну, сууукъну да артыкъ айырмагъандыла, чийни, бишгенни да билмегендиле. Ала ыстауатлада, дорбунлада, адамла джашамагъан эсги, кир, къарангы джерледе адамладан тюшюб къалгъан-къулгъанланы ашаб джюрюгендиле.

Бизни аталарыбыз бурунда алагъа, нартланы хатерлеринден, юйледе ашны, къазанны башындан алыб, юлюш къойгъандыла. Ол юлюшню элтиб, босагъа тюбюне, неда малла джыйылгъан бауну бир джерине, мюйюшюне, хуна тешигине салгъандыла.

Алмасты барыб аны ашагъанды, ашаб, тоюб кёлюне джараса, былай айтыб, алгыш этгенди:

Тыбырынг Темиркѣзакъ джулдузча бегисин,
Тейринг берсин Апсатыны малларындан игисин, кѣбюсюн.

Аш бермей кѣюб, ачыуландырсанг а, кѣаргъыш этгенди.
Кѣаргъышында былай айтханды:

Арбазынгда мулхар, аш болмасын,
Обангда топракъдан башха таш болмасын.

Алмастыны тилеги, кѣаргъышы алдаусуз кѣабыл болгъанды. Алма-
сты болгъан джерге шайтан кирмейди, нек десенг, шайтанланы джангыз
алмастыла кѣредиле, сора бѣрю кѣреди. Алмастыла, шайтанланы адам-
лагъа заран этерге кюрешгенлерин билиб, аланы кѣууадыла. Бѣрю уа
шайтан кѣозлагъан заманда шайтанны баласын алыб кѣачады, элтиб бир
джерде ашайды.

ЭМЕГЕНЛЕНИ ЮСЮНДЕН

Эмегенлени юсюнден мен атамдан эшитген хапар былайды. Ала
эртде, бек эртде джашагъан джанла болгъандыла. Кеслери бек мазаллы,
кѣарыулу болгъандыла, таб, адамла бла джыланлагъа, айюлеге да
ушагъандыла.

Аланы бир тюрлюсю — беш-алты кѣуйрукълу джыланлача, узун,
базыкъ, андан оғаргъысы адамгъа ушагъан, терилери джылтырауукъ,
джылан терисича джылтыраб, сора алайдан эки, юч, тѣрт, беш баш
айырылыб, боюнлары узун болгъандыла. Башлары, бир башхасы бол-
май, кѣадыр башха ушаяракъ болуб, кѣзлери, тишлери, тиллери уа
джыланланыхъыча.

Экинчи тюрлюсю — орталыкъ дуппурлача уллула, эрши, сылыкъ
ийисли, кѣзлери, ауузлары, джаякълары макъалагъа ушаб, эки аякъны
юсюнде адамлача джюрюгендиле. Юслери тюклю, терилери чакъмакъ-
чакъмакъ болгъандыла. Джашагъанлары чегетледе, батмакълада болуб,
тоя билмегендиле. Тамыр, эт, кѣгет ашаб джашагъандыла. Акъыллары
аз; бир кесек сѣлеше да билгендиле.

Ючюнчю тюрлюлери — алты-джети бармакълы, тырнакълары, бир
башхасы болмай, борсукъну тырнакъларыча, джитиле болуб, аякълары
да айюню аякъларына ушагъандыла. Была эки аякъларыны юсюнде
джюрюгендиле. Юслери, текеленикича, тюклери узун болгъанды. Баш-
лары улуу кѣабла тенгли болуб, тар мангылайлы, бурунсуз, бирер кѣз-
лери, ол да кече чолпанча джылтырай, кюндюз а кѣып-кѣызыл, хымил
басыб, алай болгъанды. Ауузлары кѣулакъ артларына дери айырылыб,
баш тишлери тюб джаякъларындан, тюб тишлери уа баш джаякълары-
ндан ѳрге чыгыб, алай болгъандыла. Бу кѣауум эмегенле нарт
адамла бла бек кюрешгендиле. Сюйген ашлары уа адам, эшек эт бол-
гъанды. Быланы кѣарыулары адамланы кючюнден он кере аслам болгъан-
ды. Алай а не файда, хыйлалыкълары, усталыкълары джокъ эди. Бир

кере тойсала, бир ыйыкны уянмай тургандыла. Уянсала уа аш излеб, джыйырма кюн айлангандыла.

Бир кѡауум эмегенле сууукѡга чыдамсыз болгандыла. Ол себебден джер тюбюнде кюргелеринде беш айны джукѡлагандыла. Джазѡга арыкѡла, кѡарыусузла болуб чыкѡгандыла. Джангы кырдыкны айырмай отлагандыла.

Хапарлагѡ кѡре, эмегенлени кѡбюскон нартла кѡыргандыла. Андамында кѡалгѡанлары да, бир-бирлерин ашаб, ахырында, ачлыкѡ кириб, кѡырылгандыла дей эдиле.

НАРТЛАНЫ ТЕЙРИГЕ ТАБЫННГАН АЛѡЫШЛАРЫ

Тейри, сени кѡулунгма, кесим да нарт улума!
Суу Тейриси, суудан сыкѡганса кѡанымы,
Кѡк Тейриси, сен бергенсе джанымы.
Джер Тейриси, ашла бла тойдурдунг,
Апсатыѡга малла бериб сойдурдунг.
Нартла бары джаратылдыкѡ кѡанынгдан,
Нартха ѡтдю хар бир джигинг санынгдан.
Баш урама, тал чыбыкѡлай, ийилиб,
«Тейри!» — дейме, хар хаманда сѡююнѡб.

Бу дуады. Нартланы кѡзюуюнде быллай тилеклери болганды. Нартла сыйлы батырла болгандыла. Эмегенлени кѡырыб, кеслери да джигит туудукѡла кѡойгандыла.

1. Бурун кѡаллай тейриле болгандыла, аланы джашау бла байламлы кѡаллай ышанлары бардыла?

2. Оѡурлу эмда оѡурсуз шартланы кѡргюзген кючлени атларын айтыѡыз, суратлагѡыз.

3. Нартла халкѡга, ата джуртха кѡаллай кѡуллукѡ этгендиле? Нарт эпосну миллетни тин байлыѡын ѡсдюрюуде маѡганасын ачыкѡлагѡыз.

МѡЛЕК КѡОНАКѡ

Нарт таурух

Бурун ханла бийлик этген заманлада, Бештау джеринде ханнга улан тууб, бѡрк таѡылгѡан кѡууанчы башланыб, ханны джаран кѡаласында тюрлю эришиу чаришле болуб, гѡджебле, тулпарла, батырла, баѡатырла джыйылыб, кеслерини онглулукѡларын таныта, тутушуудан, ат чабдыруудан, садакѡ атыудан белгили ѡчлени алгѡанла кѡб болсала да, ханны эм уллу ѡчу Минги Тауну тѡппесине чыѡыб кѡайтханнга бериллигин хан, кесини айтнакѡларын (кѡодучула) чакѡырыб, аны халкѡга айтырларын билдиргенди.

Алай а хан салгъан ёч ючюн Минги Таугъа чыгъар адам табылмагъанды. Болса да хан, къууанчын джер джюзюне тауушлу этер ючюн, батырланы не бла кёллендириге билмей, биягъы айтнакъларын чакъырыб, Минги Тауну башына чыгъыб къайтхан батыргъа хан джангыз эгечи Наркъызны береди дегиз да билдиригиз халкъгъа деб, айтнакъла да чыгъыб ханны тилегин джамагъатха айтхандыла. Аны эшитген батырла, кёллениб, Минги Таугъа ёрлеб къайтырыкъ чаришге чыкгъандыла. Батырланы Минги Таугъа джетиб, ёрлеб баргъанларын кёрген, алайда къой кюте тургъан бир къойчу, батырланы къайры баргъанларын, нек баргъанларын соруб билиб, джамчысын да тешмей, бойнунда азыкъ артмагъын да атмай, ашыкъ-бушукъ этиб, батырланы ызындан терк тебреб, аланы джетиб, Минги Таугъа ёрлеб тебрегенди. Къойчу, тохтаусуз, ёргеден ёрге барыб, дагъыда чыгъа, бара, батырла да артдан артха къала, къойчу уа, артмагъында гыбытдан айран да тогъуй, теркден терк бара, узая, ёргеден дагъыда ёрге чыгъа, батырланы озуб, Минги Тауну тѣппесине алай бла джангыз къойчу джаш чыгъады. Ханнга кюеу боллугъуна асыры къууаннгандан, ашыкъгъандан къойчу, сюрюучю таягъын тауну тѣппесине чанчыб, анга да кийиз бѣркюн кийдириб, алай къоюб, джамчысын учтангил этиб, артмакъларын да бойнундан атмай, былайдан огъуна учуб барыб, хан къала джараннга тюшюб, кесими ким болгъанымы, къаллай джигитледен болгъанымы ханнга, Наркъызгъа, элге бир кѣргюзейим деб, джамчы учтангилге миниб, Минги Тауну башындан тѣбен учанды. Учуб келе, кѣлю аман этсе, гыбытдан айран ичиб, кесин таукел эте, къара булутчукъ хауагъа тагъылгъанча, сабыр келгенди, тѣбен къарай хан къалагъа, ала кѣремидиле экен мени учханымы деген сагъышха кириб, эки кѣзю хан джаранны марлагъанча, ары джетерге ашыгъа.

Тѣбентинден а хан, эгечи, аланы джууукълары, бютеу эл бу джигитге селен болуб, сейирсиниб, учханына къараб тургъандыла. Алай а къойчуну учтангил джамчысы аны, ол мурат этгенча, хан къалагъа тюшюрмей, Бийчесын джайлыкълагъа тюшюргенди. Хан къалагъа джетмеген къойчу, «джарым джолда къалдым, Наркъыздан да къуру къалдым», — деб, бек къыйналыб, алайда джюрегине кириб, джыгылгъанды. Хан да, къыйналыб, «ол учангер таубатырны барыб дженгил табыб, меннге алыб келигиз!» — деб, къаугъарларына буйрукъ бергенди.

Кѣлюне кириб, тѣнгереб тургъан къойчу, бир алада, къаты джукъудан уянганча, джукъусурай, кѣзюн ачыб къараса, сол къабыргъасында иегилери сыныб-сыныб джюрегине чанчылыб, къатында да бир деу къатангил, сууукъ тюрсюнлю киши, къолунда бычагъы бла не эсе да этерге хазырлана тургъанын кѣрюб, дагъыда ойсураб къалады. Ханны къаугъарлары да, учангер таубатырны излей, алайгъа келиб, къабыргъасында иегилери сыныб, ичине кириб джатханны кѣредиле, аланы тюзете, орнуна сала тургъан деуге тюбейдиле.

Къаугъарла, атладан тюшюб, аланы къатына келирге, деу, джашны къабыргъасында иегилерин алгъынча этиб, ариу, халы ызы къалмай,

тикгенди. Джаш да, саппа-сау болуб, эс джыйыб, секириб ёрге туруб, деуге бюсюреу эте, гыбытдан айран ичиргенди. Ханны буйругун толтура, кѡаугъарла экисин да ханнга алыб баргъандыла. Хан не сѣлешмеген, не ышармагъан ол деу кѡатангилге, таудан учхан учангер олду деб, кимсе, кѡайданса дегенди. Алай а джунчуб, джууаб бермегенди деу анга. Аны алай кѣрген хан, «бу ёпкелеб сѣлеше болмаз, ханлыгъымы бютеу джерине айландыргъыз, джер, суу кѣргюзюгюз, ачылсын, сѣлешир, не ашыгъу барды! — дегенди. Кѡаугъар-ѣзюрле да, деуню кѣзюн ача, джер-суу кѣргюзе, бютеу ханлыгъын аулагъандыла. Деу а, бергенлерин ашаб, биягъынлай, не сѣлешмей, не ышармай, сууукъ тургъанды.

Башха барыр джер табмай, кѡаугъар ѣзюрле, деуню ашыра, ханнга алыб кѡайтыб келгендиле, бир да кѡабагъын ачмагъанын, сѣлешмегенин айтхандыла.

— Бу джигит учангерни керти кѣлю кѡалгъанды бизден, — деб, хан не бла джанына джараб джумушатыргъа билмей, бу кѣрмеген небиз кѡалды мени ханлыгъымда? — деб соргъанды кѡаугъар-ѣзюрлерине. Кѡаугъарла да: «Ханыбыз, базар болмаса, ол кѣрмеген джугъубуз кѡалмагъанды!» — дегендиле.

— Элтигиз, базарны да бир кѣрсюн, ол джаратыр бир джукъ табар эсе уа, — деб, хан деуню базаргъа ашыртханды. Уллу ханлыкъны базарында кѡаугъарла аны сау кюнню айландырыб, кѣргюзмеген затлары кѡалмайын, болмады, бу тилсиз тюл эсе, — деб, базардан чыгъыб келе, сарсмакъ, сохан сатхан бир тиширыуну кѣрюб, деу аны кѡатында мурукку этгенди. Ёзюрле да аны эслеб, тохтар болуб, алайда мычыгъандыла. Ала да алай эте, деуню сымарлай тургъанлай, бир кѡарт тиширыу келиб, сохан сатыб ала башлагъанды. Сатыучу тиширыу анга: «Кѣруу соханны не этесе, сарсмакъ да алсанг а», — деб, бир джоппу сарсмакъны теджегенди. Кѡарт кѡатын а, сарсмакъны ары тюртюб, соханны алгъанды. Ол сатыугъа кѡараб тургъан деу да ышарыб, кетиб тебрегенди.

Аны ышаргъанын кѣрген кѡаугъар-ѣзюрле кѣууаныб, ханнга сюй-юмчю айтхандыла. Хан да, «деуню кѣзю ачылды, ёпкелегени кетди, энди сѣлешейим, чакъыргъыз бери», — деб, хан турун кѡала джараннга чакъыртыб, кѡонакъбайлыкъ этиб, сыйлаб, биягъынлай: «Кимсе, кѡайданса? Ол джаш а киминг болады? Базарда соханлагъа нек ышардынг, айтсанг эди, не тилегенинги да кѡабыл этерме!» — дегенди. Деу, кѣб тынгылаб, «башыма бош эт», — дегенди.

Хан деуню башына бош этерге сѣз береди, деу да былай деб сѣлешиб: «Базарда ышаргъаным: ол кѡарт кѡатын сарсмакъны унамай, дау салыб, соханны сайлаб алгъан эди да, дармандан эсе, аурууну нек сайлаб алды деб ышаргъанма. Ол джаш а, таудан учуб тѡшюб, ауур джаралы болуб, аджал кѡатын сакълаб тургъанын кѣрюб, аны ёлмуден кѡутхардым. Ол эм уллу джигитлени джигитиди. Келгеним а сизге анданды», — деб, кѡолу бла Кѣкню кѣргюзгенди. Аллай хапарны эшитген хан, берген сѣзюне туура болса да:

— Сен андан келген эсенг, мёлексе, анда мёлекле джашайдыла, — деб, болгъанын да унутуб, ийинч, илеш сёлешир дыгалас этиб, кёб джалынч сёз айтыб, сен мёлек кьонакъса, мында кьал, бизге мёлек бол, уллу аллах кеси джибергенди сени бизге, — деб, аны ханлыкъда кьалырын тилегенди. Алай а мёлек кьонакъ кьалыргъа унамагъанды. Аны кьалмазлыгъын ангылагъан хан, дагъыда тилекчи болуб, саулугъуна кьаратыб, узакъ ёмюрлю болур ючюн, не этерге, не ашаргъа кереклисин соргъанды. Мёлек кьонакъ да анга: «Кир иннет, аман сагъыш джюрютме, айран ич, сарсмакъ ашай тур. Ол ауруу алады, сохан ауруу кьозгъайды, джашаулу болургъа сюе эсенг», дегени бла, бир джылтырауукъ учтангил учуб келиб, алайгъа кьонуб, мёлек кьонакъны миндириб, Кёкню мийигине учуруб, терк ташайгъанды. Джашаулу болургъа сюйген хан да андан сора хар сёлешгени сайын «мёлек алай айтханды» — деб мёлек кьонакъны сёзлери ауузундан тюшмей, керексиз омакъ, джубанч хантланы ашагъанны кьоюб, айраннга джарашыб, осал кьылыкъларын тюзетиб, ханлыгъында адамына тыйыншылы кьараб, кёзюу-кёзюую бла сарсмакъ ашай, юч джюз джылны джашаб, Джашаулу-айран-хан деген ат бла дуниягъа белгили болгъанды. Кьойчу учангер джашны да Наркьыз бла тоу кьууанчлы ётгенди. Таубатыр ат да ол заманда ол джигит кьойчугъа аталыб, андан бери чыкьгъанды. «Айран джашау узайтыр, сарсмакъ ауруу алыр, сохан ауруу кьозгъар» деген сёзле мёлек кьонакъ айтхандан чыкьгъандыла дейдиле.

*Хасанланы Назирни «Къарча»
деген китабындан.*

1. Нарт таурухну адамлыкъны иги шартларын бегитиуде магъанасын ачыкьлагъыз.
2. Кьойчуну джигитлиги, джигерлиги неде танылады?
3. Кьонакъ мёлекни ханнга насихатларын айтыгъыз.
4. Таубатыр бла Наркьызны сыфатларыны таурухда магъаналары неди?
5. Башха китаблада нарт таурухланы окъугъуз, хапарларын классда айтыгъыз.

Сёзлюк:

чариш — эришиу
 турун — тургъан
 джаран — джашагъан
 учтангил — учуучу
 къатангил — къатангы
 селен — сейир
 учангер — учхуч
 къаугъар — аскерчи
 ёзюр — визирь, кенгешчи, болушлукъчу
 мурукку — сабыр

ОРТА ЁМЮРЛЕДЕН

Бурунгу Бирлешген Къарачай кърал
Эмда аны къурагъан Къарча

1994 джылда Хасанланы Назирни «Къарча. Ёмюрледен тахсала» деген китабы басмадан чыкыгъанды. Ол тарих магъанасы болгъан, илмугъа алкъын белгисиз, къарачай-малкъар тарихде, культурада эм бурунгу къол джазма (эсертме) табылгъанындан, XV ёмюрге «Бирсил Къарачай» деген къралны къалай къуралгъанындан, аны тамалын салгъан кърал башчы Къарчаны джашауундан хапар айтады. Китабны оригиналы арт джыллада Карачаевскеде джашагъан Хасанланы Сосланбек афендиде болгъанды. Ол араб харифле бла хазар-къарачай-малкъар тилде джазылгъанды.

1970 джылланы аллында Сосланбекге джууукъ джетген джаш, Шимал Текейде университетни история факультетини студенти, артда «Къарачай» газетни къуллукъчусу Хасанланы Ибрагимни джашы Назир анга джюрюб, аны болушлугъу бла китабдагъы 23 сорукасны (бёлюмню, башны) онун (Къарчаны юсюнден хапар бергенлени) бусагъатдагъы къарачай-малкъар алфавитге тюшюрюб алгъанды.

Назир Къарачай-Малкъарны тарихинден бурунгу эсертмелени, Къарчаны джашау джолун илму дараджада ачыкълар ючюн, тогъуз джыл чакълы заманны тинтиб, аны калай ангыларгъа кереклисин билими джетгенича джазыб кёб кюрешгенди. Алай а, аны басмагъа хазырлай тургъанлай, къыйын ауруб, кёзююсюз, джашлай ёлюб кетгенди. Энди аны юй бийчеси Хасанланы Фатима, Алчакъланы Хаджи-Исмайылны къызы, филолог болмаса да (ол инженерди), бу магъаналы затха джан аурутуб, эрини сыйын да кёлтюре, унутулмазча иш этгенди — китаб басмадан аны кючю бла чыкыгъанды.

XIV ёмюрге Къырымдагъы хазарлада Къазаккы улу Ботай деб хазарча, румча, арабча окъуу болгъан, хазарла джашагъан джерлеге айланыб, ала къайда, къалай джашагъанларыны, къайсы юзюкден болгъанларыны юсюнден эшитгенин, хапарланы, кеси кёрген затланы да джазыб чыкыгъан бир адам болгъанды. Аны джашы Барлыу да гитче заманында биргесине джюрюгенди. Уллу болгъанында, атасы Къазаккы улу Ботай бла джашы Ботай улу Барлыу, Кърым тегерегинде, Тюбю-таракъкъанда джашагъан хазар юзюклени, Къыйрауузда джашагъан хазар юзюкню къыйраууз юйюрюню юслеринден джазарыбызны битдирдик, энди хазарла джашагъан башха джерлеге да айланыб джазаргъа керекди деб, аллай оноу этгендиле. Ол заманда джазылыб къалгъан хазар-къарачай тилни эсертмесинде былай джазылады (аны окъугъан, къарачай-малкъар тилни биле эсе, къыйналмай ангылайды): «Мингар, ючюннюк толзан, джетмиш тёртюннюк джылнын секкизинник айнасын-да къыйрымда, къыйрым джакъларында, Тюбютаракъкъанда хазар урзюгю къыйрамманлар хем къыйраууз тёрезинде джашайыр хазар урзюгю къырауузлар дереги хакъыннан джазмарын тюгелледик...». Алай бла минг юч джюз джетмиш тёртюнчю джылны сегизинчи айында Кърымгъа джууукъ джерледе хазар юзюклени юсюнден джазгъанларын тамамлайдыла. Сора 1378 джылны ючюнчю айында, Тюбю-

таракъкъандан Керчь кёчюу бла ётуб ала, Тютютаракъкъандан ары къайсы джерлеге, къайсы юзюкlege баргъанларын, не кёргенлерин, не эшитгенлерин, джашауда, элдеде, халкъда не болгъанын джаза, талай джылны джюрюгендиле. Кеслери да, къалайлагъа баргъанларын айта, къарачайлыланы кыркъгъа джууукъ юзюклерин санайдыла: «хазар урзюгю айрыкъаз байбан къарачайлар, хазар урзюгю бозал къарачайлар, къойман урзюгю айбас джанай джормухъ къарачайлар, алан урзюгю къонбан тармакъ къарачайлар, алан урзюгю тебер къарачайлар, алан урзюгю эрттек къарачайлар, мюкюрчай къарачайлар, элджик къарачайлар, къарачай сабарларда болдукъ, хазар урзюгю къапыкъаз къарачайлар, алан урзюгю сабар къапыкъаз къарачайларда болдукъ, курзукъ къалада, къойман урзюгю созухъ къарачайлар, гылач къалада... хазар урзюгю къапыкъаз къарачайлар, къойман урзюгю алтыгъюз талмыкъ къарачайлар, баджакъ урзюгю дженгютейлерде... алан урзюгю тункъач къарачайлар, хазар урзюгю сарыкъан джамбат къарачайлар..., гуннар къалада хазар урзюгю къапыкъаз къарачайлар, гум суу бойнунда гунар къарабаш къарачайлар, д.а.к.».

Айтыуларына кёре, алай айлана Къазаккы улу Ботай бла Ботай улу Барлыу Бештау тегерегине джетедиле, Темиркъан къалада, Темирболат бийни юйюнде он кюн турадыла. Темирболат бийни сабийлерини бири Къарча болады. Анга ол кёзюуде онбир джыл болгъанды. Атасы Темирболат бий Къазаккы улу Ботайдан: «Къарчаны хазар окъуугъа юрет», — деб тилейди. Ботай: «Хо», — дейди. Алай а, барыр джерлерине айланыб бошамагъанлары себебли, ызына айлансала, алыб кетер акъыллы боладыла.

Темиркъан къаладан сора да ол джыл джазыучула кёб джерлеге айлангандыла. Ол джерледе да «къарачайлагъа» талай кере тубсгенлерин, сёз ючюн, къарачай хазарлагъа, Оттамакъ къалада хазар урзюгю къапыкъаз малкъаз къарачайлагъа, къанлеш къалада хазар урзюгю къапыкъаз малкъаз къарачайлагъа, хазар урзюгю къабар къарачайлагъа, Къармакъ къалада хазар урзюгю Басханыхъ къарачайлагъа, Къабарты джерлигинде Къорсакъ къалада койман урзюгю кюзар къарачайлагъа Джайтам къалада булгъар урзюгю кюламышъ, бозар, балкъар къарачайлагъа, хазар урзюгю буркъюзюк къарачайлагъа, дагыда кёб тюрлю къарачайлагъа джолукъгъанларын айтадыла. Андан ары Къанбат урзюгю калгуллагъа (юнгюшлеге), ныкъчуллагъа (чеченлеге) дери да баргъандыла. Бир джылдан аслам айланыб, кёб зат да джазыб, Темиркъан къалагъа къайтадыла. Артда Къарассу къалагъа тебегенлеринде, Къарча да ала бла кетиб, беш джыл окъуйду Къырымда Къазаккы улу Ботайдан хазар, рум билимге.

Окъуудан къайтхандан сора Къарча Темиркъан къалада Джанибекден аскер ишге юренгенди. Тамерлан келир заманнга Къарчагъа джыйырма бла төрт джыл болгъан эди, дейдиле авторла.

Тамерланны аскери, джерни башын отха алдырыб, халкъланы кырыб, джашланы, кызланы, джесир этиб Бухарагъа сюрсенинде, Къарча да аланы ичинде болады. Былайда Къарча кеси айтхан хапарны джазадыла тарихчиле. Къарча хапарын ариу кысха айтханды, ол себебден аны сёзлерин эсертмеден алайыкъ. «Темирлик хан сибилтинин къарад» курт тёрезине бештау джерлигине келгенседик кёп хазар, къойман, алан къыйман, нокъайман, татар урзюклерин кыртты. Атамы, анамы, тёрт баджаран къардашымы, къурдашларымы ёлюксетти, кёп джашур уланларын, кызларын Бухаргъа сюрюкледи, кёп джол джюрюкледи, кёб киши ёлюкленди. Сюрюклени Бухарда къулгъа саттылар. Бухарны тюнюнёр, тезюнёр джерлигинде къулладылар, Бухарны тюшюнёр джерлигинде къулладылар. Бухар, Къашгъар, Къомул тёрезинде къулландылар. Менин Бухарта Наурузну атасы кипчак Атайгъа къулгъа саттылар. Наурузгъа ол чакъда онджети джыл болгъан», — дейди Къарча.

Къарча бла Науруз бир-бирин биринчи кере кёргенлей огъуна ёмюрлюкге тенгле—къарнашла болуб къаладыла.

Къарча атасына-анасына бек тансыкъ болуб, туугъан джерине термилиб тургъанды. Чырт тёзюмю къалмай бошалгъанында, Къашгъардан Науруз бла, дагыда онеки джагъатай чорасы бла къачады. Узакъ джолланы джюрюб, Тарыкъ таулагъа келеди, андан Кърымда Къарасуу къалагъа, сабийлигинде окъугъан джерине, эгечи Кюлсюнай, кюеую Къоджакъ джашагъан къалагъа келеди. Къарасуу къалада Коджакъны тамадасы хан болгъанды. Къарча аны аскеринде башгур болуб, эки джыл турады «Хазар акъахан» ёлгенинде, ханлыкъгъа къойман тюшеди. Къарчаны аллы туугъан джерине — Къараджуртха кетерге айланады. Къарча, Барлыу, Къоджакъ, Науруз, Турам, Аттуркъай, Будууан бютеу юйдегилери бла Къарчаны онеки джагъатай чорасы (аскерчиси) юйдегилери бла — бары да эки джюз адам — Къарасуу къаладан Къараджуртха джол аладыла. Тюбютаракъкъандан ётуб, элдеде тохтай, кече къала, Элтурукъ къалагъа джетедиле, алайда къышлайдыла. Джолда элдеде юйле кюйгенин, адам азлыкъны кёрюб, Къарча бек къыйналыб келеди. Элтурукъда джашагъан алан юзюмю алсунар къарачайланы да Тамерланны аскери кыргъанды, отуз юч юй сауду. Кызылбекле да, чабыуул этиб тонаб турадыла.

Къарча былайда джигитлик этеди, кызылбеклени чиркитеди, чабыуул этмезча, тонамазча этеди. Андан Таутёрк къалагъа келедиле. Мында да халекликни кёрюб, Къарча къыйналады. Былайда юч джыл турадыла да Джённгютюй къарачайлагъа барадыла. Алада да къуру алтмыш джети юй сау къалгъанды. Джер-джерде тохтай, туугъан джурту чачылгъанын, кюйгенин кёре, къыйнала, Темиркъан къалагъа, туугъан элине джетеди Къарча. Элде къыйманла, татарла, нокъайманла джашагъанын кёреди. Атасын, анасын, тёрт къарнашын тимуруула ёлтюргендиле. Андан ана къарнашлары джашагъан Къармакъ къалагъа

барыр умут алыб, Бештау таба атланады, кьойчу кьабарлагъа джолугъады. Тамерлан кьабарладан адам кьоймагъанча кьыргъанды. Алайдан Къармакъ кьалагъа, хазар юзюгю басханыкъ кьарачайлагъа барадыла. Тамерлан Къармакъ кьалада кёб адамны кьыргъанды. Алайда Минги тауну этегинде 1412 джылда Элджурт элни саладыла.

Эки джыл ётгенден сора Бойташ шат Элджуртха кьонакъгъа келеди. Къарча, Къараджуртда, Кьобан, Бештау, Басхан тийреледе кьалгъан хазарланы, кьойманланы, аланланы бирикдириб, кьошуб, кьрал кьуараргъа излеген оноун айтады. Бойташ шат унамазын билдиреди. Ол былайда уллу ханлыкъ кьуралырын излейди. Къарча: «Тозурагъан хазар урзюкге татар орда аны кечмез», — дейди. Бойташ шат: «Уллуну кьабхан уллайыр, азны кьабхан азайыр, онглу кьабынны кьабсакъ, Сибилти ханлыкъгъа тёр болур эди, сен джуртунга аскерлик борчунгу толтур, мен ханлыкъ борчуму баджарырма», — дейди. Келишалмайдыла.

Тамерланни аскери, халкъланы кьырыб, джесирге сюрюб, хазна кьалмай тюрб этерге джетдиргенинде, бош джерле, хазыр элле ючюн кюреш башланады.

Ол кёзюде Къартджуртдан Шатбекни уланы Сонгай Элшат бла кюеую Къачыр келедиле Элджуртха. «Бизни Шатбек ийгенди, Къарча Сабартыны кеси джуртуна санасын, бизге бир келсин, деб айтдыргъанды», — дейдиле. Къарча, Сонгай, Элташ, Науруз, Турам, Будууан, Аттуркъай, Барлыу тёрт ёзюр аскер бла Къартджурт кьалагъа барадыла. Ючюнчю кюнюнде Элджурт кьаладан Кьударай чора кьуугьун этиб келеди: «Мастыкъла Элджуртну тонадыла, малын, адамын сюрдюле!» — деб.

Сонгай Элшат сабарла бла теберледен 617 аскер кьурайды. Къарча, Науруз, Барлыу ала бла Элджурт кьалагъа кетедиле. Сонгай Элшат Будууан, Турам, Аттуркъай он ёзюр аскерлери бла Эбзеге барадыла, Эбзе бий 500 аскер береди, андан Холамгъа, Дюгерлеге барадыла, ала да 235 аскер береди, Къырымшаухал да уллузюкледен, буркьузюкледен, алкъазладан 1300 аскер кьурайды. Къысхасы бла айтсакъ, уруш болады, ол тангдан тюш чакъгъа дери барады. Мастыкъла хорланадыла, этген заранларын адам, мал болсун — барын телетеди Къарча, мастыкъла кьабарланы джеринден арты кьабарты джерге кёчериклерин ангылатады. Мындан ары быллай болмасын деб тебеди.

Бир айдан Къарчаны джангыз джашы — Джантуугъан дуппур башында садакъ тартаргъа юрене тургъанлай, кьабыргъасындан садакъ тийиб ёледи. Къарча бек кыйналыб, кьарт тюрскюннге киреди: «Бу кьонуш онгур болмайын, дау болду» — дейди. — «Муртар табылмады.»

Къыш ётеди. Къыйынлыкъ келсе, оджакъдан тюшер, кете тебресе, ийнени кёзю бла чыгъар, дегенлей, Минги Тау да услу кылыгъын кёргюздю ол джыл (текстдеча беребиз) «Мёнгю тау кёбенип солуду, таш джауум джауду. Элджурт джерлиги басынты, кёп мал кьырылты». Бу болумда Къартджуртдан Сонгай Элшат бла Къачыр келиб, Къарчаны

Къарча. Суратны Хабичланы Магомет салгъанды.

2 Карач, лит-ра 9 кл.

Кара. 5587

5 КАРЧ-ЛЕД-КОРЧЕВСКАЯ
РЕСПУБЛИКАНСКАЯ УНИВЕРСАЛНА
НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА

ары кёчерин тилейди. Ёлген джашына да кыйналыб турган Къарча огъай демейди, 1424 джыл, джазны экинчи айыны онючюнчю кюнюнде 248 адамы бла Къартджуртха кетерге тебрейди. Эртдемба эртде Джанте улу Ёрюзбек, келиб, Къарчаны джуртундан кетмезин айтады, анда алты уланы бла къалады, ашыра барыб а джылайды. Алай бла, Къарча Къартджуртха кёчеди.

Къартджуртха келгенлей, Къарча, хазар кыйман, алан юзюкледен юч сибиллан элликни джыйыб: «Бизни джуртубузну аты «Бирсил Къарачай» элик болса, деб келеди кёлюме. Бурунгу ата-бабаларыбыздан — хазарладан жангыз бизбиз Къараджурт къарачай хазарла. Таулада, тау сууланы бойнунда, тау тюзле этегинде орналыб джашагъан къарачайланы аты энтда атыбыз болуб, хазарла, кыйманла, аланла бирикген элик, Къарачай элик болсун», — дегенди. Бары да разы болуб, «Бирсил Къарачай» эликни кюуаргъа оноу этедиле. Бирсил Къарачай элиги төрт чанкаргъа бёлунеди: Уллуз Къарачай чанкар (элмени Науруз), Къапыкъаз чанкар (элмени Турам), Къобакъаз чанкар (элмени Аттуркъай), Тюзер чанкар (элмени Будууан). Барлыу элик джорукат элмен болду, Кыйрымшаухал элик тилмачер элмен болду, Борах элик Элмекемен элдер болду, Элшат да бунар арлез сабар болду. Къарчаны уа, барына да тамадагъа санаб, элик элмендер этдиле. Къарча хар чанкарны джерин чеклерин айтады. Къаралны ара оноун этерик ассалезге он адам буюрады.

Къарачай элик төрленгенден сора Къарча, кёб аскери бла джолоучу болады, эликни халкъы, джери бла танышыр, неклерин белгилер ючюн, Къоллукъор (Къухор?) джерлигинде тебер къарачайлардан башлаб, къалгъуулагъа, ныкъчулагъа, малкъар бийменлеге дери барыб Бирсил Къарачай эликни чеклерин белгилеб къайтады да Ботай улу Барлыугъа: «Къарачай хазарланы хакъындан, Бирсил Къарачай эликни хакъындан болганны барын джаз», — деб буюрады. «Мен — дейди Барлыу, — атам Ботайны румча (латинча), кыйрымман хазарча бурунланы юсюнден джазгъанларын окъуб, аладан билгеними, атам бла гитче заманында джюрюб кёргеними, Къарча айтыб эшитгеними барын элик элмекеменде (оноу юйде) джаздым».

Къарча Къарачай элликни Къартджуртха кёчген джылында кюурагъан эсе, ол 1424 джыл болады. Алай эсе, 1994 джылда Бирсил Къарачай элик кюуралгъанлы (Къарачай къраллыкъ джюрютгенли) 570 джыл болады (джазны экинчи айында).

Былайда чертилирге кереклиси: «Слово о полку Игореве» оруслагъа, «Витязь в тигровой шкуре» гюрджюлеге къалай багъалы эселе, басмадан чыкъган бу эсертме китаб да къарачайлыла бла малкъарлылагъа алай багъалы болуруна сёз джокъду. Ол жангыз Къарчаны тарихли ишлери бла чеклениб къалмайды, тыш душманладан миллетни джерин, сыйын, эркинлигин кюруулануун, аны адетлерин, динин, тин байлыгъыны тамалларын кёргюзеди, мында Къарачайны къраллыгъы

къалай, неледен къуралгъанын, чанкарлары (бѐлюмлери) белгиленеди-
ле, географиясы суратланады, топонимле (география атла), оронимле
(таулары атлары), гидронимле (суулары атлары), этнонимле (ол заман-
да халкълары атлары) айтыладыла. Китабда хапар хронология халда
барады, композициясы, сюжети кесгинди, муну керти сѝз устала джаз-
гандыла.

Эсгертмени магъанасын толу ачыкъларгъа талай джыллыкъ къыйы-
нын салгъанды Назир. Кѐб, терен магъаналы ишни да баджаргъанды ис-
тория тил, этнография джанындан. Алай болса да, хар не джанындан да
эсгертмени тинтерге, терен сюзерге алимлеге алкъын иш барды.

Къарачай-малкъар миллет Кавказда бурунгу тамырлы халкълары
бири болгъанына, аны бек эртделеден бери къраллыкъ тутуб келгенине
шагъатлыкъ этген, тау тѝпеледе оюлмазлыкъ къалаларына бу эсгертме
энтда бир тохана къала болуб къошулгъанды. Орта ѐмюрледе быллай
терен магъаналы джазма эсгертмеси болгъаны миллетни дунияда цивили-
зациягъа эртде къошулгъанын танытады.

Назир китабына дагъыда эндиге дери киши джазмагъан, басмада
чыгъартмагъан, бююнледе белгилеленден эсе бурунладан келген фольк-
лор чыгъармала къошханды. Ала бизни XII—XV ѐмюрледен хапарлы
этедиле. Ол джаны бла да хакъды китабны джангылыгъы. Аладан сора да
китабха Назирни кесини поэзиясы киргенди.

Къарчаны юсю бла эндилеге дериден эсе 4—5 ѐмюрню теренинден
миллетни тарихин ачыкълагъан бу китаб хар таулу юйде тѝр табаргъа
тыйыншылды.

*СЮЙЮНЧЛАНЫ Азамат,
СЮЙЮНЧЛАНЫ Ханафий.
1994 дж.*

ЛИТЕРАТУРА:

Журнал «Минги Тау», Нальчик, № 6, 1994.

Объединенное Карачаевское государство и его основатель Карча. —
«Карачаево-Балкарский мир», 1995, 31 март.

Эски халкъ джырла

БИЙНЁГЕР

Гезохну уланы былай джигит туугъан Бийнёгер!
Джигитлик болмаса, хомухлукъну бир да сюймеген.

Ойра, о сюймеген.

Сууда батмагъан а, не уа джаннган отда кюймеген,
Етюрюк айтмагъан, кишиге аманлыкъ билмеген.

Ойра, о билмеген.

Тамада къарнашынг, Умар, ит ауруудан¹ ауруйду.
Амалын тауусуб, ол джууукъну-тенгни соруйду.

Ойра, о соруйду.

Ол ёледи, дейдиле, санлары кызыб, кюеди.
Ёлюрюнден алгъа тенглерин кёрюрге сюеди.

Ойра, о сюеди.

Да ауруй эсе, джаным, анга дарманнга не джарар?
Ит аурууну хорлар кяллай болсун, Табу², бир мадар?
Ойра, о бир мадар.

Джууукъ-тенг келдиле, кыйын ауругъанны кёрдюле.
Атларына миниб, былай таугъа, тюзге сюрдюле.
Ойра, о сюрдюле.

Биз мадар излеб, алан, не кече, не кюн джатмайбыз,
Анга джарар дарманны не тауда, тюзде табмайбыз.
Ойра, о табмайбыз.

Айланабыз, аланла, биз анга дарман излейбиз,
Дарман а табабыз, анга не джарарын билмейбиз.
Ойра, о билмейбиз.

Бийнёгер, сорайым деб, обур къатыннга³ баргъанды,
Бек джалбаргъанында, обур къатын ташын салгъанды.
Ойра, о салгъанды.

Обурну ташы, бурулуб, юч тизгинге сыйынды:
— Дарманны келири тынч туююдю, — деди, — кыйынды.
Ойра, о кыйынды.

— Анга джарарыкъ барды — бир акъ маралны сютюдю,
Аны тутарыкъ ана къарнашынгы эгериди.
Ойра, эгериди.

— Бармай тохтасанг, батыр, сени джанынг сау къаллыкъды,
Къалмазлыкъ а болсанг, къарнашынг ызынгдан барлыкъды.
Ойра, о барлыкъды.

Бийнёгер кетгенди ана къарнашына ит тилей,
Умар а къалгъан эди, ма кийик-марал сют кюсей.
Ойра, о сют кюсей.

Мен баргъан эдим а ана къарнашыма къонакъгъа,
Башым кьалды сора бу тау элlege джомакъгъа.
Ойра, о джомакъгъа.

Бийнёгер тюшюнде, эй, уллу бычагъын биледи,
Эртденбла туруб, ана къарнашындан ит тиледи,
Ойра, о тиледи.

Ана кърнашы аны кьонакъ киби́к а кѣрмеди.
Эгечден туугъаннга эгерни хаухлугъун бермеди.

Ойра, о бермеди.

Санга ит бермеген да, сен излегенча, ит болсун,
Дуниядан, сора, Бийне́гер джигитлей, тюб болсун.

Ойра, о тюб болсун.

— Бош ышаннган эдим мен аллай джууукъгъа да джакъгъа,
Бу юйню санамазma кесиме джууукъ оджакъгъа.

Ойра, о оджакъгъа.

— Ёпкелеб кетдим андан, гурушха болуб, джау болуб,
Акъ маралны саумай, Тейри⁴, къайытмазma сау болуб.

Ойра, о сау болуб.

Мыдах болуб бара, Къубади́й улуна тюбеди,
Ол, хапарын билиб, Бийне́герге ма былай деди:

Ойра, о былай деди:

— Бизде барды, джаным, Джемегейден⁵ келген гаджиле,
Ала табханла болалла ызчы къаспар парийле.

Ойра, о парийле.

Къубади́йлары уа Бийне́герге джууукъ болмайла,
Арбазларында, джаным, бир къаспар⁶ итле ойнайла.

Ойра, о ойнайла.

Ол баргъан эди сора Къубади́йлагъа ит тилей,
Ала тура эдиле талкъыда тууар тери ийлей.

Ойра, о тери ийлей.

Къубайлары уа муну кьонакъ киби́к кѣрдюле,
Итлеринден сайлатыб, эки къаспарны бердиле.

Ойра, о бердиле.

Аланы алыб, Бийне́гер къайытхан эд юйюне,
Юретген эди да эски арбазына, сѣзюне.

Ойра, о сѣзюне.

* * *

Мен, бу уугъа тебрей, салам айтхан эдим къартлагъа,
Ёрлеб чыгъарыкъма маралла отлаучу чатлагъа.

Ойра, о чатлагъа.

Къартла салам алыб, бир кёб тилек тиледиле,
Муратыма джетиб къайытырымы изледиле.

Ойра, изледиле.

Анда, бара-бара, салам бердим онгнга, аулакъгъа,
Ерге къарадым а кийикле келиучю къулакъгъа.

Ойра, о къулакъгъа.

Эгерлени ийиб, мен уугъа айлана тебретим,
Ой, Уллу Басханны мийик тауларына ёрледим.

Ойра, о ёрледим.

Эй, тауну башында айлана-айлана сорукъдум,
Туура къарыусуз болуб, излегениме джолукъдум.

Ойра, о джолукъдум.

Кетиб баргъанлайыма, Гуждар⁷ чыкъгъан эди аллыма,
Ол тюбеге эди былай мени джети къанлыма.

Ойра, о къанлыма.

Олсагъатдан тегерек, ой, тубан болду, чарс болду,
Гуждар кийигим сора мени аллымдан тас болду.

Ойра, о тас болду.

Ол тюбетген эди бир къанга джаякълы кийикге,
Сюрюб аны чыгъардым садакъ атсанг джетмез мийикге.

Ойра, о мийикге.

Ойра, чаба-джорта, мен аны ызындан чыкъгъан эм,
Чынгыл къаяда бойнундан уруб а джыкъгъан эм.

Ойра, о джыкъгъан эм.

Ой, тау тёппеледе айлана-айлана, безген эм,
Юч аякълы маралны узакъдан къараб кёрген эм.

Ойра, о кёрген эм.

Юч аякълы Гуждар джангыдан чыгъады аллыма,
Былай кюнле келсинле сюймегениме, къанлыма.

Ойра, о къанлыма.

Гуждар кийикни ма былайды, тенгле, хапары:
Ол, бираз барыб а, ызына айланыб къарады:

Ойра, о къарады.

Тёппеси джылтырай эд, ма Минги Тауда буз кибик,
Аны айбатлыгы, — бу тойда ойнагъан къыз кибик.

Ойра, о къыз кибик.

Дагъыда ариулугъу, — чуба ичинде къыз кибик,
Айтхан къаргъышлары уа — джарагъа себген туз кибик.

Ойра, о туз кибик.

Кекели джылтырай эд, да бир мияла кёз кибик,
Туякълары джити, — былай джырма тикген миз кибик.

Ойра, о миз кибик.

Мюйюзлери аны — сора этге чанчхан тиш кибик,
Таугъа ёрлегени — бу кёкде баргъан къуш кибик.

Ойра, о къуш кибик.

Ойра, мюйюзлери тюз этге чанчыучу тиш кибик,
Мени ол кюнюм да кече кёрюучю тюш кибик.

Ойра, о тюш кибик.

Аны чыммакълыгы, ой, саууб а алгъан сют кибик,
Ызындан айландырды, калакга кетген ит кибик.

Ойра, о ит кибик.

Кёзюм кёрюр-кёрмез, аны эрлай мараб атхан эм,
Мараб атханлыкыгъа, окъну джерге тийиб табхан эм.

Ойра, о табхан эм.

Бар алайына, алан⁸, ол къача-кёче тебреди,
Къача-кете барыб а, бир тик чынгылгъа ёрледи.

Ойра, о ёрледи.

Сора ол маралны мен а сюре-сюре тебрeдим,
Ой, алтынлыны, джаным, бара тургъанлай джерледим.

Ойра, о джерледим.

Аны бла тенгиште мен аны ызындан ёрледим.
Анамдан туугъанлы андан ариу джанны кёрмедим.

Ойра, о кёрмедим.

Ол узакъ барды да, бир сабыр болмайын, атдырмай,
Джанымда суулугъума эмчеклеринден тартдырмай.

Ойра, о тартдырмай.

Ол кийикни сюре, туура тик къаягъа чыкыгъан эм,
Ой, бир эгер итими белибауума такыгъан эм.

Ойра, о такыгъан эм.

Чыгъа-чыгъа барыб, Гезам къаясына ёрледи
Мен сюрюб а сюрюб, ол дагыда къачыб тебреди,

Ойра, о ёрледи.

Къарыууму бошаб, алай сагыш этиб олтурдум,
Уучу башлыгъымы къар да джуммакъландан толтурдум.

Ойра, о толтурдум.

Къар джуммакъланы уруб, эй басхыч этиб башладым,
Ары уа чыгъаргъа бирин да къоймайын бошадым.

Ойра, о бошадым.

Мен къар джуммакъландан кесиме басхычла ишледим,
Кёкдеги тейриден да болушлукъ излеб тиледим.

Ойра, о тиледим.

Къадалыб чыкыдым сора Гезам къаяны⁹ башына,
Мыдахлыкъ келди, джаным, Гезохну джигит джашына.

Ойра, о джашына.

Экинчи эгери кёб чыгъар дыгалас этген эд,
Болумну уа таныб, элге къуугъуннга кетген эд.

Ойра, о кетген эд.

Тёрт джаныма къараб, бир да маралымы кёрмедим,
Садакъ окъну салыб, бурунгу джаяны кёрмедим.

Ойра, о кёрмедим.

Ашым джокъ, сууум джокъ, мен а сууукъ болуб эснедим.
Къая башында, дыдай, акъ кийигими эследим.

Ойра, о эследим.

Энтда тегерегим, ой, тул-тубан болду, чарс болду,
Джангыдан акъ маралым мени кёзюмден тас болду.

Ойра, о тас болду.

Мен, армау болуб, сагышлагъа кетиб алай турдум,
Сонгура, эс джыйыб, Гуждардан тилеб, былай сордум.

Ойра, о былай сордум.

— Джаратхан аллах ючюн, сен не джанса, ой, сен кимсе?
Таулада отлагъан бир саулукъ марал тюйюлмюсе?

Ойра, тюйюлмюсе?

— Джашырма да айтсанг а, сен шайтанмыса, джинмисе?
Не уа, джер джарылыб, тюбюнден чыгыучу джекмисе?¹⁰

Ойра, о джекмисе?

Ой, кийик эсенг, къачма, ышаннга салыб атма къой!
Саулукъ марал эсенг, эмчегингден джангыз тартма къой!

Ойра, о тартма къой!

Эй, ол заманда бу кийик манга алай сѐлешди,
Да къутас чачын алыб, эки джанына юлешди.

Ойра, о юлешди.

Гуждар кийик манга, ойра, адам кибик сѐлешди,
Аны сейир сѐзлерин бютеу тѐгерек эшитди.

Ойра, о эшитди.

— Сен тузакъгъа тюшдюнг, энди мен къалама къайтайым,
Алай болса да сеннге бир-эки алгыш айтайым.

Ойра, о айтайым.

— Ахшы Гезохну болур джаман а туугъан баласы,
Ма былай болады джугъутур кийикни къаласы!

Ойра, о къаласы.

Мен шайтан тюйюлме, не, сен соргъанча, джин тюйюлме,
Джерле джарылыб а, андан чыгыучу джек тюйюлме!

Ойра, о тюйюлме!

Мен кийик тюйюлме, Апсатыны¹⁰ кызы Фатимама!
Саулукъ марал тюйюлме, тутуб эмчегимден тартаргъа!

Ойра, о тартаргъа!

Мен кийик тюйюлме, Апсатыны¹¹ кызы Фатимама!
Не кюрешсенг да, джазыкъ, джууукъ келалмазса къатыма!

Ойра, о къатыма!

Къой! Къайыт ызынга, сен къыйналыб, къуууб бош келме!
Апсатыны кызы бу асхакъ Фатима ма менме!

Ойра, о ма менме!

Туталлыкъ туюлсе, бош а умутлагъа алданма!
Сокъуранырса, джазыкъ, кесинги манга къаргъатма!
Ойра, о къаргъатма!

Мен, анга къараб, антым, кёб сагъыш этиб олтурдум,
Чепкен этеклерими къар джуммакъладан толтурдум.
Ойра, о толтурдум.

Къар джуммакъланы басыб, анга джууукъгъа ёрледим.
Бар алайына, ол мени ачы къаргъаб тебреди.
Ойра, о тебреди.

— Мен Фатимама, да Апсатыны ариу кызыма!
Мени къоймай эсенг а, сау къайытмагъын ызынга!
Ойра, ой ызынга!

Сюре да сюре, таймай сюргенинги къоймадын!
Иче да иче, ой, бизни къаныбыздан тоймадын!
Ойра, о тоймадын!

Ой, ашадын, ичдинг, бир да этибизден тоймадын!
Къая ыранлада сен бизни джашаргъа къоймадын!
Ойра, о къоймадын!

Ой, да бизни къойсанг, Джаратхан¹² сени бир къоймасын!
Къаргъа, къузгъун ичиб, сени да къанынгдан тоймасын!
Ойра, о тоймасын!

Алай болса да, хариб, мен санга «алгъыш» айтайым!
Сени кюн аллында ма былай ачы къаргъайым!
Ойра, о къаргъайым!

Джашарыкъ а джеринг сени, къабыр кирик, тар болсун!
Тёбен джанынг, сора, чынгаялмаз кирик, джар болсун!
Ойра, о джар болсун!

Ой, тёбен джанынг тенгиз болсун, сора терк болсун!
Огъары джанынг а, чыгъалмазча болсун, кёк болсун!
Ойра, о кёк болсун!

Тюбюнгден кычыргъан сени къулагъынга ётмесин!
Дуньяны джиби да, башынгдан салынса, джетмесин!
Ойра, о джетмесин!

Эки кёндеденинг сени, шайтан ётмез, бек болсун!
Гуртай дорбунунда джатар, джашар кюнюнг кёб болсун!
Ойра, о кёб болсун!

Бизни кьоймай эсенг, адам келалмасын кьатынга!
Джомакъгъа кьалгъын бир элинги джашына, кьартына!
Ойра, о кьартына!

— Кьаргъыш джетиб, барама Гуртай¹³ дорбунуна кьонакъгъа!
Башым кьалды кьартла, джашла джырлай турур джомакъгъа!
Ойра, о джомакъгъа!

Мен тюбеген эдим аллай шайтан киби кийикге,
Сюре барыб, нек чыкъдым чынгыл къаягъа, мийикге?!
Ойра, о мийикге.

Уучу эгерим, мадар излегенча, юрген эд,
Мени да амалсыз болуб тургъанымы кьрген эд.
Ойра, кьрген эд.

Гуждар айтханлай а, тюбюм терен болду, терк болду,
Эй, огъары джаным алай мийик болду, кьк болду.
Ойра, о кьк болду.

Эки кьенделеним, шайтан ётмез киби, бек болду,
Гуртай дорбунунда джатар, джашар кюнюм кьб болду.
Ойра, о кьб болду.

Асхакъ Фатиманы тилеклери кьабыл болгъанды,
Бийнёгер джазыкъ сора къая ыранда кьалгъанды.
Ойра, о кьалгъанды.

Азыкъсыз болуб, джаным, ачдан ач бола башладым,
Алгъы бурун ашаб алтынлы кьабымы бошадым.
Ойра, о бошадым.

Онбеш кюнню биргелей къая ыранда джашадым,
Аууз джетген джерде кьоймай хантларымы ашадым.
Ойра, ой ашадым.

Эй, уучу эгерим манга къараб ачы юрген эд,
Къая, ой, ыранда бу къыйынлыкъланы кьрген эд.
Ойра, о кьрген эд.

Бутларымдан кесиби, мен уучу итими ашатдым,
Сау онбеш кюнню сора аны этим бла джашатдым.
Ойра, о джашатдым.

Къарнашы Умарны тюшю джукъусун бёлгенди:
Тюшюнде кесин, алан, кымыжа болуб кёргенди.
Ойра, о кёргенди.

Бир этеринг барды элинг Басият¹⁴ кыбагына,
Къарнашын Умарны кыйгылы улуб арбазына.
Ойра, ой арбазына.

Ол а, кюркюу этиб, джер салдыргъан эди атына,
Кёб излеб, баргъан эди, ой, Бийнёгерни катына.
Ойра, о катына.

Къарачыгыз, джаным, къарнашы Умарны тюшюне,
Оналтынчы кюн барды Гуртай дорбунну тюбюне.
Ойра, о тюбюне.

Умар мийик кыяда гитче къарнашын кёргенди,
Терлеб кюрешсе да, анга чыгълмазын билгенди.
Ойра, о билгенди.

— А не болгъанды санга, джаным, джигит Бийнёгер?
Къуугъуннга келген эди сен ийген бир уучу эгер!
Ойра, о уучу эгер!

— Тюш! — деб, кёб тиледи къарнашы Умар Бийнёгерден,
Тауушун эштиралмай не кюрешсе да ол джерден.
Ойра, о ол джерден.

— Сен мени амалтын беклениб кыалгъанса, — дегенди,
Джигит Бийнёгерни уа тюшалмазлыгын билгенди.
Ойра, о билгенди.

Эй, амал табмайын, Холамгъа, Чегемге чабханды,
Анда халкъны барын эрлай кеси излеб табханды.
Ойра, о табханды.

Уллу Бызынгыда манс¹⁵ табханларын джыйдыла,
Ол кюн ала бары оюнну, тойну да тыйдыла.
Ойра, о тыйдыла.

Холам, Чегем, Басхан, Бызынгы да бары келдиле,
Къая ыранда уа Бийнёгерни джангыз кёрдюле.
Ойра, о кёрдюле.

Бечеу¹⁶ болуб чыкдыла ол тик кыяны башына,
Онг берсин дегиз таулуну тауда ёсген джашына.

Ойра, о джашына.

Анасы Кыбаханга бу аман хапар барганды,
Ол келиб Бийнёгерге ма эки кьолун джайганды.

Ойра, о джайганды.

Анасы Кыбахан, эй, баласын кёрюб джылады,
Кьолларын узатыб, анга былай айтыб таралды:

Ойра, о таралды.

Узатдыла анга бир-бирине кьошуб мансланы,
Манслары джетмесе, гырмык этедиле хансланы.

Ойра, о хансланы.

Ала кёб мадарла да, бир кёб лагьымла этдиле.
Амалларын тауусуб, джукъ да эталмай кетдиле.

Ойра, о кетдиле.

— Ой, балам, джаным, Бийнёгер, ананг ма, келгенме,
Сеннге джетген кыйынлыкны мен кёзюм бла кёргенме.

Ойра, о кёргенме.

Мен чабдым, джортдум, джаным, эки бутуму ат этдим,
Ах, кесими ура, дженг учларымы кьамчи этдим!

Ойра, о кьамчи этдим!

Кёз джашымы, кыядан акъган сууча, тамчы этдим!
Джангур джауса, балам, кьутас чачымы джамчы этдим!

Ойра, о джамчы этдим!

Сютюм бла тилейме, сен айтханыма тынгылачы!
Таукел этиб, тау кьушум, кыядан бери чынгачы!

Ойра, о чынгачы!

— Ой, анам, джаным, сен кесинги бошуна кыйынама!
Ой, анам, джаным, джан деген татлыды, чынгама!

Ойра, о чынгама!

Умар кьарнашы уа кёз туурасындан кетмейди,
Бийнёгер, биягынлай, аны айтханын этмейди.

Ойра, ой этмейди.

Умар анга: «Тюшмесенг, санга этерни айтырма:
Тамада кызынгы сени кюн чыкыгъаннга сатарма!
Ойра, о сатарма!

Кичи кызынгы, — деди, — эй, кюн батханнга атарма!
Сени кыатынынгы кыарауаш орнуна тутарма!
Ойра, о тутарма!

Сабий уланынгы бойнун тегерек а тартарма!
Малынгы, ырысхынгы джугъун кыоймайын чачарма!
Ойра, о чачарма!

— Ол сёзледен манга уа хайыр чыкымазын билеме!
Аланы айтыб а, мындан ары менден тилеме!
Ойра, о тилеме!

Ёрлегеним кибик, ызыма энер джол табмайма!
Джанымы сюеме, башымы кыаядан атмайма!
Ойра, ой атмайма!

Бабугейде¹⁷ барды мени бир ариу тос кыатыным!
Аны энди кёрсем, джаным, бир да кёбдю айтырым!
Ойра, ой айтырым!

Хапар этсегиз, бери ол мычымайын джетер эд!
Ай, мадар болса, манга ол бир мадар этер эд!
Ойра, ой этер эд!

Аны келтирсегиз, кыалай айтса, алай этерме!
Ол да сизлей айтса, кыаядан секириб кетерме!
Ойра, о кетерме!

Да кыарнашы Умар муну алай кыабыл кёргенди,
Негерле алыб, Бабугейге атланыб кетгенди.
Ойра, о кетгенди.

* * *

Слыб бардыла ала ма Бабугейге кыонакылаб,
Бийнегерни хапарын ала айтдыла джомакылаб:
Ойра, о джомакылаб:

— Кыабартыда джашагъан, кыобчу, келиним, сен ёрге!
Кыарнашым Бийнегер а хазырланнганды ёлюрге!
Ойра, ой ёлюрге!

Тос кьатыны тангнга дери кьаты-кьуту хант этди.
«Бийнөгер ёлген джерде ёллюкме!» — деб а ант этди.

Ойра, ой ант этди.

Атланган эди ол, былай эки бутун ат этиб,
Накьут чачын сора саулай юсюне джамчы этиб.

Ойра, о джамчы этиб.

Джылай-джылай да, былай кёлек аллын тамчы этиб,
Эки назик кьолун ма бутларына кьамчи этиб.

Ойра, о кьамчи этиб.

Дунияны азабын а, эй, ким чекдирир, ким чегер!
Ой, ариу тос кьатынынг санга барады, Бийнөгер!

Ойра, о Бийнөгер!

Чаба, джорта, джылай да, ол Бийнөгерге кетгенди,
Терлеб, джаныб, бишиб а, Къара чынгылгъа¹⁸ джетгенди.

Ойра, о джетгенди.

Кёкде кюн батхынчы да ол Бийнөгерге джетгенди,
Къараб кёргенлейине, бир кёб тилекле этгенди.

Ойра, о этгенди.

Бир татлы тилли да, эй, бир таб тишируу келгенди,
Бийнөгерге таралыб, сора ма былай дегенди:

Ойра, о дегенди:

— Джерни этегинден мен джан солуу этиб джетгенме,
Сен ёлген джерде джанымы берирге ант этгенме!

Ойра, о этгенме.

Бийлени бийи, наным, Гезохну джигит баласы!
Болуб кьаласа, джаным, скоймегенлени табасы!

Ойра, о табасы!

Ёрлеб а кетгенсе, Бийнөгер, мийикден мийикге!
Къалай тюбеген энг терс аякьлы шайтан кийикге?!

Ойра, о кийикге!

Узалсам, санга джетер эди, Тоба, билегим!
Къабыл а болсун, джаным, мени бюгюннго тилегим!

Ойра, о тилегим!

Ой хомух, бел кзатдырчы, сен алай этиб турмачы!
Секир, ёлюгюнго, ой, кзая ыранда тыймачы!

Ойра, о тыймачы!

Тюшмесенг, ёлюгюнго, эй, кзара кзушла ашарла!
Сени сюйген тенглеринг ма кюе, бише джашарла!

Ойра, о джашарла!

Ах, джууукзну, тенгни керексизге, джаным, кзырмачы!
Кесим этген акз кёлекни сен кёзлеринге чырмачы!

Ойра, о чырмачы!

Алтынлыны¹⁹ бир алыб, учундан туруб, быргзачы!
Кесинг ойнаучу, наным, акз ёшюнюме чынгачы!

Ойра, о чынгачы!

Алтынлы ушкогун бурнундан а тутуб быргзады,
Кёлегин тешгенди, аны кёзлерине чырмады.

Ойра, о чырмады.

Ёлюм кзоркзутмады да, ол аны тутуб тыймады,
Арт кзюн джыйыб а, Бийнёгер кзаядан чынгады.

Ойра, о чынгады.

Ол а джан аямай, чынгыл кзаядан чынгады,
Да джигитлигин а ол бюгюн былайда сынады.

Ойра, о сынады.

Алларына тюшдю Бийнёгерни тёпле чырчасы,
Муну бла тохтады Бийнёгерни кийик учасы.

Ойра, о учасы.

Илиниб чыкздынг мындан сен, темир ыргзакзлай,
Чачылыб тюшдюнг андан, хариб, бир хычын джуммакзлай.

Ойра, о джуммакзлай.

* * *

— Бабугейде кзалдыла кзартларым, джаз а кзауданлай,
Джыртыб а атама накзут чачларымы шауданнга!

Ойра, о шауданнга!

Джигитлени ётлюсю, Гезохну джашы Бийнёгер!
Джаратхан аллах, — деди, — сени джанынгы сюймеген!

Ойра, о сюймеген!

Ах, джангыз кекелинг тюшдю къатынынгы аллына,
Къыптысын алыб урду тос да къатынынг къарнына.
Ойра, о къарнына.

* * *

Сен мийикге чыгъардынг бу адамлыкъны шартларын!
Аны джырлайдыла да бу тау эллени къартлары!
Ойра, о къартлары!

Къарангы болмайын, кетмейле алайдан адамла,
Кюн сайын келиб ала тюбюнгден ёрге къарайла.
Ойра, о къарайла.

Мийикде кёрсеем Апсатыны кызыны къаласы!
Алан, былай болгъанды Гезохну джигит баласы!
Ойра, о баласы!..

Сёзлюк:

И т а у р у у — адамны терисини юсю джара болуб, иринлетген ауруу.
Т а б у — меджисуу заманда тыбырны аллахы.
Об у р к ѳ а т ы н — къарткъуртха, обур, билгич.
Т е й р и — меджисуу заманда кёкню аллахы, аланча — Тегри.
Д ж е м е г е й — бурунгу къабакъ, къала ит.
К ѳ а с п а р — парий-ызчы, уучу итлени бир тюрлюсю.
Г у ж д а р — былайда кийик сюрюуню башчы джугъутуру.
А л а н — къарачайлыланы, малкъарлыланы энчи этноним атлары.
Г е з а м к ѳ а я — Басхан таулада къаяны аты.
Д ж е к — меджисуугъа ийнаныуда джер тюбюню джини.

Апсаты — меджисууну кёзююнде кийиклени, уучурукъну Алла-
лахы.

Джаратхан — Аллах, Тейри деген магъанада.

Гуртай дорбун — Басхан таулада дорбунну аты.

Басият къала — Басханда бурунгу къарачай-малкъар эл.

Манс — бек узун, кючлю джиб.

Бечеу — бир затны къош болуб тартуу.

Бабугей — Къабарты-Малкъарда элни аты.

Къарачынгыл — Басхан таулада тик къаяны аты.

Алтынлы — эртдеги тау мылтыкъ.

ЛИТЕРАТУРА.

Х а б и ч л а н ы М . А . Бийнёгер. Черкесск, 1984.

1. «Бийнёгер» деген поэманы баш магъанасы адамлыкъ бла табигъатны къоруулау болгъанын ачыкълагъыз.

2. Апсатыны, аны къызыны сыфатлары бла джаныуарланы сакълауда халкъны оюму кёруннгенин айтыгъыз, юлголе келтиригиз.

3. Сизни оюмугъуз бла, Умар не ючюн азабха тюшгенди? Терслиги бла тюзлюгю къаллай ишлеринде кёрюнедиле?

4. Поэмада тишируу сыфатны къаллай магъанасы барды?

5. Текстден тилни кесгинлигин кёргюзген сёз тутушланы, суратлау сёзлени джазыб алыгъыз, аланы къаллай тюрлюлери болгъанларын белгилегиз.

ЭРИРЕЙ

«Эрирей» Къарачайны эм бек эски джырларыны бириди. Бу джырны ындыр басхан заманда джырагъандыла.

Ой, эрирей, деген къуатды,
Джарлыгъа берген суабды.
Джарлыгъа берген джан ючюн,
Ой, байгъа-бийге берген мал ючюн.
Ой, байла-бийле сеннге къор, ёгюз!
Эрирей айта, батсын кюнубюз.
Эрирей айтылыр эл бла,
Кире сууртхан джел бла.
Ой, джаным, кёзюм, къара тууарла!
Бетлерин, къолларын балда джууарла,
Была бир насыблыгъа тууарла,
Ындыр баса, ындыр баса,
Арыб джатсын биригиз.
Насыбдан толсун юйюгюз.
Эртденбла эртде туралла,
Была да бир насыблыгъа тууалла.

Джай болса да джалпакълагъа кетерле,
Анда аякъларын узатырла, джатарла,
Барыб ала кюрт орунлада отларла.
Ол эринчекни эр алмаз,
Эр алса да кёл салмаз.
Туругъуз, танг болгъанды,
Ындыргъа кюлте салайыкъ,
Кюнорта болмай эки салама алайыкъ.
Была умур-чумур этерле.

1. Мюрзеу джыйыуда джигерликни юсюнден джырда не айтылады?

2. Къарачай фольклорда урунуу джырладан къайсыланы билесиз?

АЛГЪЫШ

Келин келген джерде боза аякъны ичерге алгъан заманда келинни юсюнден алгъышды.

Тейри онгарсын,
Тейри джалбарсын,
Онг айландырсын,
Онг джюрютсюн,
Игиликни бери этсин,
Кесибиз скойген кибик тейри этсин,
Келген келин насыблы болсун,
Ырызлы болсун.
Бутун буруб олтурсун,
Бутлай урчукъ толтурсун.
Ышара келсин, кюле келсин,
Этер ишин биле келсин.
Келген джерин сие келсин,
Эм алгъын таракъчы табсын,
Ызы бла таякъчы табсын.
Къойну тюклюсюн берсин,
Ийнекни сютлюсюн берсин.
Игилик кетмесин,
Къаргъыш джетмесин,
Аман киши айтханча болмасын.
Этилген алгъыш къабыл болсун,
Бизни сиймегенни ююу дауур болсун,
Сюйгенибиз суюнсюн,
Ариу кийинсин.
Алгъыш къабыл болсун,
Дуньябыз мамур болсун.

Ырысхыбыз уллу болсун:
 Терен болсун Таммий-Кёл киби,
 Кёкден джаугъан джауум киби,
 Джерден чыкъгъан кырдык киби,
 Келген келинчикни джиби киби,
 Кесилген къурманлыкъны тюгю киби.
 Эшикге чыгыб, джамчы ургъан,
 Атха миниб къамчи ургъан
 Балалары болсунла!
 Токъсанлы толу аякъ!
 Тилибизге салайыкъ,
 Ичине къарайыкъ,
 Къуругъан чёбню башыды,
 Бу бозады, бозады,
 Ашхы киши муну ичерге базады.
 Ач къарынны токъ этген,
 Аманлыкъны джокъ этген
 Бек битсинле сабанла!
 Ашамасынла аманла.
 Башларына къаргыш джетмесин,
 Тюблеринден джылан ётмесин,
 Бу эки адамны кеслери сюйген киби,
 Тейри этсин.
 Этген муратларын табсынла,
 Бир-бирин джаратсынла,
 Бу суу бла мюрзеу
 Бир-бирине джарашхан киби,
 Алай джарашсынла,
 Алгышчыла алгыш этсинле,
 Аминчиле эмин десинле.

1. Алгышда айтылгъаннга кёре, келин бла кюсуге къаллай насихатла, аманатла эти-
леди?

2. Алгышны тил байлыгъын сюзюгюз.

АЧЕЙ УЛУ АЧЕМЕЗ

XV—XVI ёмюрледе Кърым ханла Къарачайгъа чабыб,
 артыкълыкъла, уллу зорлукъла этиб тургъандыла. Къарачайны
 урунган халкъы кесини эркинлигин сакълар ючюн, ала бла кючлю
 кюрешиб тургъанды. Бу джыр аны юсюнден этилгенди.

Къазанчыланы Алийди
 Кърым Семенланы чабыр киерге юретген.

Ксини къарт анасын
Кърым Семенлагъа сюретген.

Кърым Семенлары
Азнаур къабакъгъа келдиле,
Ала анда Азнаургъа,
Хан сабийсе демедиле.

Азнаур къабакъны ала
Тауукъсуз, къазсыз этдиле
Къазанчыланы кызбайны
Саутсуз — сабасыз этдиле.

Кърым Семенлары андан
Ачемез къабакъгъа келдиле.
Бу элде ханнга бир кечеге
Кимни къатыны ариуду дедиле.

Ачемезни къатыны ариу Боюнчакъ,
Бургъан чачлы, джумушакъ сёзлю,
Къара къашлы, дугъум кёзлю,
Татлы тилли ариу Боюнчакъ.
Къара шилли, мамукъдан джумушакъ.

Ачемезге Кърым хан келечи салгъанды,
Ол келечи салыб джигит Ачемезге баргъанды.
— Мени хан келечиге санга ийгенди,
Юйюнден дженгил кетсин дегенди,
Ариу Бойюнчакъны хан излейди.

— Излей эсе, патчах бла хан бирди,
Башха болмай къатын бла джан бирди.
Ханны къатыным бла хатерин кёрелмем,
Джаным саулай къатынымы берелмем.

Ол джууаб бла ханны келечиси къайтханды,
Ханнга барыб бу хапарны айтханды:

— Итден туугъан Ачемез алай джигит эсе,
Атасындан къалгъан къой сюрююу къайдады?
— Хан къочхар башын, къой башын неге санайды,
Хан алай джигит хан эсе?
Алгъын туугъан тюнгюч уланы къайдады?

Алай айтханлай хан секириб тургъанды.

Сермеб алыб, сауутларын такъгъанды:
— Итден туугъан ит Ачемез мында эсенг.
Бери чыкъ деб, эшиклени къакъгъанды.

Ачемезни ариу къатыны Боюнчакъ,
Эшиклени ачыб, анга къарагъанды:
— Къурманынг болайым, ауруунгу алайым,
Ачемез юйден кетгенди, къорагъанды,
Тийрем, хоншум сѣзчюдюле, — тийме къой,
Джарыкъ айны бир кесек батма къой,
Эски ичиргилерибизни къакъма къой.

Хан къайтыб кетди кѣзюуге дери эшикге,
Ачемез садагъын салыб турду тешикге.
Хан келиб тѣше-мѣшеге олтургъанды,
Ариу Боюнчакъ ханны чарыкъларын тартханды,
Джигит Ачемез садагъын чардакъдан атханды.

Акъ орунну къызыл къандан толтургъанды.
Ханны ѳлюсюн эшик артына атханды.
Эртденбла ханны ѳлюсюн салдыла чанагъа,
Джандетлени джети эшиги бош болсун
Ачемезни бизге табхан анагъа.

Ханны кѣк кийизге чырмаб ийдиле,
Къатынына, ариу бийчеге сауугъагъа,
Мени джауум къарасын ол кюн
Къарачайда болгъан къаугъагъа.

1. Джырда суратланган сыфатлагъа характеристика беригиз.
2. Ачемез тиширыуну намысын сакълар ючюн къалай кюрешеди?
3. Боюнчакъны портретин кѣргюзген тизгинлени джангыдан окъугъуз.
4. Зорлукъгъа автор къаллай багъа береди, урушда, юйюрге да адам тюзлюкню джакъларгъа кереклисин айтыгъыз.

ТАТАРКЪАН

Орус къралгъа киргинчи, къарачай эмда къызылбек бийле, байла таймаздан бир-бирлерине чабыб, уруш-тонау этиб тургъандыла. Бу джыр ол кѣзюуде болгъан ишлени кѣргюзеди.

Батда улу Татаркъан Хурзук элинде Багъатырладан болгъанды.

Ол уллу джигит адам болгъанды. Кюнлени бир кюнюнде къызылбек бийле аскерлери бла Къарачайгъа чабхандыла. Дуутдан мал сюрген бла биргелей, адамланы да джесирге алыб кетгендиле.

Уллу Къарачайгъа къуугъун келген заманда, Татаркъан элде табылмагъанды. Халкъ къызылбек бийлени ызларындан сюрюб кетгенди. Къарачайдан мал сюрюлсе, адам урланса, бурун Схауат суудан ары базыб сюралмагъандыла. Татаркъан а, къоркъмай, джауну андан да ары сюрюрге оноу этгенди.

Ол, ызларына къайтханладан да талай адамны алыб, Муху бла (Теберди Ёзенде) Схауатха тюшгенди. Къобуб, уллу болуб келген суудан къызылбек бийле агъач кёпюр ишлеб, суудан ары джанына ётюб, ызларындан киши ётмез деб, кёпюрню да суугъа атыб, кеслери рахат болуб джукълагъандыла.

Сууну бу джанындан къараб, аланы джукълаб тургъанларын кёргендиле. Суудан ётерге уа кёпюр табмагъандыла. Сора Татаркъан, башында балауз чыракъны бегитиб, аны джандырыб, аркъанны да белине бир къыйырын байлаб, бир къыйырын да нёгерлерине тутдуруб: «Чыракъ джукъланса, мени суугъа кетгеними билиб, аркъанны тартыгъыз» — деб, суугъа киргенди. Суудан хатасыз ётгенди. Къысыла барыб, отджагъада сабий бла олтуруб, джукъламай тургъан эмчек анасына къузгъунча къычырыб кесин билдиргенди.

Эмчек анасы чачын кёргюзюб: «Келме, быллай бир бардыла», — дегенди, Татаркъан да сакъалын тутуб: «Биз да быллай бир барбыз», — дегенди. Нёгерлерин да аркъан бла ётдюрюб, алайда джукълаб тургъан къызылбек бийлени къыргъандыла. Ала сюрюлюб баргъан малны, адамны да къайтаргъандыла. Джыр Татаркъаннга ол иши ючюн этилгенди.

Джаумла джауалла джалпакълагъа, кёллеге,
Къуугъун келгенди Къарачайда элlege,
Ныхытны башында сюдиле юч къурукъ¹,
Дуут-Аягъындан чыкъды ачы къуугъун, къычырыкъ.
Бир къауум джетди Къарачайгъа ычхыныб.
Анда болур Батда улу батыр Татаркъан,
Джетишген кюн алады ол керти къан.
Экинчиси Мука улу омакъ Байчагъар,
Къылычындан къызыл ала къан агъар.
Татаркъан бизден артыкъ не этеди?
Джау кёрсек а аллыбызгъа салабыз,
Джаугъа джетсек, къаныбызны алабыз.
Татаркъанны кюндюз излелле да табмалла.
Эр джигитле джукъламалла, джатмалла.
Иммолат да ёрге-энишге чабады,
Татаркъан а джолоучулукъ алганды,
Ох эте, кеч экинчи кюн келгенди.
Къарагъанды да элде киши кёрмегенди.

¹ Элде къайгъы къуугъун болгъанын билдирир ючюн, Ныхытны башына юч къурукънун чанчыб, алагъа да байракъ такъгъандыла.

— Анам, джаным, бизни элибиз къайры кетгенди?
 — Ишни заманыды, элибиз ишге кетгенди.
 — Анам, тюнене къойчу къошда къалгъанем,
 Джангур джаууб онгсуз-къолайсыз болгъанем.
 Эртденбла сюрюу къобхунчу,
 Ашыгъыб мен эртде туруб кетгенме,
 Бек ач болуб, уллу инджилиб джетгенме.
 Бир хазырынг—бузурунг джокъмуду?
 — Алгъын ийген къойларынгдан этген эдим
 къурманлыкъ:
 Андан санга толу юлюш къойгъанем.
 Юч ёзенден юч эгечинг джетдиле,
 Ала джылаб санга алгъыш этдиле,
 Юч сюегин ючюсю алыб кетдиле,
 Санга къалгъан джауорун бла баш джарты.
 Сени аузунга тийсин деб къойгъанем,
 Ашай тур, ол тюлдю ашарыкъны арты.
 Ол джауорунну этин сыдырды да юч къабы.
 Элни къуугъуннга кетгенин джауорундан таныды.
 — Анам, мени иш заманды — деб, джубатма.
 Къуугъуннга кетген аскерни да узайтма.
 Берген сютюнг бла сенден тилейме:
 — Къалмазлыкъса, джашым, аны билеме.
 Дуут джалпагъын кызылбек аскер алгъанды,
 Элибиз да къуугъун этиб къуралгъанды.
 Джалпакъ кыллы къалмай, ёзеннге да киргенди,
 Кыатынны—кызыны джалан аякъ этиб сюргенди.
 Эмчек ананг, бара эди кыызгъан ийнекча ёкюре,
 Кызылбекле бара элле джесирлеге джекире.
 — Анам, бюгече бир джарлы джашчыкъ кёргенем,
 Ол джашчыкъгъа чабырларымы берегенем.
 Джокъмуду манга эрик ашагъан чабырлыкъ?
 Къалмагъанды энди рахатлыкъ-сабырлыкъ.
 Чабырлыкъны ууа, чаба кетгенди.
 Эрлей джолда эки чабыр этгенди,
 Аскерни Схауат сыртында джетгенди.
 Секириб, ол эрлей ёре туруб,
 Эки этегин бюрек башындан къайырды,
 Уланланы эркечлерин айырды.
 Бёлек уланны сыртны энишге,
 Сютден тойгъан марка къозулай ойнатды.
 Джетгени бла къан гыртчыла чайнатды.
 Ёте барды да эркек къуызгъунча кычырды,
 Кыяркългъан къойгъа джыйын джаллы ычхынды.

Схауатны сууун кызыл кяаннга алдырды,
Батда улу батыр Татаркян,
Арыгян джашлагъа салды ат аркян,
Манс джетмейди батыр Татаркяанны белине,
Ой, бет табдырды Къарачай деген элине,
Батыр Татаркян алтынлыгъа бетден-бетге базады.

1. Джырда айтылгъан сыфатлагъа характеристика беригиз.
2. Татаркяанны джигитлигини юсюнден кесигизни сёзлеригиз бла хапар айтыгъыз.
3. Текстде халкъ ышанланы, ырысланы хақындан не айтылады?
4. Халкъ джырылада айтылгъан джигитлени унутулмагъанларыны себеби неди?

ЭКИНЧИ ЭМИНА

ОРУСБИЙЛАРЫ

Бу джыр Орусбийлери деген басханчыла, Тебердиге кёчюб келиб, бир бёлек заманны джашай туруб, эминадан кырылгъанларыны хапарыды.

Орусбийлени Джаппу бла Чёпеллеу, Бызыннгыдан келиб, Басханнга тюшгендиле. Къарачайлыла кетгенден сора, Басханнга аладан алгъа киши келмегенди. Ала анда Уллу-Камук деген джерге эл салгъандыла. Чёпеллеуню Алхаз бла Эльмырза (тамадасы) деб джашлары болгъандыла. Ала юйдегили болгъанларында, ата къарнашлары джер юлюш бермегендиле. Ол себебден Эльмырза бла Алхаз Мусос да (ала бла эки къарнашдан туугъан, Къандаурну джашы) юйдегилери бла бирге, Басханда Орусбийледен айырылыб, Тебердиге кёчюб, Джамагъат сууну онг джанында эл салгъандыла.

Хапарда айтылгъанына кёре, ала алайда кёб джашамагъандыла: эмина кириб, халкъ кырылгъанды, Чёпеллеуню джашлары Элмырза бла Алхаз да ёлгендиле. Элмырза бла Алхазны кешенелери Джамагъат сууну аягында (онг джанында) бюгюн да турадыла. Мусос, эминадан сау къалгъанла бла бирге къайтыб, Огъары Басханнга келгенди.

Орусбийлени Тебердиде джашагъанлары 19-чу ёмюрню аллында болгъанды. 1808—1814 дж. Север Кавказда эминадан халкъ уллу кырылгъанды, Орусбийлеге да ауруу ол кёзюуде киргенди.

Биз чыкыгъан эдик тар Басхандан джер къарай,
Джюрюген эдик джалгъан дуньяда кюн санай.

Чыгъа келдик, тар Басхандан юрюлюб,
Кирген эдик шам Тебердиге тизилиб.

Биз умут этдик уллу Тебердиде джашаргъа,
Бизге буюрулмады Мухуну будайындан ашаргъа.

Къан джаугъанды Мухуну башы чатлагъа,
Кимле минерле мекер тамгъалы атлагъа,

Бизни хапарыбызны, ой, кимле барыб айтырла
Уллу Басханда уа ныгыш сакълагъан къартлагъа?
Шейит ёлюклени джуумай салалла къабыргъа.
Эминадан къачханланы санайдыла гяургъа.
Келеметни къызы болур ариу Уба-бийче.
Ол, ийнеклени саууб, чегет тюзге къыстады.
— Ийнеклерим эртден чыкъдан келгинчи,
Тоханабыз джылан джырмаз ханс болду,
Эки илячиним дуньядан тас болду.
Орусбий улу джигит Элмырза ёлдю эсе,
Майорланы Тау-Артына элтиб ким сатар,
Сюйген балам гитче Алхаз ёлдю эсе,
Алтынлыны сылаб-сыйпаб ким атар.
Сары садагъын кёкге айландырыб ким тутар?
Тебердиге кёпюр салдым да суу элти.
Биягъы эмина шам Тебердини къуу этди.
Таулада болады эминаны джоллары,
Кёб дарий бермесенг, ёлюкню джуумайды
Бизни афендини къоллары.
Мекер тамгъалы Къынгыр боюн аджирле,
Минилмей, джуулмай бош къалдыла,
Уллу Тебердини джылтыратхан
Джаш къатынла тул къалдыла.
Терек кесдим да, Тебердиде суу элти!
Абаданла, шыйыхны аллыбызгъа салыб,
Къыбылагъа айланыб дууа этдик
Мангырай къалды Азгек толу кёб къоюбуз,
Басханда этиле болур бизни
Уллу «къуанчыбыз-тоюбуз».
Хапарыбыз джюрюйдю шайтан бла, джин бла.
Исмайлыны къатыны обур Джандетхан
Эминаны Басханнга къоймайды хыйны бла, джек бла.
Бизни бу хапарыбызны эштсе, келир эди
Чёпеллеуню анасы Даулетхан булут бла, кёк бла.
Кеч чыгъады Гитче Къолну чолпаны,
Басханны тауларын къюсей ёлдю
Атабийни джигит туугъан Сопаны.
Джер къазады керки бла джоннганлай.
Кулдоз улу джангыз Миремек ёлгенлей,
Гыды ичинде марал, кийик бош къалды.
Келинлерибиз эшикге чыгъаргъа уялыб,
Бетлерине къара джабыула тарталла.
Киши къалмаз эминадан ёлмейин.
Намыс деб бир кючлю зат чыкъгъанды да

Джашларыбыз ёлелле къатынларын кёрмейин.
Тёгерекге къарайбыз да таула болмаса джукъ кёрмейбиз,
Тарыгъырға киши джокъду да, не этерге билмейбиз,
Эмина болмаса башха ауруудан ёлмейбиз.

ЗАРИЯТ

Сюйюнчланы Зарият малкъар къызды. «Зариятны джыры» патчах-ны заманында этилген джырланы бириди. Джарлыды деб, Зариятны кеси суйген джашха бермегендиле. Байды, къалынны уллу береди деб, атасы бла ёге анасы Зариятны кеси суймегенлей зор бла бир тели джашха берирге сёз таусхандыла. Аланы этген артыкълыкъларын кёлтюрмей, Зарият башын суугъа атыб ёлгенди. Бу кюу анга этилгенди.

Сюйюнчланы ариу Зарият,
Этген ишинги ушатмайд закон, шерият,
Ёге ананга болсун тогъуз налат, ирият.
— Тоба болсун, мен эрге барлыкъ туююлме,
Къарнашчыгъым секириб атха мингинчи,
Юйюбюзге келиб келин киргинчи.
Мени джюрегим джаннган отлай кюеди.
Мени джаным ёллюгюмю суюди.
Атам, сен мени кёб кыйнама,
Дунья малгъа сатылыб,
Тели джашха барыргъа
Мени джаным суймейди.
— Башда акъыл болмаса да
Дунья малны ашарбыз, — дейди
Ариу Зариятха джанындан суйген атасы.
— Ой, джамагъат, мени атам
Дунья малгъа сатады.
Мен джарлыны, джарыкъ кюнюм
Кече болад, батады.
Кел, къарнашчыгъым, суу бойнуна барайыкъ,
Мени сатхан ата бла ёге ананы джюрегин джарайыкъ.
Санларымы суу ташла бла соярма,
Халкъ ичинде ёге анамы селекеге кёоярма.
Башындагъы джаулугъун
Челекге салыб джашырды.
Ариу айтыб, къарнашчыгъын ашырды.
Ол Зариятны кёрмеди.
Дыгалас этиб, джортуб,
Ол төрт джанын сермеди.

Зарият, бараса, хариб,
 Суу ташладан секириб.
 Жангыз кърнашчыгынг джылайды,
 Суу джагъада къара къанла кекириб.
 — Кийимлерими сослан ташха джайгъанма.
 Бызыннгы сууну шоркъа этиб тыйгъанма,
 Сууда барама чабакъ кибиб сюзюлюб.
 Мени анам мен сюйгеннге бермейди,
 Мени анам бала кибиб кърмейди.
 Мени анам кыйналмады мен кюйгеннге,
 Эрге берирге унамалла мен сюйгеннге.
 Айрымканда бир джарыкъ джудуз джанады,
 Джудуз тюлдю, ол Зариятны тюймесид.
 Зарият алай айтыб джылайды:
 — Мен башымы суугъа атханма,
 Суудан киши алалмай,
 Ортасына кириб джатханма.
 Мен ёлмезгеми туугъанем,
 Суугъа секириб ёлгенме.
 Дуньяда закон табылмай,
 Законну сууда къргенме.
 Джарлы анам сау болса,
 Мени былай этмезед.
 Ёксюз болуб, мен джарлыны
 Дуньям аман бла кетмезед.
 Дуньям манга дунья тюл эди,
 Суу кулдаланы къабханма,
 Мен ёлмезгеми туугъанем
 Къара джерни табханма.

1. Джырда таулу къызгъа джетген кыйынлыкъны хапарын айтыгъыз.

2. Зарият башын суугъа атарча къаллай халла болгъандыла, ол тюзюмю этгенди, сиз къалай санайсыз?

АКЪБИЙЧЕ БЛА РАМАЗАН

Огъары Тебердиден Болурланы Акъбийче деб бир къыз Къургъакъланы Рамазанны сюйгенди. Къыз ёзден тукъумдан, джаш а къул тукъумдан болгъандыла. Юйю бермезлигин билиб, къыз джашха джашыртын къачыб, экиси да Ташкёпюрге келгендиле.

«Къулгъа барды, бетибизни джойду» деб, къызны джуукълары эмда алагъа башчылыкъ этген, къызны ана кърнашы Батчаланы Къачхан (кеси да ол кёзюуде старшина болгъанды), эки джыйырма атлы болуб келиб, къызны, къонакъбайдан сыйырыб, рахын этгинчи къамчиле бла

туйгендиле. Рамазанны ёлтюрюрге деб излегендиле, алай болганы ючюн, табмагъандыла. Бу зорлукъгъа тёзелмей сёз айтхан неда кызыны джанында болгъан адамланы туйгендиле. Болгъан санын къамчи тешиб тургъан кызыны эшикге джибермей, тышындан кирит салыб тургъандыла.

Патчахны заманында бу тукъум зорлукъ ишле кёб болгъандыла.

Суйген кызы ёлгенден сора Рамазан Тюркге кёчюб кетгенди, анда ауушханды.

Экинди бола, кёлегими юсюме кийгенем,
Ашхам бола, мен ат бслине миннгенем.
Адамла джата, кеч бола келиб,
Ташкёпюр элине киргенем.

Кечеле узун, ах, кюнле кысха
Къалай чыгъайым мен таннга дери?
Суймеклик ачуу сынамагъанем
Мен санга дери, мен санга дери.

Мен баргъан эдим уллу Тебердиден
Ташкёпюр элине къонакъгъа,
Башым а къалды, ах мен джарлыны
Бир таурух бла джомакъгъа.

Теберди аягъына биз да джетгенлей,
Бир бёлек атлы кёрюндю,
Аланы кёргенлей, сабий акъылым,
Ой, ташха, таугъа бёлюндю.

Алларында келген ана къарнашым.
Ол мени сарнатды, улутду.
Шыбыла кирик, джетиб ургъанлай,
Сау санларымы къурутду.

Андан келе, мурдар къан ичген,
Бёлек атлыгъа ал болуб.
Мындан къайтхаенг сен, кёсёу болуб,
Миннген атынга сал болуб.

Ат къамчиле чулгъаныб тиелле
Чыбыкъдан ингичге белиме,
Къайтарыб алыб баралла
Мени чыгъыб келген элиме.

Къулду дейдиле, мени къоймайла,
Ах, суйюб келген эриме.
Мен келген эдим суйюб джашаргъа
Ах Къургъакълагъа келинге.
Мени къарнашларым салдыла мени,
Кёзюусюз къыйын ёлюмге.

Кечсле узун, ах кюнле къысха,
Атдыралмайма тангъымы,
Сенден суйгеним бар эсе, Рамазан,
Тёгейим джюрек къанымы.

Бу меннге джетген зорлукъгъа,
Тюз адамла къарайла.
Атны юсюнден акъгъан къанымы,
Ах, калак итле джалайла.

Къамчиле къаралтхан мени мор санларым
Отха тюшгенча кюелле,
Тукъум бет джойгъан, уялмаз деб,
Къамчиле бла тюелле.

Джарыла, джылай, ах, мен джарлыны,
Къайтарыб, алыб бардыла,
Къанлы Къачханны юсюне элтиб,
Кесими джангыз салдыла.

Кемеле келелле бир къайыкълагъа джанаша,
Аланы ичинде кетерик болур,
Мени джаным суйген бир паша,
Мен ёлюб, кетиб барама, джаным,
Энди мени орнума сен джаша.

Кесими джангыз карантин этиб,
Къатыма киши къоймайын,
Тохдарыкъ тюдю бу къанлы Къачхан,
Мени къанымдан тоймайын.

Аш орнуна, ах мен джазыкъгъа,
Ёлур отну бердиле,
Сабий санларымы къатдырыб мени,
Ах, орундукъгъа кердиле.

Ой, къан къусама, анам, мен джарлы,
Ах, къара джерни къызартыб,

Джанымы береме, ариу санларымы
Мен орундукъга узатыб.
Къамчиле тийген санларымдан
Тынч джалмайма керилиб,
Энди ёлюб, кетиб барама, джаным,
Рамазан, санга термилиб.

1. Джырда айтылгъан сыфатланы халилерин ачыкълагъыз.
2. Тукъум, бай бла джарлы айыруу, берне, къалын дегенча чирик адетлени тутхан-лагъа сиз къалай къарайсыз?
3. Сизни кёлюгюзге келген бла, адамгъа багъа берген заманда аны адамлыгъына, иш-ленмеклигине, билимине, чырайына къаллай орун берилирге керекди?

ФОЛЬКЛОРНУ ЮСЮНДЕН ЛИТЕРАТУРА

- Нарты. Героический эпос балкарцев и карачаевцев. Москва, «Наука», 1994.
- Малкъар-къарачай нарт таурухла. Джарашдыргъан Х о л а л а н ы А з р е т , Нальчик, 1966.
- Къарачай халкъ таурухла. Черкесск, 1963.
- Эски къарачай-малкъар джырла. Черкесск, 1958.
- Къарачай халкъ джырла. Москва, 1969.
- Нарт сёзле. Джарашдыргъан А л и й л а н ы С о л т а н . Черкесск, 1963.
- Али й л а н ы С о л т а н . Къарачай халкъны эл берген джомакълары. Черкесск, 1984.
- Къарачай-малкъар фольклор. Нарт таурухла, айтыула, джомакъла. Джыйгъан Ортабайланы Римма. Черкесск, 1987.
- М. Д. К а р а к е т о в . Из традиционной обрядово-культурной жизни карачаевцев. Москва. «Наука», 1995.
- Алексеева Е. П. Карачаевцы и балкарцы — древний народ Кавказа. Москва, 1963.
- Караева А. И. О фольклорном наследии карачаевцев и балкарцев. Черкесск, 1961.
- Егорова Л. П. Изучение фольклора народов Карачаево-Черкесии. Черкесск, 1964.
- Къарачай поэзияны антологиясы. Ставрополь, 1965.
- Малкъар поэзияны антологиясы. Нальчик, 1959.
- О р т а б а е в а Р . Карачаево-балкарские народные песни. Черкесск, 1977.
- У р у с б и е в а Ф . А . Карачаево-балкарский фольклор. Черкесск, 1979.
- Х у б и й л а н ы М а г о м е т . Къарачай-малкъар совет халкъ джырла. Черкесск, 1968.
- Малкъар халкъ джырла. Нальчик, 1959.
- Къарачай джырла. Черкесск, 1968.

ХІХ ЁМЮРДЕН ЛИТЕРАТУРА ЧЫГЪАРМАЛА

Халкъ ауузда сакъланган джырла

Къарачай-малкъар халкъ дуняны башында эм эртделеден келген халкъланы бириди. Бизни халкъ джазма бла хайырланган биринчи халкъладанды. Эки минг джыл мындан алгъа скифле, сырматла, гуннла, болгарлыла, хазарлыла, аланла джашагъан заманлада бизде нарт таурухла къуралгъандыла. Аланы фахмулу адамла проза халда, назму халда да джазгъандыла. Ол авторла кимле болгъанлары бизге белгили тюлдю, алай а аланы джазгъанларын бюгюн да халкъыбыз хайырландырады. Бюгюннюгю къарачай-малкъар литература къуралгъанына буруннюгю чыгъармаланы, фольклорну уллу магъанасы болгъанды. ХІХ-чу ёмюрде къуралгъан «Хасаука» бла «Умар» деген джырла да халкъ ауузунда сакъланыб, эндиледе да халкъыбызны миллет сезимин ёсдюрюрге болушханлай турадыла. Бусагъатда да бизни литературада быллай мийик суратлау дараджалы чыгъармала кёб тюлдюле. Джырланы тили байды: эпитегле, тенгешдириуле, метафорала эмда башха кесгин амалла аслам тюбейдиле. Ала джырланы магъаналарын ачыкъларгъа болушадыла.

*Лайпанланы Къазий,
тарихчи профессор.*

ХАСАУКА

Къычырады Дауле — хахай къуугъун!
Къарачайны шохун барын, джууугъун.
Чакъырыгъыз, бери дженгил джетсинле,
Къара кюнде бир болушлукъ этсинле!

Патчахлыкъгъа къылычларын билеучю,
Керекли кюн бизден къарыу тилеучю
Къатыбызгъа бюгюн бири келмейди,
Болушлукъгъа бир атым от бермейди.

Къанлы патчах кёб артыкълукъ этеди.
Марджа, джашла, душман аскер джетеди.

Патчахлыкъды этибизден тоймагъан,
Тар ёзенде джашаргъа да къоймагъан.

Джау киргенди — Хасаукагъа келгенди.
Таб джолланы Амантишден билгенди.
Чанка бийди бизни сатыб къоярыкъ,
Къарачайны багъасындан тоярыкъ.

Ма ол бийди харам къарнын кёбдюрлюк,
Джарлыланы ташсындырлыкъ, чёкдюрлюк,
Мюлк джер аллыкъ, сёзюн терен ётдюрлюк.
Онгсузланы тер къанларын тёкдюрлюк.

Инаралны джаны кибик тенглери,
Башхасы джокъ, этеклери, дженглери,
Ол къауумду бизни ачыкъ джауубуз,
Ала бла бизни кёбдю дауубуз.

Ол инарал бизни хорлаб алалса,
Тырнакъларын юсюбюзге салалса,
Джыртыб, талаб, мууал этиб къояред.
Джасакъ бла терибизни сояред.

Ачыудан биз къайнагъынчы — бишгинчи,
Ол залимни тузагъына тюшгюнчю,
Бирлешейик, бир-бирибизни джокълайыкъ.
Тар ёзенде джуртубузну сакълайыкъ.

Тау асланла, хазыр болуб чыгъыгъыз,
Джау аскерни дженгил-дженгил джыгъыгъыз,
Ойнатыгъыз сампаллада къолланы,
Къызартыгъыз Хасаукада джолланы.

Эбекку улу от къалагъа кетгенди,
От алыргъа кёб дыгалас этгенди.
Ырхы басыб, от ёзекни джабханды,
«Ай, медет!» — деб Дауут эрнин къабханды.

Излей кетиб, бир уууч от табханды,
Къошар затла излеб сора чабханды.
Залыкъылды табыб, аны эзгенди.
Кюкюртню да къошуб, сора сюзгенди.

Ёлчелеге къуюб аны сюздюле,
Кёб мычымай къоргъашын окъла джюздюле.
Бир базыкъны ёшюнюнден тийдиле,
Аллай кёбню къая ыраннга ийдиле.

Джигерлени, джигитлени кӱолунда
Тау мылтыкӱла эгер сауут болдула.
Хасауканы айланч-буйланч джоллары
Шынлык-шындык ёлюкледен толдула.

Джигит Таулу ёхтем-ёхтем джекиред,
Ташдан-ташха джел ургъанча секиред:
«Таукел улан инаралны ёлтюрсюн,
Башын кесиб, аны бизге келтирсин!»

Батыр Умар гёджебсиниб атлайды,
«Къоркъмагъыз!» — деб джаугъа къаршчы чартлайды.
«Джетигиз!» — деб нёгерлерин сакълайды,
Атады да алчыларын къаблайды.

Ма окъ тийгенди бизни джигит Умаргъа,
Аман кюнде джер салгъаненг Чубаргъа,
Керек эдинг быллай кюннге тууаргъа,
Даулет барад кёзлеринги джумаргъа.

От бошалыб, окъ бошалыб къалса да,
Ташла, агъачла отча-тобча джандыла,
Асланланы къурч беллери талса да,
Абычарла чаулагъа аудула.

Бу къазауат бек узакъгъа барлыгъед,
Инаралны баш токъмагъын аллыгъед.
Аскерибиз азды, саны толмайды,
Саут кюч да биз сюйгенча болмайды.

Тизгинлешиб ёзенни ёрге джау кирди,
Батыр Къайтукъ сабийлеге кёл берди:
«Таулучукъла, сиз да ёсюб джетерсиз,
Бу къан дертни джууабларын этерсиз!»

1. «Хасаука» деген джыр нени юсюнден этилгенди?
2. Аны баш магъанасы неди?
3. Къарачайны эркинлигин сакълар ючюн джырчы кимден болушлукъ излейди? Болушлукъ болгъанмыды?
4. Душман аскерни саны — эки генерал, он минг офицер бла солдат болгъанды, къарачай аскерде уа къуру бешджюз адам болгъанды, алай а 1828 джыл 20 октябрда Хасаука уруш 12 сагъатдан артыкъны барыб тургъанды. Ол кюнню къарачайлыла неден алгъандыла?
5. Ата джуртлары ючюн, Къарачай къралны эркинлиги ючюн бизни ол заманда джашагъан батыр, джигит эркишилерибиз къанларын-джанларын аямай кюрешгенлерини юсюнден бу джырда эмда «Умарда» айтылынганнга кёре, хапар джарашдырыб айтыгъыз.
6. Дудаланы Амантишча («Тенгизбий» болгъанды тюз аты) къауумлагъа не себебли салынады сёгюм?

7. Джырны тилинде кесгин мадарланы табыгъыз.
8. «Мен халкъымы не ючюн сюеме» деген темагъа хапарчыкъ къурагъыз.
9. Къарачайны Россиягъа къошулгъаныны иги джаны неди?

УМАР

Эки атыб тютюнюн бир этиучю,
Умар, санга бюгюн къанмы джаугъанды?
Керек болса, къанатлыча джетиучю,
Тулпарланы бири къайда къалгъанды?

Къарачайны сакълар ючюн ол бюгюн
Джанын берди, чаулагъа сойланыб,
Излейик биз аждагъанны ёлюсюн,
Аны дертин алыргъа деб, ойланыб.

Юсюндемеди аны къара джамчысы,
Чырмалдымы огъесе ол атына,
Къайда тамды къаныны арт тамчысы,
Айшатчыгъы бармадымы къатына?

Акъджал атынг кючлю тукъум эснеди,
Ачы кишнеб, «Болур болду» дегенди,
Эсин джыйыб, тюз кёзюнге къарады,
Къобарменг деб да ол бираз марады.

Къой сюрюуге къазакъ бёрю киргенлей,
Сау аскерни къырдынг, тюзню толтурдунг,
Къараб артын энтда къалын кёргенлей,
Атаргъа деб бетджанынга олтурдунг.

Сынджыр чыкъды сени барыр джолунга,
Джау ичинде кесинг джангыз къалгъанса,
Бир сууукъ окъ юзген эди къолунгу,
Шкогунгу сол къолунга алгъанса.

Джигитлигинг санларынга синнгенди,
Башлыгъынгы сен къолунга чулгъадынг,
Тулпар кибики таш башына миннгенлей,
Къылычынгы джаула таба булгъадынг.

Къылычынгы сен узатдынг джаулагъа.
«Келигиз, — деб, — бираз ойнаб къайтырсыз!».
Сен осият этдинг мийик таулагъа:
«Айшатыма ахыр салам айтырсыз».

Кёкюрегинг шыбылача джашнайды,
Сёлеширге тылмачлыгынг джетмеди.
Къолунг бла сен кёргюзюб башладынг,
Айтыр сёзюнг тамагынгдан кетмеди.

Къурч санлада бегиген ол темир джан
Терк чыкъмайды быллай тулпар джашладан,
Ётгюр сандан чартлаб чыкъган исси къан
Тешиб ётюб кетед къаты ташладан.

Къобарынгдан атынг умут юзгенди.
Сен узатхан къан бусхулну къабханлай,
Къуугъун этиб Айшатынга джюзгенди
Хасаукадан бёлюнмейин чабханлай.

Джаш санланы къан шоркъача джуугъанед,
Ууланыб ол шкогуна къатханлай,
Керек болуб быллай кюннге туугъанед,
Къобмаз джукъу аны басды джатханлай.

Къаны къатхан бусхулланы барысын
Джан бергинчи Айшат джетиб джалагъанд.
Айталмайма сизге андан арысын,
Таш да, тау да — сейирсиниб къарагъанд.

— Бир ачсанг а, ариу бала, кёзюнгю,
Аладан мен джангыз къараб тоймазма,
Айтсанг а сен джангыз ахыр сёзюнгю,
Хазырма мен, сени къанынгы къоймазма.

Аджал къатыш бу сёзлеге бёлюнюб,
Къандан толган кирпиклерин ачханды.
Дугъум кёзлю гинджилери кёрюнюб,
Айшатыны джан тамыры чанчханды.

Бек таралыб кёзю анга къатханлай,
Джуддузланы джарыкълыгы тас болду.
Айшаты да биргесине джатханлай,
Кюнню бетин булут басыб чарс болду.

Айшатынгы къамишлеча къоллары
Бу къан дертни бир да къоймай алырла.
Терс болса да шериятны джоллары,
Ёкигизни бир къабыргъа салырла.

Айшат, нечик узакъ этдинг болджалны,
Ойлашмадың бу кюнлеге къаллыгын,
Билмеймединг джигитлеге аджалны
Быллай джерде джетиб джанын аллыгын!

Къарачайны къара къадау ташлары,
Бюгюн ала, туа гыртлача, эрирле,
Джан бергенин кёрюб джигит джашлары
Мыдах болуб, ахыр салам берирле.

Саггышладан башы тубан тауладан
Шоркъа-шоркъа джыламукъла агъарла,
Артыкълыкъга башчы болгъан джаула да,
Мычымайын кереклерин табарла.

Ол тулпарны джаула аууб кёргенлей,
Артыкъ да уллу къууанч ала къурдула,
Джаны чыгыб, къобмазлыгын билгенлей,
Кёзлеринден сюнгулени урдула.

Сени этингден ала бир да тоймалла,
Ачы-ачы къычыраед бирлери:
«Ол ким эди?» Таныргъа да къоймалла
Кёзлеринги къан къатышхан терлери.

Сени къараб кёргенинде ол итни
Джалкъа тюгю кирпиче тургъанды.
Къобмазлыгын билиб туура джигитни,
Кёз джилтинин чыгъарыча ургъанды.

Джара къолну сен узатдың таулагъа,
Ана джуртунг уллу терен ёзеннге,
Тиш къысханча, сора къанлы джаулагъа:
«Джыйгъансыз, — деб, — бизни такъыр ёзеннге!

Мен туююлме джигитлени артлары,
Энтда сизден кёб джигитле къалырла,
Таусулгъунчу тулпарланы артлары,
Ала сизге кёб ачыула салырла.

Абычарла, инаралла — къанлыла,
Кечилирми бюгюн этген ишигиз,
Тулпарладан тууарла мазаллыла,
Ол кюн тюшер сизни къабан тишигиз!»

Хапарынгы сени кьоймай ма былай,
Ким айталыр ол кюн ишни болгъанын,
Къара къашлы, асыры кенг мангылай,
Алтмыш алты кьоргъашындан толгъанын,

Сен джарлыны джазыкъсыныб терекле
Къымылдайла къалмай бары тиллешиб,
Ачыуланыб шууулдагъан чегетле
Ма бу джырны джырладыла бирлешиб.

Сенден акъгъан бу исси къан тамчыла
Джалатырла барыб тамгъан джерлерин,
Нёгерлеринг кийиб къара джамчыла
Къабырынгда сюртерле къан терлерин.

1. Джырны баш магъанасы неди?
2. Умарны Хасаука урушда этген джигитлигини юсюнден хапар айтыгъыз.
3. Умарны сыфатлагъыз.
4. Айшатны терен соймеклигине эмда джигитлигине багъа беригиз.
5. Умарча башха джигитлерибизни, батырларыбызны юсюнден не билесиз?
6. «Умарны Ата джуртуна соймеклиги эмда аны батырлыгъы», — деген темагъа хапар кьурагъыз.
7. Джырны бек таб кьуралгъан джерлерин табыгъыз. Аны къаллай формада кьуралгъынына эс бёлюгюз.
8. «Хасаука» бла «Умарны» магъаналарын, аланы кьуралгъан халларын тенглешидриб кёрюгюз.

XX ЁМЮРНЮ ЛИТЕРАТУРАСЫ. БИРИНЧИ ДЖАРЫМЫНДАН.

Кърымшаухалланы Ислам

(1864—1910)

ТЕНГИЗ ДЖАГЪАДА

Тенгиз менден ёнгелейди,
Ары-бери тёнгерейди,
«Кетме-кетме», — деб тилейди,
«Огъай», — десем, ёбгелейди.
Къыйыгына къарайды,
Джагъаларын талайды,
Тохтаулну чалкъысынлай,
Ташны эки джарады.
Толкъунларын къайната,
Чабакъларын сарната,
Эрши туюкб къашларын,
Ёрге-энгише барады,
Баууру бла сюркелиб,
Къаяланы джалайды, —
Кюнде этиую алайды,
«Кетесе», — деб сарнайды.
Мени ичими билмейди,

Эшитирге да сыймейди,
Менича ичи кыймейди:
Мен юйюме ашыгъама,
Ол а аны билмейди,
Толкъунлары этегимден тарталла,
Саркъа-сарнай ызларына къайталла.

1. Назмуда тенгизни халындан поэт не айтады?
2. Поэтни излеми уа неди?
3. Назмуну таб суратланган джерлерин табыгъыз.
4. Тенгизни адамгъа не хайыры болгъаныны юсюнден айтыгъыз.

СУУУКЪ ТАШЛАГЪА ДЖАН САЛА

Сууукъ ташлагъа джан сала,
Кёргенни кёлюн ала,
Дунияны эниклеб къоялла
Кюнден акъгъан, къагъытха тамгъан,
Кьолумдан саркъгъан бояула...

1. Назмуну магъанасын айтыгъыз.
2. Суратчыны (художникни) кючю недеди?
3. Суратчыла салган суратланы адамлагъа хайырлары неди?
4. Дунияны юсюнде уллу суратчыладан кимлени билесиз?

ФАТИМАТХА

Фатя, сен джаным-кёзюм,
Буду сениге айтыр сёзюм:
Тыйыншлы бол, ишли бол,
Тырнакълы бол, тишли бол,
Турма кирик, кючлю бол,
Сырма кирик, ёчлю бол.
Къайын атангы сыйла,
Къайын къызынгы къыйна,
Къайын анангы кюйдюр,
Баш иенги бек сюйдюр.
Аны бла демлешме,
Кёб даулашыб сёлешме.
Джетмеди эсе кёлюнге —
Сермеб алма белинге.

Сакъалындан бек тутма,
 «Хаб», — деб ичинге джутма.
 Айтды эсе уа бир сёз —
 Джууаблашма да, бир тёз.
 Бек джараш тийре бла,
 Кюн болмаз чюйре бла,
 Хоншуну джанына тийме,
 Джууукъну хатерсиз ийме,
 Ишинг белгили болсун,
 Халинг юлгюлю болсун.
 Кенг бол гурушхаладан,
 Кюнде урушханладан,
 Чыкъмай атынг аманнга,
 Тенг бол ата-ананга.

1. Чам халда джазылса да, назму не иги адетлеге юретеди джаш кызыны?

2. Къалай кёлюгюзге келеди: «Къайын кызынгы кыйына, къайын анангы кюйдюр», — деб нек айтады поэт?

3. Къайын атанга, баш иенге, тийреге, хоншугъа иги бол — деб не ючюн айтылгъанын ачыкълагъыз. Юйде адамларыгъыз бла, тенглеригиз бла эмда хоншуларыгъыз бла къалай джашагъаныгъызны юсюнден хапар айтыгъыз.

4. «Иги кыыз» неда «иги джаш» деб кимге айтылады?

БЁРЮ БЛА КИШТИК

Б а с н я

Аманлыкъны къоймагъан,
 Ашаб ашдан тоймагъан,
 Чегетледе, тапхырда,
 Кёлеккеде, салкъында
 Къуйрукъ учун къайырыб,
 Бёрю деген джашай эд.
 Мал эслесе джайылыб,
 Тута эд да ашай эд.
 Урлагъандан талмай эд,
 Улакъ-тумакъ айырмай,
 Бир кечени къалмай эд,
 Сыртха, къолгъа джайылмай.
 Итле алыб, тууайлаб,
 Мараучула чабдыла,
 Мыллыклагъа сойланыб

Уручуну табдыла.
 Къуйругъундан, къойнундан,
 Къулагъындан, бойнундан
 Джабышдыла, къабдыла,
 Ёрге-энишге тартдыла,
 Хахай этиб сермешиб,
 Джагъалашыб, ёрелешиб,
 Арты, аллы джулкъунду,
 Кючден-бутдан къутулду.
 Къаты туруб талагъы,
 Хыр-хыр этиб тамагъы,
 Ауuzu, тили ачылыб,
 Силегейлери чачылыб,
 Эрни-бурну къан болуб,
 Тёрт санына тер уруб,

Бөрү келди тийреге —
 Бугьунургъа юлеле.
 Арбазлагъа кирирге
 Адамладан кьоркъа эд,
 Тынчырагъын билирге —
 Ёрге-энишге джорта эд.
 Юй артында ойланыб,
 Кёкге къараб эснеди,
 Кюнтурушда сойланыб,
 Бир киштикни эследи.
 Кёзлеринден тёнгереп,
 Джыламукъла ташлады,
 Къуйругъундан чөгелеб,
 Былай айтыб башлады:
 — Киштик, джаным, акъыллы!
 Манга шкокла атылды.
 Мени сюрюб джетелле —
 Саудан тулукъ этелле.
 Арбазлада, юлелед,
 Сен джашагъан тийреде —
 Намысына уялыкъ —
 Кимди кьонакъ кьоялыкъ?
 Киштик турду кёрюрге,
 Джол кёргюздю бёрюге:
 — Салам айт да, кир юйге
 Кийик улу Алийге.
 — Алийгеми?
 — Алийге.
 — Арбазында парийге
 Тууайлатыб тутдурур,
 Хатерими кёрмейин,
 Мени саулай джутдурур.
 Кёб болмайын джууукъда,
 Джауум кече сууукъда,
 Бау ичине кирмейин,
 Арбазында джатханем,
 Къарангыда билмейин

Таначыгъын къабханем!
 Шахым улу Чомакъгъа
 Барсанг, алыр кьонакъгъа.
 — Ортабызда тил джорюб,
 (Хатам джожьду, мен билиб)
 Ол айтыудан, джети мал
 Аны манга дерти бар.
 — Бусагъатдан мычымай,
 Башынг къалды айыбха,
 Сен салыб бар джунчумай
 Батчаланы Найыбха.
 — Найыб мени джаулайды,
 Бир текечик даулайды.
 — Джорт алесе алайгъа —
 Лайпанланы Шамайгъа.
 — Шамайгъамы?
 — Шамайгъа.
 — Тас болгъанды бек эртде
 Бир бугъачыгъы джеркде.
 Ким этгенин билмейди,
 Аны ючюн мени суймейди!..
 — Аманлыкъгъа юрениб,
 Къарнынг джерге суйрелиб,
 Сагъыш этсем, кьорарыкъ,
 Хаталадан төбесе,
 Сени юйюне кьоярыкъ
 Киши джожьду, кёресе.
 Кесинг этген аманлыкъ
 Санга азыкъ-аш болду.
 Кесинг этген аманлыкъ
 Таякъ болду, таш болду!
 Киштик сёзюн бошаргъа
 Итле бла уучула
 Хырылдашыб джетдиле,
 Ура келиб бёрюню
 Саудан тулукъ этдиле.

1. Бөрү бла Киштикни сыфатларында къаллай адамла суратланадыла? Аллегорияны магъанасын айтыгъыз.

2. Текстде тилни кесгин мадарларын табыгъыз.

3. Басняны магъанасын тутхан къаллай нарт сёзле билесиз?

4. Басняны азбар этигиз, рольла бла окъугъуз.

ПИСЬМО

Ислам-Бия Крымшамхалова в Париж редактору журнала «Мусульманин»

МНОГОУВАЖАЕМЫЙ МАГОМЕТ-БЕК!

Приехав во Владикавказ, я остановился у своего родственника, ротного командира при кадетском корпусе, и нашел случайно на его столе декабрьскую книжку «Мусульманский отдел», что было для меня приятной находкой. Я прочел ее с лихорадочной радостью.

Читая эту книжку, я испытывал то чувство, которое должен испытывать человек, заброшенный судьбою на долгие годы в чуждый для него край, при неожиданной встрече со своими ближними.

Не могу, однако, не высказать своего суждения, по поводу двух писем, помещенных в вашей статье и характеризующих современное положение мусульманских народностей, главным образом Северного Кавказа, по отношению их к культуре и цивилизации. Здесь затрагивается насущный вопрос наших дней, то есть просвещение горцев вообще.

Прежде всего, я далек от мысли критиковать современное направление или искать во всем дурное, наоборот, в этих письмах я слышу вопль страданий из-за любимых; и трудно сказать, кто из авторов этих писем меньше или больше любит свой народ. Несомненно, они оба жаждут правды и хотят доставить вернейший диагноз дорогому, близкому пациенту: да простится им их ошибка.

Соглашаюсь вполне с тем, что мы, кавказские горцы (мусульмане в особенности), отстали в отношении цивилизации, как принято это понимать, но, в то же время скажу с уверенностью, мы еще легко можем наверстать упущенное при наличии тех особенных элементов, коими обуславливается древо горцев. Я хочу сказать несколько слов, главным образом о причинах медленного привития образования у нас, думая, что именно с этой стороны надо подходить к важному для нас вопросу о просвещении наших отставших единоверцев. Конечно, исчерпать все причины, служащие тормозом в этом деле, я не берусь, но укажу из них, по моему мнению, на главные.

Прежде всего, не следует горцев Северного Кавказа ставить на один уровень с некультурными классами других народностей. Если у наших горцев отсутствуют знания чисто научные, то зато у них развит в высшей степени культ воспитания, между тем, как к этому важнейшему вопросу лишь приближается наикультурнейшая Европа. Все несчастье заключается в том, что нас не понимают представители современной цивилизации (наоборот): и в том еще, что нас не удовлетворяет та культура, которую они преподносят нам в виде собственных особ. Одна лишь внешняя, так сказать, материальная сторона подобной культуры могла бы заманить к ней, но это не есть главное для горца, и ему нужно еще многое.

И в самом деле, что из себя представляет значительная часть, имеющаяся цивилизованным обществом, в смысле светлого, хорошего и полезного? К сожалению, нам, горцам, приходится сталкиваться постоянно с этой частью общества, и она окружает нас бранью, через которую и проникают к нам лучи просвещения. И что может горец, с его характерным мирозерцанием, найти для себя привлекательного в этой среде, которая старается предложить ему ее культуру, иными словами — уподобиться ей... Может ли воспринять такую гнилую культуру горец, ставящий высоко доверие, душевную теплоту: горец, воспитанный в принципах скромности, воздержания и почитания возраста, положения и т. д. и т. п.

Не подумайте, однако, что я хочу идеализировать горца, сказать, что все только хорошее присуще одному ему, или что все горцы одинаково обладают хорошими качествами души и натуры; да они и не нуждаются в этом; люди — везде люди. Но скажу с твердой убежденностью, что в душе горца сидит основательно и верно очерченный облик хорошего человека, — которому он поклоняется. И является ли это плодом его сознания или навязано ему заветами его предков, — несомненно одно: облик этот вошел в его натуру или вернее запечатлелся в нем, сделался его богом. И вот лишь из рук носителя этих принципов горец с радостью примет факел просвещения. Если бы каким-либо способом было бы возможно показать горцу на экране внутренний и внешний облик людей — истинного, интеллигентного, добавлю, культурного класса Европы, то горец заключил бы их в свои объятия и сказал бы громко: «Я поклоняюсь тому, чему поклоняетесь вы, я буду верен вам, как вы верны свету и правде...»

Не могу умолчать и о том, что во многом виновны наши братья, получившие европейское образование, в деле отталкивания от последнего, но сохрани меня Аллах от упреков и раздражения.

Кто знаком с условиями, среди которых протекает современная жизнь горцев, тот простит им все, что есть нехорошего в их настоящем прозябании. Удивляюсь, как при таких обстоятельствах каким-то чудом еще уцелело много бывшего, хорошего у нас, а потому высшее признание наших образованных братьев должно заключаться прежде всего в понимании бывшего хорошего у нас, в оценке и любви их к нему. Нужно сделаться научно просвещенным человеком, но безусловно и обязательно оставаться горцем, и по воспитанию, и по духовному складу; стать естественным продолжателем древа горцев, не отрываясь от него и не чуждаясь благодарных, хотя и наивных, быть может, сородичей.

Поверьте, что лишь при таких условиях мы, образованные горцы, станем действительно соединительным звеном современной культурной жизни с жизнью наших, пока темных братьев. И это самое главное и трудноустраняемое препятствие из всех, лежащих на пути просвещения горцев-мусульман.

Чтобы не быть ложно понятым, поясню точнее. Я вовсе не хочу именем древа выращивать особое растение, я хочу лишь сказать, что не все хорошо, что носит европейскую пломбу, и что много хорошего в былой жизни горцев, могущих быть истинным украшением короны европейской цивилизации. В этом мое глубокое убеждение.

Простите, дорогой Магомет-Бек, что я быть может, не совсем ясно выразил свою мысль, но думаю, что вы меня поймете, и что я хотел сказать, для вас совершенно понятно.

Ислам-Бий КРЫМШАМХАЛ.

1. Шимал Кавказда таулуланы культурасын ёсдюрюуну, билим джайыуну юсюнден письмода не айтылады?

2. Джазыучуну джюрегин кьаллай болумла кыйнайдыла?

3. Таулу миллетлени арасында ишленмекликни кьаллай иги шартларын чертеди автор?

4. Джарыкълыкъ, ашхылыкъла, хайырлы ишле этилир ючюн ол кьаллай оюмланы билдиреди?

Къочхарланы
Къасбот
(1834—1940)

АЙДЖАЯКЪ

Поэма

I

Джюрюгюз, аланла, барайыкъ,
Ма улан туугъан той барды.
Бир алгыш аякъ да алайыкъ,
Къурманлыкыгъа асыралгъан къой барды.

Эсима тюшгенди джырларым,
Къойну да эти бишгинчи,
Айджаякъ, джырынгы джырладым
Ма ал тишлерим тюшгюнчю.

Джырынгы айтайым да башындан:
Сайлаб алгъанма къашынгдан.
Хауле болдум да къошумдан,
Ашялмайма ашымдан.

Акъылымы алдынг да башымдан.
Элни къартындан, джашындан,
Мен таугъа кетиб а джашындым,
Ичимден терен ахсындым.

Кёкюрек туйменг болгъа эм,
Акъ ёшонюнге да тизерге.
Къуршоу кямарынг мен болсам,
Белинги буууб да юзерге.

Бир ала чабакъ да болгъа эм,
Ичген сууунгда джюзерге.
Джибек а аркъан сен болсанг,
Тёбеннгиге чалыб юзерге.

Айджаякъ, ала да джаулугъунг,
Сени эсенлигинг, саулугъунг?
Марал кийикге да ушайды
Дуня билген ариулугъунг.

Айджаякъ, ала да джаулугъунг
Ариу джарашады бойнунга.
Мен сукъланама да ёлеме
Мамукъдан джумушакъ къойнунга.

Айджаякъ, ала да джаулугъунг
Ариу джарашады бойнунга.
Кюн сайын чыгыб къарайма
Сени озарыкъ джолунга.

Айджаякъ, ала джаулугъунг
Ачмай кысаса мюйюшюн.
Ах, мени бла болгъаед
Мындан ары джашау юлюшюнг.

Айджаякъ ала джаулугъунг,
Сыртынга атаса къанатын.
Кече джукъусуз болама,
Ийнансанг, сени амалтын.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Аны чачакълары джохарлай,
Сени суюб болуб къалама
Таурухладагъы хапарлай.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Кесинги кенгден танытад,
Къыйылгъан къара къашларынг
Эки кёзюмю арытад.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Аны арасында джибеги.
Сени суймей къалай этейим,
Алтын тауукъну джуджеги.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Къыйыры бла кёгю, агъы,
Сени суймей къалай этейим,
Кийикни маркъа улагъы.

Айджаякъ, татлы тиллисе,
Джокъду сёзюнгю бузугъу.
Сени суймей къалай этейим,
Алтын терекни булчугъу.

Джюрегими джауун ашайды
Эки кёзюнгю аласы.
Сени суймей къалай этейим,
Къундузну джумушакъ баласы.

Айджаякъ, сабыр кёллюсе,
Джокъду халинги ыргъагъы.
Сени суймей къалай этейим,
Тау сууну ала чабагъы.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Къутас чачынги джабады.
Сени амалтын джюрегим
Тамам тауусулуб къалады.

Бошуна ашырма заманны,
Кука сёзле бла терилте.
Къачаннга дери турлукъса.
Айджаякъ, мени термилте.

Джаякъларым джары болдула,
Айджаякъ, сеннге джыр эте,
Аякъларым берчден толдула,
Сени ючюн артыкъ джюрюте.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Чыммакъ бойнунгу джашыра.
Къачан барлыкъма мен сени
Юйюнге дери ашыра?

Сакълатма мени, тилейме,
Джюрегингдегин бери айтмай,
Сени алсам, джашаб турлукъма.
Бирда къартлыкъгъа хорлатмай.

Айджаякъ, ариу джарашады
Башынга кысхан джаулугъунг,
Сени амалтын кетиб барады
Кийик кибик саулугъум.

Къачанга дери турлукъма,
Айджаякъ, сеннге термиле?
Сен джолну барсанг, сууну барырма,
Суу шоркъалагъа кѣмюле.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Аны алалары онгмайды,
Сен меннге берген ауруугъа
Бир дарман себеб болмайды.

Айджаякъ, ала джаулугъунг,
Бойнунгда турады хаман да.
Акъылым башымдан таяды.
Кѣзюнге къарагъан заманда.

Айджаякъ, ала кѣзлеринг,
Джюрек байлайла сѣзлеринг.
Ойра, сенден ариу болурму?
Сени къалай кѣбле сайлайла!

Айджаякъ, къара да къашларынг,
Джылкыгъа джарармы джашларынг...
Джазыуунг манга да болурму?
Бир туура чыгъады ташларынг.

Къутасдан къарады чачларынг,
Тарасанг, таракъ кирмейди.
Кичини кызы да Алакѣз
Саннга накъырдамы суймейди.

Ой, джылкы анасы къарт байтал,
Ёлмей джазгъа чыкъса, тай табар.
Саулай дунягъа айлансам,
Сенден ариу меннге къайда бар?

Ой, джылкы анасы къарт байтал,
Ол къарышкъулак тай табар,
Мен сени анангы таныйма —
Къалгъан къатынладан байхамбар.

Ой, джылкылада къашха тай,
Келиб, бойнун салды къурукъга,
Къарнашынг Акъбайны сайладым
Сау юч ёзенде джууукъга.

Мен мындан къараб таныйма
Ариу отлагъан атланы.
Ойра, дуниямда кёрмегенме
Туура суймекликден татлыны.

Акътуюкъ аджир берликме
Сеннге келечелик айтханнга.
Джети джандет бош болсун,
Ой, сен ариуну табханнга.

Къошкъулак ариу кёреме
Мени джылкылада кёк атым.
Джылтырайды, джанады
Джанымда алтын сагъатым.

Магулаланы да терекле,
Сеннге сёлешедиле мёлекле,
Ала джаз башында чагъалла,
Бишиб тюблерине агъалла.

Кёгетле баллы болалла,
Хапарыбызны халкъга джаялла.
Суймегенлерибиз да болур,
Ма эки эшикни джабалла.

Магулаланы терекле —
Ол акъ бетинге кёлекке.
Сеннге заказ бериб ишлетгенме
Мен акъ кюмюшден челекке.

Магулаланы терекле
Замансыз бишиб агьалла.
Сени амалтын, Айджаякь,
Джюрекле ауруу табалла.

II

Ой, джылкьы анасы кьарт байтал,
Ол сакьат болду, ырахын,
Ойра, мен суйгенлей суймесенг,
Сени болсун мени гюнахым.

Ой, тарпан тайла ойнайла.
Ала ойнагьандан тоймайла.
Сени ананг манга берлигед, —
Кьалгьан суймегенле кьоймайла.

Ой, джылкьылада кьашха тай,
Аягьын салмайды тузакьга.
Бу тюзелген ишни нек ийдинг
Бош тилле бла узакьга?

Ой, тузакь, дейдиле, кьоймайла,
Кьанджыгьамда джибек аркьаннга,
Сора «хора», дейдиле, кьоймайла,
Кесим миниучю тарпаннга.

Тыбынады дейдиле, кьоймайла,
Кьанджыгьамда джибек аркьаннга.
Сени сюегинг ушайды
Кьарабашланы Нарханнга.

Ой, юй башында кёк кёгюрчюн,
Кьанатын джыйгьанды учаргьа.
Узалама, кьолум а джетмейди
Ол акь бойнунгдан тутаргьа.

Ой, джылкьылада сары тай.
Мени миннген атым арымай,
Ойра, бизге заран болгьанны,
Ёмюрю кетсин джарымай.

Ойра, кёкге басхыч салгьанма
Кёкде булутланы чачаргьа.

Манга эки кѳанат битгеед,
Айджаякѳны алыб кѳачаргѳа.

Ойра, джаш джюрекле ойнайла,
Ала ойнагѳандан тоймайла.
Элигизде аман адамла,
Сени алдайла да кѳоймайла.

Ма джылкѳы анасы акѳ байтал
Акѳтабан ариу тай табар.
О, тулгѳа барлыкѳ сен болсанг,
Санга менден иги да ким табар!

Ой, джылкѳы атасы кѳарт аджир,
Ариу джыйылады аркѳаннга.
Акѳтуякѳ аджирни берликме,
Айджаякѳны манга табханнга.

Ой, джылкѳы атасы кѳарт аджир,
Ариу джыйылады аркѳаннга.
Кѳара тюлкю да тюшге эд
Тебердиде темир кѳабханнга.

Мен таралама, ёлеме:
Саннга кѳайнайды сарыуум.
Сени мындан алыб кѳачаргѳа,
Джетмейди мени кѳарыуум.

Эртденбла эртде бараса
Сен ананг ийген джумушха.
Ой, сени ючюн алгѳанма
Джашагѳан элимден гурушха.

Мен сагѳыш этиб олтурсам,
Джюрегим кѳуджур этеди.
Менден насыбсыз болурму.
Айджаякѳ бурулуб кетеди.

Барыб олтурама кюн сайын
Эшик аллыгѳызда турушха.
Тейри, мен кетиб кѳалама
Сени амалтын япон урушха.

III

Ой, ариу туугъан Айджаякъ,
Кюнтурушха тийген кюнтаякъ,
Бек ушагъанынг — чын аякъ,
Тилейди сени Къасбот кюлаякъ.

— Ой, Багъыр улу бурулсун,
Къалай хоралагъа минеди,
Къара кёрпе тонла киеди,
Къысыр къатынланы сюсди.

Кюнюнг батха эди да булутха!
Хапарынгы барыб айтырма.
Тебердиден ары да Дуутха,
Да андан ары айтдырма.

Ой, айтханынгча суймесенг,
Дининг тийсин къара чуутха.
Сёзюм джайылыб а кетгенди
Бу джамагъатха, джууукъгъа.

IV

Акъджаякъ, бизни да кюнтаякъ.
Болур сени къутас чачларынг.
Ой, джылкъыланы да айдарла,
Айджаякъ, сени джашларынг.

Тарасанг, таракъ кирмейди,
Айджаякъ, къутас чачынга.
Джылкъыладан атлыкъ берирме
Сени абадан джашынга.

Эки элде сайлаб алгъанма
Акъай бла Ахматны джууукъгъа.
Джашлай тюшсенг, юретир эдим
Мен сени ариу кылыкъгъа.

Мен сатыу сыртха баргъанма,
Ойра, маймёз гетен алгъанма
Ариу Айджаякъгъа кёлекге.

Сени сормай алалмам
Токуну къатыны Мёлекге.

Урия Чюёкъгъа баргъанем,
Бир баяр гетен алгъанем
Мен Айджаякъгъа чепгеннге,
Юсюне зем-зем суу себгенме.

Сатыугъа барыб келеем,
Этегим джетди балчыкъгъа.
Не пай бернеле санарбыз
Ачахматланы Нанчыкъгъа.

Бачхада битген балтурма,
Ашасанг, аууз кюйдюрген.
Бир сыйлы дууа эшитгенме.
Ма суймегенни суйдюрген.

Юсюнге ариу джарашад,
Айджаякъ, ала чепгенинг.
Ой, байрым кече да сёнгнгеед
Санга джюрегими кёбгени.

V

Ой, Акъбай, Ахмат, Нязбий да ёлмесин,
Мени тишсиз къартха бермесин.
Бу къартдан бир бек къоркъама,
Мен джукъламайма, къалкъыйма.

Юч къарнашчыгъым да сюелле
Мени тишсиз къартха берирге.
Мен сукъланама да, ёлеме
Аны миннген атын кёрюрге.

О, Багъыр улу да бурулсун,
Бир ариу атлагъа минеди.
Кёрге тонла да киеди,
Ариу къатынланы сюеди.

Багъыр улу Къасбот минеди
Адамей тамгъалы атлагъа.
Бизни ишибизни салайыкъ
Уллу Тебердиде Къартлагъа.

Биз урум халкъда джашайбыз,
Туз бла гырджын ашайбыз,
Ишлегенибиз кѣмюр, кюдю,
Бу джашау бизге джашау тюдю.

Кел Тебердиге барайыкъ,
Анда печи бла юй салыб,
Тейри, зауукъ этиб джашарбыз,
Башыбызгъа ийнар, кюу салыб.

VI

Багъыр улу деген кюлаякъ,
Къабыргъада болур чын аякъ,
Къабыргъадан кетиб ууалсын,
Шахар Тебердини суу алсын.

Айджаякъ, сени сюеме,
Ана баланы суйгенча,
Алай къошакълы сен болма,
Сау дунияны билгенча.

Сен мени аллыма къарайса,
Багъыр улу Къасбот келед деб.
Алай къошакълы болма, Айджаякъ,
Мен сени ючюн ёлед деб.

Бир кѣб айландырдынг ызынгдан,
Кюз оракъларым къалды орулмай.
Келсенг да, аллыкъ туююлме,
Хоншу къатынлагъа сорууламай.

Ойра, тауда отлагъан кийикле,
Ала джатмайла сойланмай.
Сени алай алыб къоялмам,
Иги сагъыш этмей, ойланмай.

1. Айджаякъны адам сюерча къаллай ышанлары барды? Джырчы аны не затла бла тенгледиреди?
2. Аны суйген къаллай суймеклик инджиуле сынаиды, ёхтемлиги неде кѣрюнеди?
3. Айджаякъ бу суймекликге къалай къарайды?
4. Авторну кѣз къарамы бла элчи джашау, байлыкъ, джарлылыкъ, тенглик, мюлк-харакет, миллет адетле къалай суратланадыла?
5. Поэмада адамладан сора да хора атла, ала джаулукъ дегенча сыфатланы магъанасын ачыкълагъыз.

6. Къызгъаныу, зарлыкъ, тилчиликча осал шартлагъа къаллай сёгюм бериледи?
7. Эм уллу насыбха, терен байлыкъгъа джырчы нени санайды?
8. Текстде айтылгъаннга кёре, Айджаякъгъа тишируну идеалы дерге боллукъмуду?
9. Поэмада эпитетлени, метафораланы, ассонансланы, олицетворениелени, аллитерацияланы табыгъыз, тил байлыгъына багъа беригиз.
10. Бу темалагъа рефератла джазыгъыз: «Айджаякъ» поэмада соймеклик тема, «Айджаякъ» поэманы тил байлыгъы».

БАЙЛАГЪА

Харам хакъдан ёмюрю тоймагъанла,
Джарлыланы джашаргъа къоймагъанла.

Къыйынымы толусу бла бермедигиз,
Джюрегимде джарсыууму кёрмедигиз.

Мен джашайма, сизге оноу сормагъанлай,
Ёмюрюнде джырым сизден къоркъмагъанлай.

ТЮЗЛЮК

Терсни кёрюб, терс атлама, абынма,
Сен тюз эсенг, патчахха да джалынма.

Адам инсан, ишлемейин джашама,
Джер юсюнде харам хакъны ашама.

Терслик джолу куюйюб къалгъан кюзлюкдю,
Сау дуняда эм баш насыб тюзлюкдю.

АЗАТЛЫКЪ ЮЧЮН

Адам улу хаман алгъа барады,
Азатлыкъгъа термилгенлей турады.

Ийнаныгъыз, къорарыкъды патчах, хан,
Чачыллыкъды мычымай къара тубан.

Ачыллыкъды джарлы халкъгъа насыб джол,
Джазыууна ие болуб къалыр ол.

Тийиб келген азатлыкъ кюн уллуду,
Джыр этерик анга Багъыр улуду.

КАВКАЗ ТАУЛА

Бири туру, бири таша,
Бири мийик, бири алаша.

Бири джашил, бири уа акъ,
Болгъандыла кёкге чардакъ.

Башларында булут башлыкъ,
Кёзлеринде ёмюр джашлыкъ.

Къарла мутхуз болмаз ючюн,
Къонадыла кюмюш ай бла алтын кюн.

Адамлагъа саулукъ бериб,
Мийик кёкге къанат кериб,

Турадыла Кавказ таула,
Башларында дарман хауа.

Минги Таудан Казбек таугъа
Джел береди салам-саугъа.

ТЮЗ АТЛАГЪАН ТЮЗЕЛИР

Гурушка этген джарашыр,
Итден туугъан талашыр.

Тюз атлагъан тюзелир,
Терс атлагъан терсейир.

Ойлашмагъан абыныр,
Дженгил адам къабыныр.

Уллу къабхан къарылыр,
Урунмагъан тарыгъыр.

БУЛБУЛГЪА СУКЪЛАНАМА

Тёгюледи Минги Таудан танг джарыкъ,
Шаркъгъа айланыб джырларыкъды джумарыкъ.

Чегетледе джырлайды тау булбулчукъ,
Къулакъ салыб тынгылайды хар булчукъ.

Джан киргенча, джашилленед таш, агъач,
Джююлдейди, къууанч этиб, къарылгъач.

Джумарыкъ да, къарылгъач да тюлме мен,
Боллалсаед булбул джыргъа джырым тенг.

1. «Байлагъа», «Тюзлюк», «Азатлыкъ ючюн», «Тюз атлагъан тюзелир» деген назмуланы не оюмла бирикдиредиле?

2. «Кавказ таула», «Булбулгъа сукъланама» деген назмуланы темаларын, суратлау оюуларын табыгъыз.

КЪОЧХАРЛАНЫ КЪАСБОТХА

Борлакъланы Тохтар

Къарлы таула, акъ чачларын тозуратыб,
«Саукъал» эте, акъ къолларын сеннге узатыб,
Джерге къараб, салкъын болуб, салпыланыб,
Ахыр салам айтадыла бары ахсыныб.

Къара ёмюрге кирпичлерин кесиб тот,
Джырлагъанды БАГЪЫР улу къарт КЪАСБОТ.
Хар бир джыры джарлылагъа кёпюр болуб,
Къурч джюреги онгсузлагъа ёкюл болуб.

Джангы ёмюр аны белин тюзетгенед,
Къарт джюрегин джангыдан джаш этгенед,
Тау башыча, акъ болса да чал сакъалы,
Ата джуртха байлаб закий акъылын.

Кёксюл тенгиз тёкген киби толкъунларын,
Тёге эди джюрегинден ол джырларын.
Сюйюб, сылаб Ата джуртну тюзюн, тауун,
Кёргюзгенди миллетини ол джашауун.

Созгъан алтын джарыкъ джырла тёге эди,
Джерибизни татлы сёзге бёлей эди,
Ёле туруб, осият этгенд джамагъатха:
Тюз туругъуз туугъан халкъгъа, Ата джуртха!

29 декабрь 1940 дж.

КЪАСБОТ

Хубийланы Осман

Мен Къасботну 1936 джылны къачында кѣргенме. Аны Ёртенланы Азрет, Байкъулланы Даут, Кипкеланы Магомет (редактор) газетле чыкъгъан юйге алыб келген эдиле. «Красный Къарачай» газетни редактору, аны билегинден тутуб, кабинетинде олтуртуб, талай соруу соргъан эди. Андан сора джашланы тилеклери бла «Айджаякъны» джырагъан эди.

Орта бойлудан алашаракъ, къатангыгъа дженгнген, тѣгерекбет, юсюнде боялмагъан акъ тончугъу кѣзюмден кетмейдиле. Къасботха ол джыл джюзден атлагъан эди.

Фахмулу джырчыны бизге кѣюуб кетген джырлары анга ѳлмезлик сын болуб бошагъандыла. Джюз джылдан атлаб баргъан кюнлеринде да Къасбот джырларын кеси уста джырлай билгенди.

Къасботну джырлары магъаналарын тас этмегендиле. Ала бизни джашауубузгъа бюгюн да болушханлай турадыла.

Джашау бла фахму. Черкесск, 1982.

Мечиланы
Кязим
(1859—1945)

ТЮЗЛЮК

Оюлмаз къяа дунияда —
Тюзлюкдю, кючлю джокъ андан.
Тюзлюк аджашмаз тубанда,
Ол ёлмез, кетиб къяадан.

Махтанмагъыз бай да, бий да,
Бизнича инсансыз сиз да,
Къалмазбыз биз бирибиз да,
Неди байлыкъ, мюлк да, юй да,

Тюзлюк а ёлмез, чиримез,
Аны бир кылыч да кесмез,
Залим аты теблеб кетмез,
Джюрегинден къама ётмез.

Ол кёб залим бойнун бургъанд,
Ол патчахладан къутулгъанд,
Зинданладан учуб чыкыгъанд,
Темир бугъоу джоялмагъанд.

Муну айтхан асхакъ Кязим,
Келгинчиннге меннге ёлюм,
Кысылгынчы эки кёзюм,
Тюзлюкге къулд мени сёзюм.

1. Поэт тюзлюкню не бла тенглешидиреди?
2. Тюзлюкню юсюнден нарт сёзлени соруб, билиб, джазыгъыз.
3. «Тюзлюк тас болмаз» деген темагъа хапар айтыгъыз.

ИГИ СЁЗ

Иги сёзню бычакъ кесмез,
Иги сёзню боран элтмез,
Иги сёз отда да кюймез,
Иги сёзге багъа джетмез.

Иги сёзсюз джашау неди? —
Тузсуз хантха теппе-тенгди.
Иги сёзню айтхан эрди,
Акъылы, джюреги кенгди.

Иги сёз халкъны кючюдю,
Зулмугъа кебин бичеди,
Ол игилени ишиди,
Осаллагъа къамчиди.

Иги сёз къоркъгъанны билмейд,
Байгъа муджрача тиед,
Джарлы юйге ёкюлча киред,
Къыйынлыгъа ол онг беред.

Окъ джерине джетиб суууйд,
Суу да бир заманда къуруйд,
Иги сёз къурумаз, сууумаз,
Аны киши тутуб тыймаз.

Иги сёз джомакъды, джырды,
Иги сёзсюз дуня тарды,
Джюрек джол да къарангды.
Иги сёз кёз джарыгъынгды.

Тоюнг, къууанчынг — иги сёз,
Кюнде джубанчынг — иги сёз,
Кюнде таянчагъынг — иги сёз,
Къаманг, къылычынг — иги сёз.

Иги сёз джол нёгер болад,
Къыйын кюн биргенге барад,

Биз ёлсек, иги сёз кялад,
Ол сау кялгъанлагъа джарайд.

Кязим сёзюн бермез сизге,
Зулмуну суюген бетсизле,
Мени сёзюм нёгерд сизге,
Таянчакъды факъыргъа, ёксюзге.

1. Назмуда тилни кесгин амалларын табыб айтыгъыз.
2. Иги сёз бла аман сёзню адамны джашауунда орну, магъанасы кялайды?
3. Назмуну азбар этигиз.

СОЛТАН-ХАМИДНИ ДЖЫРЫ

Кировгъа нёгер болгъан эд,
Джарлылагъа джараргъа,
Къара халкъгъа эркинликни,
Эркинликни алыргъа.

Солтан-Хамид тау къушу эд,
Джаудан къоркъа билмеген.
Байла бла бийле элле
Ол джигитни суймеген.

Солтан-Хамид джыгъылгъан эд
Къаны кызартхан атдан,
Таулада къан къатыш джауум
Джаугъанед олсагъатдан.

Солтан-Хамид сёлешиучю эд
Киров бла олтуруб.
Солтан-Хамид къайтханды,
Алтын гулла толтуруб.

Артха турургъа болмаучу эд,
Намысына уялыб,
Аты халкъгъа кишнеб келди,
Къызыл къаннга боялыб.

Душман огу джыкъгъан эди
Аны тер басхан атдан,

Халкъ башчысы Киров анга
Джылагъанд ол сагъатда.

Киров джабханд ёлюгюне
Бек алгъа джамчыны,
Алтын гуллагъа¹ салдыргъанд
Ёлюгюн ол батырны.

Солтан-Хамид болуучу эд
Таулуланы батыры.
Кенг болсун, джумушакъ болсун
Аны джатхан къабыры.

Солтан-Хамид болуучу эд
Таулуланы ашхысы.
Аны къарнаш этген эди
Киров — халкъны башчысы.

Джигит ёлсе, джигитлиги
Къалад халкъны ичинде.
Кязим да бу джырыны андан
Этед сени юсюнгден.

1. Къалабекланы Солтан-Хамид ким болгъанды?
2. Солтан-Хамидни Совет власть ючюн кюрешгенинден джырда не айтылады?
3. Сиз граждан къазаутха къатышхан джигитлени юсюнден не джырла билесиз?

ТАУКЕЛ ЭТЕЙИК БИЗ БЮГЮН

Тёзюмсюзлюк нёгер туююлд,
Оюлгъанда джолунг, юйюнг.
Кётюрейик джашау кюйюн,
Таукел этейик биз бюгюн.

Кёб джашадым, кёб да кёрдюм,
Артыкълыкъгъа налат бердим.
Къартлыгъымда тентиредим,
Элим бла кёчюб келдим.

¹ Гулла - тегене, гроб, саркофаг.

Джашарыма бек аз кьалды,
Борбайымы кьартлыкь алды.
Аллах, санга бирди сёзюм —
Халкьыма тилейме тёзюм!

Ичер сууум тауусулур,
Ёнюм, ауазым бузулур,
Кьарт парийим билиб улур,
Джамагьат агьач ат кьурур.

Мен ёлюрме, артха кьайтмам,
Саулугьумда джалгьан айтмам.
Бузулмагьыз кьыраллыкьгьа,
Киши джерде тургьанлыкьгьа.

Ат чариште сыналады,
Азаб кёрмей ким кьалады?
Хайт дегиз, айыб алмагьыз,
Иште артха да кьалмагьыз.

Кёб кьыйынлыкьгьа тёздюгюз,
Ачдан, азабдан бездигиз,
Дагьыда кьош бола келдигиз,
Кёб палахланы дженгдигиз.

Отларыгьыз кёб ёчюлдю,
Боран, ырхы да кёчюрдю.
Дагьыда халкь халкьлай кечинди,
Сёзюм эштигиз Кязимни.

Мухаджирлик кьыйын ишди,
Ол а бизге энтда тюшдю,
Аны кёлтюрген да кючдю,
Кёлтюралмасакь — бедишди.

Тюзд, бирликде — тириликди,
Халкь деген аны билликди,
Биз адамгьа саналайыкь,
Кьыйын кюн эрлей кьалайыкь.

Олду мени осиятым,
Халкьыма да аманатым.
Джашарыкьма аны айтыб,
Унутмагьыз хаджини атын

Казахстан, Талдыкьургьан 1944.

ОСИЯТ

Мени дууама келликле,
Джаназыма сюелликле,
Тёрт санымы джууарыкъла,
Басхычымдан тутарыкъла,

Къабырымы къазарыкъла,
Манга кюйюб азарыкъла,
Салымы элтиб барлыкъла,
Сау-саламат къаллыкъла, —

Барыгъызгъа барды сёзюм,
Осият этеди Кязим:
Къыйын кюн джашай билирге,
Билек болугъуз бир бирге!

Бирликде — тирилик, билигиз,
Бир биригизни сюйюгюз!
Ариулукъ болсун тилигиз,
Хата кёрмесин юйюгюз.

1. «Таукел этейик биз бюгюн», «Осият» деген назмулада малкъар халкъны зорлукъ бла Орта Азиягъа кёчюрюлгени, анда сыналгъан къыйынлыкъла къалай суратланадыла?
2. Поэт туугъан джерден айырылгъанлагъа къыйын кюнледе къаллай насихат этеди?

ДЖАРАЛЫ ДЖУГЪУТУР

1

Барыбыз да билебиз
Джашау къыйыннын, тарын.
Джаралы джугъутурну
Айтайым мен хапарын.

Ол хапар эсге тюшсе,
Мен къуру да кюеме.
Аны сиз барыгъыз да
Эштсегиз, бек сюеме.

Зарфха¹ уруб чыгъарыргъа,
Зарфыбыз джокъду бизни,

¹З а р ф — басма.

Къарангылыкъ ачдырмай
Турад кёзлерибизни.

Китаб окъуй билген аз,
Джахилд джарлы халкъыбыз.
Джашайбыз, тогъубуздан
Кёб болгъанлай ачыбыз.

Бюгюн тауда къар джауад,
Арбазланы толтуруб.
Хапарымы башлайма,
Отджагъада олтуруб.

Сыйырадыла джерни,
Сыйыралла гырджынны,
Къолдан келмей сыйырыргъа
Хапарны бла джырны.

Залимледе аллай кюч
Джокъду. Шукур Аллахха!
Биз джюрек сёзюбюзню
Бермезбиз малгъунлагъа.

Джаралы джугъутурну
Окъ джарасы джаннганча,
Джанады джюрек джарам,
Къама кириб къалгъанча.

Айтайым хапарымы:
Сизге, манга да асыуд.
Адамлагъа айтмасанг,
Кюйдюрюб къояд джарсыу.

Ой, джаралы джугъутур,
Мен да сениге ушайма, —
Джюрегими къан джууа,
Хапарымы башлайма.

2

Ариу айбаш джугъутур.
Отлай эди ранлада,
Кече эниб иче эд
Тауда къара сууладан.

Ранда кийик сюрюу
Солуй джатыб тургъанда,
Къарауул джугъутур
Бола эд къаялада.

Ол кёб къутхаргъан эди
Сюрююун уучуладан,
Кеси да кёб къутула
Келген эди аджалдан.

Бир джол, танг джарыгъанлай
Кийик сюрюу суу ичиб
Ранлы гелеу бетни
Бара эд ёрге кетиб.

Алайлай бирси бетден
Ачы шкок атылды.
Сюрюу къачды. Джугъутур
Джаралы болуб къалды.

Ол, ёрге баралмайын,
Мыллыгын энишге атды,
Терен сызгъа ичине
Кетиб, термиле джатды.

Уучу джугъутур къайры
Думп болгъанын билмеди,
Ол не кёб излесе да,
Къайдагъысын кёрмеди.

Кёб айланыб, зат табмай,
Къара ачыу келди,
Башха кийик мараргъа
Бир башха джерге кетди.

Джауорунун окъ тешген
Джугъутур ол сызгъада
Сау кюн, сау кече турду,
Къутулуб мараучудан.

Тауда гелеу кырдыкга
Къатхан эд таза къаны,
Ачий эди, кюс эд
Ауур джарасы аны.

Ол эрча кѣлтюре эд
Джарасыны ачыуун,
Джигитча кюреше эд
Къутхарыргъа джашауун.

Джарасы ачыб аны,
Къоймаса да атларгъа,
Юзмей эди умутун
Ол сюрюуюн табаргъа.

Джюреги тартдыра эд
Къаяланы башына.
Кѣзюн алмай, къарай эд
Сюрюу кетген джанына.

3

Биз элли джарлы уучу,
Хашим, танг джарыгъанлай,
Чыкъгъан эди таулагъа,
Кийик, джугъутур марай.

Ол, таулада айлана,
Кийиклени ѳлтюре,
Алай бла джашай эд,
Юйюрюн кечиндире.

Хашим, тик джолну чыгъыб
Баргъанлай бирси бетге,
Ол асхакъ джугъутурну
Кѣрдю да сейир этди.

Ол джаралы джугъутур
Ёрге къачыб бара эд,
Эркинликге къаст этиб,
Джарасын унута эд.

Джугъутурну ызындан
Хашим кѣрдю бир бѣрю
Къуууб, джете баргъанын,
Тояйым деб къанындан.

Хашим, шкогун сермеб,
Къол юсюнден терк атды.

Бөрү, ёрге секириб,
Сора сойланыб кьалды.

Джугьутур, энтда шкок
Анга атылгъан сунуб¹,
Суxu² да бир къарады,
Башын артха терк буруб.

Алай ол джол анга огъай,
Шкок джаууна атылды.
Джугьутур таугъа кетди,
Бөрү джоюлуб кьалды.

Джаралы джаныуарны
Къуугъан зулмучу бөрү
Тюзлюк огъу ызындан
Джетиб, алайда ёлдю.

Аллай къара кюн келиб
Къутулгъан джугьутургъа
Хашим тиймеди, эркин
Кетерге кьойду таугъа.

Аны ызындан къараб,
Хашим тёшде олтурду,
Ол къаяла артына
Аугъунчу, къараб турду.

Джаралары сау болуб,
Джаралы джугьутурну
Таулада энтда джашар,
Джангы къууанчдан толуб.

Тауланы, эркинликни
Чексиз сьойген джугьутур!
Ызынгдан окъ джетмесин,
Джауларынг джоялмай тур!

4

Джаралы джугьутурну
Къутхаргъандан сора,
Хашим, джаныуар атмай,
Юйюне къайтыб барад.

¹ Сунуб — санаб.

² Суxu — кьызыу.

Кийик эти келед деб,
Сабийлери чабдыла.
Алай ала ол кечс
Кийик этсиз кьалдыла.

Хашим юйдегисинс
Джугъутурну хапарын
Айтды, болгъан халын да
Тизиб айтды ол барын.

Къатыны: «Тюз этгенсе,
Джаным кьор болсун санга! —
Деди. — Джаным ауруду
Ол жарлы джаныуаргъа.

Биз да ачдан ёлмезбиз,
Биямукъ этиб ичсек да,
Не этериксе? Чыдарбыз,
Не кыйынлыкъ керсек да».

5

Ашхамны кьарангысы
Элге тынч кириб келди.
Джамболат бий Хашимге
Джумушчусун джиберди.

Бийни сер джумушчусу
Ашхамда салыб келди.
— Бийим сени чакъырад,
Хайда, джюр, Хашим! — деди.

Хашим эски чепкенин
Дженгил кьаблаб юсюнс,
Джумушчуну ызындан
Барды бийни юйюнс.

Хашим, эшикден кириб,
— Юйге игилик! — деди.
Джамболатны бстини
Кюйсюз болгъанын кёрдю.

— Бюгюн уугъа бардынгмы? —
Дсб сорду бий уучугъа.

Хашим ууда хапарын
Терк огъуна айтды анга.

— Ай сен аман! — деди бий, —
Эр тюлсе, къатынса,
Джюрегинг къоргъашынча
Эрий тургъан, аманса!

Мен бийинг болгъанымы
Унутханмы этгенсе?
Бу арт кёзюуде манга
Кийик нек келтирмейсе?

— Бийим, кесинг билессе,
Беш-алты сабийим бард.
Кючюм джетмейд, юйдегим
Ачдан къыйналыб турад.

— Ит кючюклени ач
Болгъаны манга неди!
Хашим, джюреги джана:
— Биз да адамбыз! — деди.

— Ауузунгу къыс! — деди бий,
Секириб ёрге туруб,
Муджрасын сермеб, ол
Джарлы Хашимни урду.

Хашим эшик артына
Джыгъылды, алай кючден
Къобуб, мыллыгын атды
Зорчу бийни юсюне.

Ол бийни бууб огъуна
Къоярыкъ эди, алай
Шапалары чабдыла,
Ач бёрюле чабханлай.

Джарлы уучуну тюйюб,
Атхан элле эшикге.
Ала анга этгенни
Адам этмейди итге.

Бий муджрасы тийиб,
Сындыргъан эд билегин,

Залимликни ёртени
Кюйдюрген эд джюрегин.

6

Хашим! Ач бёрю кёуугъан
Джаралы джугъутургъа
Тенг болдунг кесинг, алай
Киши болушмад санга!

Санга чабхан бёрюню
Киши атыб урмады,
Ол бёрюню къанындан
Къара джер кызармады.

Чолакъ болуб къайтдын
Джарлы кёурум юйюнге,
Сау болмаз джара тюшдю
Огъурлу джюрегинге.

Тауда ол сен кёутхаргъан
Джугъутургъа ушайса,
Аныча, джараларын
Къыйнай, алай джашайса.

Залимликни таягъы
Бизге аман тиеди,
Не ётсин джарлы Кязим
Джаны отда кюеди.

Хашим! Аман ачыдын,
Бизге палах азымы?
Кёзлерим джашдан тола,
Ётсеме бу назмуну.

Сени джарсыуунг — мени
Джарсыуумд, джарлы уучу.
Иншаллах, ийнанабыз —
Келир бир дерт алыучу!

Джарлы Хашим, кесинг да
Джаралы джугъутурса.
Кёрген кыйынлыгын
Сен къачан унутурса?

Сени ургъан залимни
Аллах урсун! — дейме мен,
Палахланы ырхысын
Анга бурсун — дейме мен.

Санга этген артыкълыгы
Аны кесине джетсин,
Кязим бергенча, анга
Аллах да налат берсин!

...Кюн сайын аны кӧрюб,
Мен амалсыз болама,
Башха джолну табмайын,
Назмуланы тагъама.

7

Ой, мени джарлы халкъым,
Къыйынлыкъда тураса,
Сен да, бир башха болмай,
Джаралы джугъутурса.

Зыгъырлы къолда зыгъыр
Кибик, кӧб къыйынлыгъынг.
Не затха чыдамады
Сени къыйынлы джанынг!

Къурум оджакъларынгдан
Кечсги къар джаугъанча,
Джауад къайгы юсюнге,
Сени аллах къаргъагъанча.

Джаз джабалакъ таулагъа
Джаугъан кибик, юсюнге
Къара палах джауады,
Кириб келед ююнге.

Къайгыларынга джарсый,
Джарлы Кязим талгъанды,
Ол башын тау черекге¹
Атар кибик болгъанды.

¹ Черек — суу

Джарлы халкъым! Бёрюле
Къуууб баргъан, джаралы
Джугъутурса. Не этейим?
Ким болур бизни джанлы?

Ким кёрюр сени ызынгдан
Джумулгъан бёрюлени?
Къайгъыларын ким кёрюр
Джарлы таулу эллени?

Сени сюрген бёрюге
Кимни огъу атылыр?
Фитнаны, залимликни
Тили къачан тартылыр?!

Бар къыйынлыкъларынгы
Джарлы Кязим кёреди,
Джюреги къандан тола,
Ачы назму этеди.

8

Джаралы джугъутурну
Айтдым сизге хапарын,
Алай ол сау эталмаз
Джюрекле джараларын.

Аны эштген бирсине
Айта, халкъгъа джайылса,
Джарлы отджагъалада
Айтылыб алай турса,

Ким билед, асыу болур
Къайгъылы джюреклеге,
Ким билед, ачыу болур
Зулмучу залимлеге.

Аланы къолларындан
Келмейд манга тиерге,
Джарлы уучу Хашимни
Тюйген кибики, тюерге.

Тишлик къойлай сояргъа
Къолларындан келсе эд,

Уруб, туюб, джоярга
Атым амал берсе эд.

Бир кюн джашатмаз элле
Ала мени дуняда,
Ичер сууум тюгениб
Къалыр эди таулада.

«Келечиге ёлюм джокъ»
Деген сёз барды халкъда.
Халкъымы келечиси
Болдум къыйын сагъатда.

Мен Меккагъа баргъанма,
Тиерге базынмайла,
Алай бычакъ билеуню,
Джаныгъанны къоймайла.

Ит юргенни джел элтед,
Юрме къой джауларымы.
Къыйын кюн ёкюлюнлей
Къалырма мен халкъымы.

Джарлы халкъым, кюрешдим,
Асыу болур деб сёзюм,
Санга игилик излей,
Джашайд дуняда Кязим.

1. Поэманы хапарын айтыгъыз.
2. Сыфатланы халилерин ачыкълагъыз.
3. Джаралы джугъутурну сыфаты джашау халланы сезерге болушамыды?
4. Халаллыкъ бла харамлыкъны кёргозюуде хапарчыны-джолоучуну не магъанасы барды?
5. Чыгъарманы аты бла ич магъанасы келишемидиле?
6. Поэманы тил байлыгъын айырыгъыз.
7. «Джарлы джугъутур» деб сочинение джазыгъыз.

БУЗДЖИГИТ

Сюймеклик, джандет чыпчыкъ
Келген кибик, келеди,
Инсанланы барына
Ол кёб къууанч береди.

Алай бу тар дуняда
Аны да къанатларын
Кюйдюрюб къоядыла
Артыкълыкъны отлары.

Ол хапар тамам ушайд
Кечеги оджакълада
Улуй айланган джелге,
Келиб кыш узакъладан.

Лейла бла Меджнун!
Сизни хапарыгызгъа
Кязим да джылагъанды,
Кюйгенд къадарыгызгъа.

Низами, Навои да
Кюйюб-бишиб джаздыла,
Алтын сёзлери бизге,
Джанган отча къалдыла.

Физули! Ачы назмунг
Джюрегими, сюнгюча,
Тешиб ётдю, джыладым,
Атам бюгюн ёлгенча.

Кёб такъырлыкъ сынагъан
Сюйгенлеге сёзюгюз
Асыу болду, кёб азаб
Кёргенликден ёзюгюз.

Алай Меджнун энтда
Айланад къара тюзде, —
Азаблыкъ да, зорлукъ да
Аз тюдлюе джерде.

Сюймекликни чыпчыгъы
Энтда къанатсыз къалад,
Сюймекликни тереги
Кёзюсюзлей кьюу болад.

Энтда Фархад къаяны
Тешиб бошамагъанды,
Энтда да Ширин анга
Сарнауун кёймагъанды.

Зорлукъ джетген джигитле
Ёлелле, джоюлалла,
Джюреклери — ёмюрде
Джаныб тургъан отлалла.

Ана хакъында кёбле
Ачы назму этдиле,
«Сюймеклик — кёзюсюзлей
Кьюругъан терек!» — дедиле.

Сюймеклик тели этиб,
Меджнун кетгенди тюзге,
Аны хапары кьюугъун
Сёзюча, ачылд бизге.

Алайсыз джашау, кече
Кибик, къарангы болуб
Къалыр эди, сау дунья
Бёрю улуудан толуб.

Андан башлайма сизге
Бузджигитни хапарын,
Сау эталлыкъча Шаркъны
Ол эски джараларын.

Залимлик джойгъанланы
Кёлю барла сыйлайла,
Кёзюсюз ёлгенлеге
Сау къалгъанла джылайла.

Бузджигит да бириди
Кёзюсюз ёлгенледен,
Субай санларын зорлукъ
Къабыргъа кёмгенледен.

Ахлуларым, барыбыз
Бузджигитни сыйлайыкъ,
Анга, къарнашыбыз
Ёлген кибик, джылайыкъ.

* * *

Бир шахарда джашагъанд
Дейле бир юй устасы.
Сора ол къарт болгъанды,
Чачын-башын чал басыб.

Кёблеге юй ишлегенд,
Кьюуана ол ишине,

Ол юйлени барысын
Ишлегенча кесине.

Бузджигит деген джангыз
Джашы болганды аны.
Аны бла биргеед
Ол къарт устаны джаны.

Атасы джашын, кеси
Кибик, юй уста этгенд,
«Мен ёлсем, усталыгым
Сеннге къаллыкьды», — дегенд.

«Усталыкъ, — дегенди ол, —
Барыбыздан да уллуд,
Ансыз къалса, кюнсюзлей
Къалыр эд адам улу.

Усталыкъ сюймекликге
Бла кюннге тенг болад,
Устала ёлгенликге,
Усталыкъ саулай къалад.

Биз, устала, дунягъа
Ишлер ючюн тууабыз.
Сууукъ тилсиз ташланы
Биз джырглагъа бурабыз.

Ташладан, агъачладан
Биз хастанла этебиз,
Аланы бу дунягъа
Къоюб, алай кетебиз.

Мен джашадым дуняда
Кишиге хата этмей,
Усталыкъ ишден сора
Бир башха зат излемей.

Бу хыйла кёб дуняда
Джаннга хыйла этмедим,
Джауларым да дунядан
Тюб болсунла демедим.

Бу артыкълыкь кёб джерде
Бир артыкълыкь этмедим,

Къан кёб тёгюлген джерде
Инсан къанын тёкмедим.

Къолларыма къан огъай,
Тытырла джагъылдыла.
Юйлерим шахарымы
Айбатлыгъы болдула.

Мени къатылыгымдан
Бир сабий джыламады,
Бир джарлы, бир къарыусуз
Атанга чамланмады.

Олду мени насыбым —
Мен рахат ёлюрме,
Бар усталыгъымы да,
Балам, санга берирме.

Джерим мени кесине
Разы болуб алыр,
Джерими ташы манга
Къууаныб сын таш болур.

Иш, усталыкъ дуняда
Кюнюм болдула мени.
Мен ёлсем, усталыгым
Къалыр юсюнде джерни.

Ташны да, агъачны да,
Топракъны да сюйюб,
Джашадым мен джеримде,
Джашау къыйматын билиб.

...Сен да алай джашасанг,
Джарсымам къадарыма,
Ол заманда рахат
Джатарма къабырымда...

Сен, джангыз балам, джаным,
Кёз джарыгъымса мени.
Атанг джашагъанча,
Джаша юсюнде джерни.

Махтау келир кесиме
Деб, ачитма кишини,

Аны ючюн төкдюрме
Кёз джашын бир сабийни.

Махтау деген чарс кибик
Бир затды дуняда,
Бир сабийни кёууандырсанг,
Ол мийикди мактаудан.

Махтау, байлык да кетер.
Кертилей кял тюзлюкге,
Дуньяда бир зат джетмейд
Халаллыкга, игиликге.

Сен ишни, усталыкны,
Джарык кюннге тенг этиб,
Джаша дуняда, алагъа
Тенг болган зат джокду деб.

Сора ала да санга
Бу дуньяны кёууанчын
Сынагыра, насыбны
Эшигин кенгиге ачыб.

...Кёууанч, бушуу да келир,
Кёзюу болалла ала.
Не затла сынасанг да,
Адамлай кял, балам!».

* * *

Бузджигит джумуш бла
Узакъ шахарга барды,
Ол анда кёб плананб,
Аллык затларын алды.

Сора кёрдю бир кызыны,
Ол кёзлерин кыаматды.
Кызы не ариу болса да,
Ол да джашны джаратды.

Орамда кёрген эди
Бузджигит ариу кызыны,
Зийдандан чыгыб, кёрген
Кибик кёк кырдык джазны.

Нёгерлери бла кызы,
Бир ариу юйге кирди,
Андан чыкмак кялды да,
Бузджигитни кюйдюрдю.

Эки кёзю чолпанла
Джаннган кибик, джаннганлай
Ол кызы алай бара эд,
Кырдыкда джур барганлай.

Хар атлаганы сайын
Джер андан уялганча,
Терекле, кырдыкда да
Ол кызыга баш урганча.

Аны кёргенле бары
Кялмайын кыызарганча,
Аны кёрген кыартла да
Джашла болуб кялганча.

Ол болмаса, дуняда
Кюн джарытмай кяллыкча
Ансыз кялса, дуняны
Саз тубан басарыкча.

Ансыз кялса, дуняны
Кёгетле бишмезликча.
Джерни кыургаклык алыб
Сабанла битмезликча.

Ансыз кялса, дуняда
Кёзлеуле кыурурукча,
Терекле кёгермейин,
Самум джелле урукча.

Ансыз кялган дуняда
От киргизилмекликча,
Ансыз кялса, дуняда
Юйле ишленмезликча.

Бузджигитге ма алай
Кёрюндю. Хайран болду.
Кыайгыдан, кёууанчдан да
Аны джюреги толду.

Бир уллу юйге кириб,
Къыз андан чыкъмай къалды.
Бузджигитни джюреги
Отда-ёртенде джанды.

Кёб айланды Бузджигит
Алайда, ол тийреде,
Кёзюн алалмагъанлай
Ол тийреден, юйледен.

Хайран болуб айланды,
Не этерин билмейин,
Ол тийреден кетерге
Джюреги джибермейин.

Ол кимди? Кимни къызыд?
Бузджигит билмей эди,
Аны табыб сёлешир
Джолун да кёрмсей эди.

Арлакъ кетиб, дагыда
Къайта эди Бузджигит,
Кеси кесине былай
Айта эди Бузджигит:

«Манга болур болгъанды,
Аллах, болуш сен манга!
Болуш ёртеннге тюшюб,
Кюе тургъан инсаннга.

Ансыз кырдык чыкъгъанын
Эслеялмам дуньяда,
Ансыз кюн, ай чыкъгъанын
Мен кёралмам дуньяда.

Ётмекни татыуун да
Сезалмам джер юсюнде,
Сууум да ачы болур,
Бир тынчлыкъ болмаз менде».

Кече ортагъа дери
Алай эте айланды...
«Ол къызгъа тюбемейин
Къоймам» деди, къаргъанды.

Ол кече ортасында
Къонакъбайына барды,
Хоншуда къарт къатынны
Ариу айтыб чакъырды.

Бузджигит ол къатыннга
Айтды бютеу хапарын,
Анасына айтханча,
Айтды бар къайгыларын

Къатын билди хапардан
Джаш кимни кёргенин,
Бузджигитге айтды ол
Джаш хан къызны сюегенин.

Къарт къатын:

— Балам, сен ханны къызын
Кёрюб келгенсе, джаным,
Кёб хан, бий улула да
Тилеб туралла аны.

Андан ариу къыз джокъду
Биз джашагъан джерледе
Аныча акъыллы джокъ
Шахарлада, элеледе.

Б у з д ж и г и т :

Мени кёзлерим шагъат
Болдула, анам, анга.
Ант этеме, аллай къыз
Туумагъанды дуньягъа.

Кюнюм кече боллукъду,
Аны кёрмесем, анам,
Дуньяда джашарыкъма
Мен, ёртен отда джана.

Къарт къатын:

Сен да дуниягъа ариу
Джаратылгъан бир джанса,
Кирген юйюнгю кюнча
Сен да джап-джарытаса.

Экигизни бир-бирге
Деб джаратханчад Аллах,
Алай ол хан кызыды.
Андады, балам, палах.

Бузджигит:

Анам, хан, бий — барын да
Унутханма мен бюгюн,
Бюгюн биринчи джолу
Кёрдюм дуньяны кюнюн!

Бюгюннге деричи мен
Тар зийданда тургъанча,
Дуньяны джарыгъына
Алгъа бюгюн чыкъгъанча.

Алай болуб турама,
Болуш манга, ой анам!
Бюгюнден башлаб, сени
Болурма керти баланг.

Къарт къатын:

...Не бла болушайым,
Джарсыулу балам, санга?
Джарлы къатынны сёзю
Джеталмаз улуу ханнга.

Бузджигит:

— Ханнга сёлеш демейме.
Хан мени да джокъламаз.
Юй устасыны джашын
Ол тенгине санамаз.

Кызыны кесине барыб,
Мени кёргеними айт.
Аны кюннге тенг этиб,
Мени кюйгеними айт.

Къарт къатын:

— Хан къабагъы аллында
Ёлюм сакълаб турса да,

Хан буйрукъ этиб, мени
Зийданнга салдырса да,

Барайым, халал балам,
Болушалсам — кёрейим.
Зулихатха «Кюсеген
Джанынг табылгъанд!» —

дейим.

Ол къарт къатын кьолундан
Келгенни кьоймай этди, —
Ол джаш бла кызыны
Бир-бирине тубетди.

Бузджигит Зулихатны
Кёре турду бара да.
Сюймеклик кюнден кюннге
Ёсе барды арада.

Къыз биле эд атасы
Бузджигитге бермезин,
Юй устаны уланын
Анга дурус кёрмезин.

Амал табыб къачаргъа
Ала оноу этдиле.
«Джан сау болуб,

бир-бирин

Ташламазбыз!» — дедиле.

Харам адам азмыды, —
Сёз джетдирдиле ханнга,
«Кызынг эл кюлкюлюгю
Этеди», — делле анга.

Хан кызын чакъырды да
Аямай, кёб сёлешди.
Ол не кёб кюрешсе да,
Сёзю бармазын билди.

Урушуб да кюрешди,
Ариу айтыб да кёрдю.
Къыз антына ёлмезин
Атасы толу билди.

Х а н :

Къызым, айтханымы эт,
Бош керексиз терилме.
Эл багъасы Зейтуннга,
Къызым, сени берирме.

Тенгиздеги юзмезден¹
Сени мюлкюнг кѣб болур,
Джюз къарауашынг, балам,
Санга баш уруб турур.

Мен хан улу Зейтуннга,
Къызым, сени берирме,
Ханны сыйлы юйюнде
Насыбынгы кѣрюрме.

Джюз тюели кериуан
Келир узакъ джерлсен,
Джюклениб накъут бла
Налмазладан, дарийден.

К ы з ы :

— Къой, къой, атам, къой, атам,
Бош къыйнама джанымы.
Аллах берген кесиме
Къой мени тѣрт санымы.

Дарийлени не этерме,
Накъут бла налмазны?
Бузджигитсиз дуньяда
Къаным къуруб къалмазны?

Кериуанла келсинле
Башхаланы юйюне,
Башха къызла турсунла
Алтынлагъа суйюне.

Хан улуланы барын
Бузджигитча кѣралмам,

Бузджигитни тырнагъын
Мен барына бералмам.

Х а н :

— Къызым, джарыкъ кюнюм,
Къыйнама мени былай.
Эл кюлкюлюгю этме
Атангы, джаны саулай.

К ы з ы :

— Джюрегим мен айтханны
Этмейд. Кеч, атам, манга.
Неда, атам, санаб къой
Мени Аллах ургъаннга.

Х а н :

— Олмуду ахыр сѣзюнг,
Къызым, балам, атанга?
Не хата этген эдим
Мен ъмюрюмде санга?

К ы з ы :

— Меннге дуня джарыгъын
Берген сен эдинг, атам.
Сенден къатылыкъ, хата
Кѣрмеген эдим, атам.

Кеч сен джарлы къызынгы,
Джокъду башха айтырым.
Таукел болгъанма, атам,
Джокъду артха къайтырым!

* * *

Хан тюнгюлдоу къызындан,
Зат эталмазын билди.
Къызы кетди баш ура,
Къарт хан къыйын кючсюндю.

¹ Юзмез — къум

Хан амал изледи да,
Табды къара амалны.
Бузджигитни джояргъа
Келди эсине ханны.

Адамларын джыйыб, хан
Бузджигитни тутдурду.
Къызыны джарыкъ кюнюн
Тар зийданнга сукъдурду.

Бузджигитни сойдула
Кечсни арасында.
Къарт уста айырылды.
Ол джангыз баласындан.

Бузджигитни джюреги,
Кёкден учхан джулдузча,
Думп болду, кючю кетди,
Эриди джазгъы бузча.

Аны уста къоллары,
Атасы берген хунер
Кетдиле, джоюлдула,
Алды аланы къара джер.

...Ташлада тил джокъ ансы,
Ала къаргъар эдиле,
Ташлада кёз джокъ ансы,
Ала да джылар элле.

Къаллай юйле ишлер эд
Бузджигит ол ташладан.
Зулму айырды аны
Джашаудан, усталыкъдан.

Кюн билсе ол зорлукъну,
Ол эртденде чыкъмаз эд,
Бузча сууукъ къара суу
Шууулдамаз, акъмаз эд.

Тереклени кёклюго
Къап-къара болур эди,
Кёгериб тургъан кырдык
Саргъалыб къурур эди.

Кёзюусюз джерге кириб
Кетдиле ариу кёзле,
Ёмюрде эштилмезле
Зулихат эштген сёзле.

Хапарымда турсунла
Ол джулдузлача кёзле,
Хапарымда къалсынла,
Джаз киби, джылы сёзле.

Кязим андан джазады
Сизге мыдах хапарын,
Таулу халкъ да билсин деб
Бузджигитни къадарын.

Иги, къайда турса да,
Сау дунияны джашыды,
Ол хар таза джюрскни
Ахлысыды, джолдашыды.

Назму сакълайд кёзюусюз
Джерге кирген сёзлени,
Ол бермейди ёлюмге
Ишлерин игилени.

* * *

«Бузджигитни ёлтюрюб,
Къызымы къутхардым», — деб,
— Энди къызым Зейтуннга,
Хан улуна барыр», — деб,

Хан къууаныб тура эд,
«Той этилсин» деген эд,
Той-оюнну къуаргъа
Кеси буйрукъ берген эд.

Зулихат, ишкли болуб,
Той баргъан джерге келди,
Бузджигит тутулгъанын,
Ёлгенин билмей эди.

«Не затхад бу къууанч» деб,
Ол сейир этиб турад.

Той этгенлеге къараб,
«Не тойду бу?» — деб сорад.

З у л и х а т :

Учуб келиб былайгъа,
Балалы къуш сарнаса,
Ол тас этген баласын,
Инджиб, кюйюб чакъырса,

Айтыгъыз сиз, джамагъат,
Баласы анга чыгъармы?
Къуш бала-кёз Бузджигит
Бу той-оюнда бармы?

Т о й д а г ь ы л а д а н б и р и :

Балалы къуш сарнаса,
Баласы анга чыкъмаз,
Къуш бала-кёз Бузджигит
Бу оюнда табылмаз.

З у л и х а т :

Къозулу къой джыласа,
Къозусу анга чыгъармы?
Къозу кёзлю Бузджигит
Бу тойда-оюнда бармы?

Т о й д а г ь ы л а д а н б и р и :

Къозулу къой джыласа,
Къозусу анга чыкъмаз,
Къозу кёзлю Бузджигит
Бу оюнда табылмаз.

З у л и х а т :

Къайдады да Бузджигит?
Муслиманла, айтыгъыз!
Къандан толуб кёзлерим,
Амалсызма, ангылагъыз.

Т о й д а г ь ы л а н ы б и р и :

Бузджигитни тутдула,
Тар зийданнга атдыла,
Ол кечеден оздурмай,
Аны джанын алдыла!..

Зулихат джылаб-сарнаб,
Алайда сыйыт этди.
Кюню къарангы болуб,
Ол атасына джетди.

Х а н :

— Не болгъанды, кызым, санга,
Неге сыйыт этесе?
Кызым, кёз джашларынгы
Не зат ючюн тегесе?

З у л и х а т :

— Бу къара кюнден башлаб,
Сени кызынг болалмам,
Мени кюнюм батханды,
Мен юйюнгде туралмам.

Къолларынгда къатханды
Бузджигитни нюр къаны.
Бир кызгъа да бермесин
Аллах сенлей атаны.

Х а н :

Кызым, бу ачы сёзню
Къалай айтаса манга?
Бузджигит кеси ёлгенди,
Ёлюм төред инсаннга.

З у л и х а т :

— «Кызым» деме сен манга,
«Атам» деялмам санга!
Юйюнг да, арбазынг да
Боялгъандыла къаннга.

Юйюнг къябырдан эрши
Кёрюнед манга энди.
Манга ата, юй да джокъ,
Ахыр кюнюм келгенди.

Х а н :

— Алай айтма сен, балам,
Сеннге минг ат берирме,
Минг тюени алтындан
Джюклетиб, келтирирме...

К ъ ы з ы :

— Мен атланы не этерме,
Атха минер кишим джокъ,
Дарийлени не этерме —
Дарий киер кишим джокъ.

Мени кюнюм батханды,
Кюн джокъду мснге алда.
Мени ары чакъыра,
Кюнюм джатад къябырда.

Х а н :

Кеч энди меннге, балам,
Бузджигит ёлдю, кетди,
Аны сау этер амал
Джокъду дунияда энди.

Ёлген ёлюб кетсе да,
Сау джашаргъа керекди.
Аллахны къадарына
Атанг не этерикди?

Ариу къала ишлетиб,
Бузджигитни мен анда
Асыратырма, къызым,
Сыйлы этиб халкъ аллында.

* * *

Хан, айтханыча, къала
Ишлетиб, Бузджигитни

Намыслы асыратды,
Асырагъанча джигитни.

Ол аны бла бирге
Къызыны къяуанчын да
Асырады, насыбын
Къоймай джерни башында.

Зулихат ол къалагъа
Кириб, бек кёб джылады.
Ол къаланы эшигин
Бир киши ачалмады.

Бузджигитни юсуне
Къабланыб, джылай-джылай,
Зулихат ёлюб къалды,
Бузджигитни ташламай.

Саулай бирге джашаргъа
Къоймадыла аланы,
Ёлюб, бирге къалдыла
Ичинде ол къаланы...

Ол къаланы эшигин
Бир киши ачалмады.
Ол энтда да ма алай
Ачылмайын турады.

Энди биз да былайда
Эшиклерин хапарны
Этейик, эшигинлей
Ала джатхан къаланы.

Ой, Бузджигит, Зулихат,
Джюрегими джарасы!
Сизге джылай къалгъанды
Тюзлюкню чал анасы.

Тауну халкъы да билсин
Ачы хапарыгъызыны.
Зулмуну тубанында
Бергенсиз джаныгъызыны.

Сюймекликни ёчюлмез
Оту турур джаннганлай,

Сизни джюреклеригиз,
Ол отча, джарытханлай

Турурла кечелени
Бу къарангы дуняда.
Кязим джарлы тилинде
Джазгъанд хапарын андан.

1. Чыгъарманы хапарын айтыгъыз.
2. Бузджигитни сыфатын ачыкълагъыз.
3. Хан бла къызына характеристика беригиз.
4. Устаны джашауда кълаллай ызлары кълады?

Сёзлюк:

Зиндан — тюре; зинданны асламысына джер тубюнде этген-диле.

Зулму — артыкълыкъ, тенгсизлик джашау.

Факъыр — джарлы, хариб, ачдан-джаланнгачдан инджилиб айланган адам.

Ранлы — кириш кълалы джер.

Гелеу — мийик джерледе ёсген татымлы ханс.

Иншаллах — аллахны уллулугъу деген магъанада.

Низами — орта ёмюрледе джашагъан азербайджан поэт (1141—1203).

Лейла бла Меджнун — Низамини, дагъыда талай восток поэтни поэмаларыны баш геройлары.

Навои — орта ёмюрледе джашагъан узбек поэт (1441—1501).

Физули — орта ёмюрледе джашагъан азербайджан поэт (XVI ёмюрню ал джылларында туугъанды, 1563 джыл ёлгенди).

Фархад — Низамини «Хосров бла Ширин» деген поэмасында, Навоини «Фархад бла Ширин» деген поэмасында баш герой.

Шаркъ — кюн чыкыгъан джаны (восток).

КЯЗИМГЕ

Суююнчланы Азамат

Кериуан джулдуз туугъан кюн туудунг,
Кериуан бла джолоучу болдунг,
Джюгюнг дуня, кесинг бир къла,
Кюрт юзюлюую, боранны тыя.

Сен баш ургъан кюн Кяба ташына
Джулдуз шам тийиб мангылайынга,
Файгъамбар суйген Мекка-Медина
Ызын-изин да берди ангынга.

Кавказдан барыб, Арабны кёрдюнг,
Мыдах кёзлени, азабны сездинг,
Джарлы къайда да джарлыды дединг,
Азатлыкъ джолда сен ауаз бердинг.

Темирни тилин билдинг сен кесгин,
Назму тизгинни мынчакълай тиздинг,
Сен темир джаздынг, сен назму джаздынг,
Урунган халкъдан разылыкъ алдынг.

Тюе кериуан улоуунг болду,
Алай а бир кюн онглады зулму,
Темир кериуан темир ау къурду,
Туугъан джуртунгдан узакъгъа къууду.

Халкъынга ёкюл, төре да болдунг,
Къум-тёбе элде къум төбе болдунг.
Обанг табылды тюзде, тас болуб,
Джуртунга къайтдынг сен, сынташ болуб.

Акъылман таулу, о, Кязим хаджи,
Отсуз, кёмюрсюз къалмаз гюрбеджинг,
Туугъан тауларынг, Шыкы, Бызынгы
Энтда сакълайла сени ызынгы.

Дунья унутмаз джарыкъ фахмунгу,
Къуран аятча, айта назмунгу.
Салам береме, терен ахсына,
Сослан къаядан сени сынынга.

1989 дж.
Бызынгы.

Джанибекланы
Аппа

(1860—1934)

ДЖОЛУЧУЛУКЪДА

Ёзенни энишге келе турганлай,
Ачауну юйдегиси аллыма чыкъдыла,
Къоймалла да юйге чакъырдыла,

Къатхан гырджынчыкъны аллыма салдыла,
Ариу айта, тегерегимден алдыла,
Сора эслетмей башлыгъымы чохун кесдилс,
Урдула да тобукъ башымы тешдиле,
Аладан къачыб, Тукъуш-Хаджиге къонакъгъа
бардым,
Мен къошха киргенлей, ол гырджынларын
мурджар тюбуне джашырды...
Джарлы Зулкъайгъа баргъанымда уа,
Къонакъгъа кёрюб, адебли, намыслы ашырды.

БАЙ КЪОШДА

Малы кёбню — шайтаны кёб,
Байны къошунда джашаялмайма,
Келген къонакъгъа къотур эчки кессле,
Мен а эчки эт ашаялмайма.

* * *

Сары атны ач этмегиз,
Кесими ач этигиз,
Аппагъа аш-суу бермегиз
Алашагъа уа беригиз;
Олду меннге къанат берген,
Узакъ джолну къысха этген.

АТ БЛА АТ КЕРЕК

Ат бла ат керекни сайлаб,
Айбат, омакъ миннгенме.
Кёб къоркъунчул джеримде
Кесими эслеб джюрюгенме.
Алайсыз чырт да болмай эди,
Сесксклениб турмасам,
Къоркъмаз эдим, аланы
Къылычсыз сёз бла урмасам.

АППА ОГЪАРТЫН КЪАРАДЫ

Къой сойдула бир бай къошда,
«Аппа аман бла джыр этер да!» — деб, къоркъуб...
Келди къонакъгъа дагъыда бай Шошта,

Сора кьойдула Аппаны унутуб, байгъа джортушуб...
Аппа джырын этди, кишиден да кьоркъмай,
Тамбласында байла муну чырт огъурамай,
Бурунлары салынды, кьалмадыла сокъуранмай!
Аппа да алагъа огъартын къарады, турсунмай!

СЫРТЛАДА АЙЛАНДЫМ

Сырт-сыртны аулаб айландым,
Бир игилик да кёрмедим.
Кёб кыйынлыкъ да сынадым.
Бир ууахтым джетиб да ёлмейин...

Сары аджир тюбюмде,
Кёк бугъам — адежде,
Кеч болса, кьошда къалама,
Сёзюм, чамым бла бир палах алама...

Бир кече кьалгъанма Къайтукъну кьошунда,
Сыйланыр умутум кьалгъанды бошуна:
Къайтукъ тели джети джол айырылгъанны сакълайды,
Джолоучуну тоноу этиб, таякълайды...

Кече арада кьошуна келиб кирди,
Кеси уа ит бла бирди!
Джукълаб тургъанлайыма табанны бергенди,
Мени тыбыр ташха чёргегенди...

Ачыуум келди мен телини да,
Ойнатдым баш джанына къамчини,
Кёрдюм мен да бир алчю-чёлчюню!..
Эшитиб дауурну, чабышдыла къарнашлары Алчюню...

Атыма миниб, къачдым, ай батхынчы,
Бугъаны да кьойдум алайда.
Танг атханлай, кьошчу тенглерим джетдиле,
Къайтукъну сопалаб, бугъамы да алыб келдиле.

КЕСИНЕ ЭТГЕН ЧАМЛАРЫНДАН

Юсю — уф-чуф,
Миннгени чух-чух,
Джырлагъаны — хырха гугук!
Башына уа — джокъду джукъ!

Къалай улу Аппа,
Башынга кийиз къабла!
Чалкъынгы ал да табла,
Ишге дженгил чартла,
Бичен хазырла алашагъа:
Ауурсунурла биреуле.
Биченинг болса эркин,
Ашатырса аш атха.

Биджи, Биджи, Биджи эте,
Биреуленни чибинлете,
Айланама, тюзню айта,
Алай бла кёбдю джауум
Тохтамайды дауурум.

Джанибскланы Аппаны
Къара джазмаулу къапталы,
Къошдан къошха элтиб
Къарнын кечиндирген — олду аны
Аты бла кесине табханы.

Итле да чабмайдыла меннге,
Болмагъанын терс иннетим,
Тейри ала да биледиле!

Аппа, Аппа!
Аман атха
Къалдынг — тейри! —
Хыртлаучугъа
Дедиле да;
Къараб тилекге

Бир кесекге
Ауузуму тыйдым,
Кесими къысдым.

Как ашадым джау бла,
Ёмюрюм ётдю дау бла.

АППАНЫ ДЖУУАБЫ

Къалай улу Аппа джолоучу болуб бара тургъанлай, иги
огъурамагъан биреулен тюбёб:
— Джолунг болсун, Аппа, — дегенди.

- Кесими атымды, — деб джууаб этгенди Аппа.
— Мен сениге джолунг болсун дейме, — деб къайтарыб айтханды ол адам.
— Къасбот берген байталымданды, — деб кетгенди Аппа.

ДЖАЛЧЫЛАНЫ АРАСЫНДА

Саламтонла, айры этекле, тобукъларыгыз ачыла...
Къуу таякъла, сыртыгыз къамчи бла къашыла!
Ауругъан, къырылгъан да сиз, дырын болуб,
Ёмюрюгюз ишлейсиз, ауузугъузгъа чибин къонуб!..

Байгъа-бийге да дертигиз барды,
Къызбайсыз алкъын, басханыгыз — тюрсюз джер...
Байны уа хар кюню байрамды,
Сизни джегиб, ашагъаны харамды!

Байны малын келешегиз, аллах айтыб,
Сиз бек айныр эдигиз, бетигизге келбет къайтыб...
Къонакъгъасыз, аныча, джау болса,
Сёзюгюз эркин, таб чыгъар эди, джангырыб!

Байны бочхасын кёбдюресиз,
Джал дауласагъыз джибегинс ётдюресиз...
Къарын джалчы болуб ёмюрюгюз,
Ненча таякъ кёлтюресиз!

Этеклеригиз, чыналарыгыз джамау-армау...
Къарныгыз ач болуб, кёзюгюз армау-армау...
Къолларыгыз джарма, къысты...
Къачан кюн тиерикди сизге — джарыкъ кюн?
Къачан джыйыллыкъдыла къан гыбыла таргъа!

* * *

Ат белинде кёб айландым,
Джити чамланы кёймадым.
Тюшдюм бай къауумну кёзюне,
Мынгайтдым, тейри, кесиме.
Аладан да къутулурма,
Джаным саулайын къалырма.

ПАТЧАХЛЫКЪНЫ КЮЧЮНДЕН

Патчакхлыкъны мыртазакълары
Мени урдула, тюйдюле,
Къолуму, бутуму байлаб
Посздге атыб ийдиле.
Ёмюрде минмеген эдим да темир арбагъа —
Сейир кёрюндю
Кавказдан айырылыб тебрегенимде,
Ызыма бир бек термилдим,
Уллу Сибирни кенг тюзлерине
Алыб барыб атдыла...
Бойнума да анда
Темир къадаманы такъдыла.
Ой, кёб ксре джуртума
Тансыкъ болуб джыладым.
Сууукъ ач да болуб къыйналдым.
Алай а анда да бар эдиле:
Артыгъы бла азаб сынагъанла,
Бизни джукъгъа да санамазча адамла.

* * *

Сибирь бла Салавка,
Салавка бла Сибирь,
Сибирь Салавкадан джууукъду,
Джай да эки айны джайда болад ансы,
Къалгъаны къышды, сууукъду,
Мени джауум келсин быллай Салавкагъа,
Итлени джегелле чанагъа.

* * *

Эрсейни кенг этеклерин,
Узакъ эм сууукъ Сибирлерин,
Ёмюрге бузлауукъ джерлерин,
Ач, джаланнгач болуб сынагъанма.
Джуртуму излеб джылагъанма
Алай а этерге мадар джокъ.
Терсликни чекмей амал джокъ.
Къолдан келе тургъан такъал джокъ,
Абызыраб бек ачысам да,
Ишлеб, этиб арысам да,
Сууукъ сингиб аурусам да,

Джуртум кетмей эди эсимден.
Кеси аллыма сёлеше эдим,
Алджамайын джангыз сёзюмден,
Тансыкылаб турдум ёз тилими,
Туууб ёсген таулу элими,
Хар кёкенин, ташын, джерими.
Туугъан джуртунг хар заманда
Керекди унутулмазгъа.
Къайда узакъда ким болса да
Аппагъа къартлыкъ джетгенди.
Сынагъанын осият этеди.
Ол Аппаны аманат сёзюдю.

* * *

Джер тюбюнде кёмюр къаздым,
Бу ишлени джюрегиме джаздым,
Юйдеги, юй да, ой, заманында къураялмадым,
Патчахлыкъны кючюнден
Саулугъумдан айырылдым.

* * *

Бичен этиб, гебен къаламадым,
Атама джумушха джарамадым.
Патчахлыкъ джашаууму терсейтди,
Кёб кере сюрюб тюрге элтди,
Алай бла да джашаргъа къоймады,
Бай къауум мени бла кёб ойнады.

* * *

Эй, кёб айландым, кёб джюрюдюм
Джашлагъа да джаш болуб.
Кюлюуде да, джырлауда да
Аладан эсе баш болуб.
Бери айланыб къарт болуб.
Тенг болуб да кёрдюле къартлагъа.
Энди уа барын да бошаб, къалдым
Къынгыр, тартыб тамам артха.
Алай а ёлгюнчюннге дери
Эй баш энишге къарамам.
Къартлыкъ джетди, бюкдю деб.

Хомух болуб чыртда кьалалмам.
Турлукьма бурунча сагъайыб.
Башымы ёрге ёхтем тутуб.
Къарт болсам да джаш кибик джити,
Самаркъауларымы айтыб.

* * *

Кёб болгъанма кьууанчла бла тойлада,
Талай, талай кьатышханма оюнлагъа.
Къызны, джашны, къарт болсам да, суюгенме.
Ишленмекликге суююб юретгенме.
Ала мени учуз кёргегендиле.
Таза иннетими билгендиле.
Алай а мен кёблеге кьанлы болдум.
Кесимча мискинлеге баллы болдум.
Ёмюрюм ётдю джарлыны джакълай.
Ит кьауумдан онгсузланы сакълай.
Эй, эй! Дуния! Не этейим, айт.
Ой! Ой Джашауум, ызынга бир кьайт.

БОРАН КЮН СЫРТЛАДА

Аджирим кишнеди, аш излеб,
Бугъам гюрюлдеди ышыкъ излеб.
Кесим да тентиреб, боранда-гыланда,
Аджашыб, кириб кете эдим Кьубураннга.
«Эй, Аппа! Халкъ бичен чалгъан заманда,
Сен орамланы чалгъанса...
Биринчи боран джетгенлей огъуна,
Не барамтагъа кьалгъанса!..»
Кьонуш изледим биягъы мен.
Арабий, кьонакъбай болмазмы эди Сюлемен?
Кёчюб, кетиб тура эди Сюлемен,

Энди бир танымагъан кьошха киреме...
Барсанг — алайгъа бар:
Сабий кьалабалыкъ, дауур!..
Ашай тура элле бир бишгекленнген бауур.
Ашатдыла меннге да. Тийди меннге ол бек ауур...

Аджирим кишнеди, бугъам гюрюлдеди,
Этдиле кече тынчлыкъсыз.
Бир мау, бири да шау деб сабийле,
Бары бирча, ишленмеген, кьылыкъсыз!..

ИГИ БАЛАДЫ

Бир да бек чырайлычыкъ,
Къызылууурт ариучукъ,
Сюйюмлю аламатчыкъ,
Тамам къызыл алмачыкъ —
Сёзю, башы аммачыкъ.

Бети чыммакъчыкъ — акъчыкъ.
Иги балады сейирлик,
Атасына керекди
Керти ашхы кюеулук.

ДАРИЙ ДЖАЯЛМАМ ДЖОЛУНГА

Генджалий къызы, сибирирме
Атымы къуйругъу бла джолунгу,
Дарий джаялмам джолунга,
Алтын бууунлукъ бла
Джасаялмам бууунунгу,
Джарыкъ кюнашхы бла
Тутарма къолунгу.

* * *

О дуния манга тарды да,
Анда бир сурахай барды да,
Джашауумда насыб ачарыкъ.
О къара булутну чачарыкъ.
Ариуну о къайдан эследим.
Наныкъ татлыны къайдан кёрдюм,
Къутсуз джашауума саугъагъа.
Кетди бёгек, ётгюр ауугъум.
Джетишгенди мени джылларым.

* * *

Белинг тикгич кибик,
Саурунг дюккюч кибик,
Бетчигинг джылтырай,
Кёкюрегинг къалтырай.
Туфлилеринг джылтырай,
Эринлеринг къымылдай,
Суусаб бердинг ичерге.

Джарармыса келинге?
Орта келин болурмуса?
Эр төгерегине айланырса.
Ортадан баш болмазса.
Аякъга да къалмазса.
Бурмады чачынг, бухарча.
Кетдим джолума учханча.
Джемджемил чыпчыкъга
Тенг этиб, алай атарга
Сени суюдюм.

* * *

Чилле аркъан атарыкъма
Тауладан аугъан тарпаннга.
Джибек чачлы кызыны суюгенме,
Джарлы джаныма хатагъа.
Тарпан тюлдю, бурул байталды
Хора атланы тазасы.
Тамам боранча учады
Бурул джылкыны анасы.
Огъурсуз буруллу,
Сурахай бурулла,
Залим, джигер бурулла,
Тау атланы башлары.
Айбат ариула боладыла,
Схауатны кызылары.

* * *

Турма ашадым да,
Дыр! Тамагъым кюйдю.
Кёзюне къарадым да.
Мени бир бек суюдю.
Наныу кызы Баллюу!
Джуддуз джанды джарыкъ,
Балиятха ушаб.
Туралмайма энди,
Кесим джангыз джашаб
Ариу Баллюосузлай!
Джанкъозчукъ чакъды да,
Кесине къаратды.
Джюрегиме сингиб,
Ах, кемсиз таралтды

Ариу Баллюу мени.
Алма терек чагыб,
Арбазны джасатды.
Дугъумкёз акъбетчик
Джанымы талайды
Къаракъаш Баллият!
Наратчыкъ кёгериб,
Таза хауа беред.
Сюймей не этейим,
Тюрсюню кёрюнед
Баллюуну кёзюме.
Муну бла бошайма,
Баллюу деб джашайма.

* * *

Къобан суула къачда
Сай болалла,
Джазда уа бай болалла.

ЭРКИШИННИ КЪАНАТЛАРЫ

Иги тиширыу бла иги ат
Эркишинни къанатларыдыла.
Ноху маджал этмезлигин этеди,
Аты таджал Ныхыт ауушдан ётеди.
Аман тиширыуу болгъан
Къанаты сынган къаргъалайды,
Осал атха миннген киши уа
Джетер джерине джеталмайды.
Джигер къатын эрге кюч береди,
Тулпар ат эрни таукел этеди.

* * *

Джөгетей гённю берекети,
Джөгетей топуракъны кёгети —
Уллу Къарачайны кечинмеги,
Алайсыз таш юсюнде битимни ашарыкъ эди!

ОРУСЧА ЧАКЪДЫРА...

Хаттаны бир орус шоху, кесича айта джомакъла,
Келгенди Къобан ары джанындан къонакъгъа.

Сёлеше келиб, «Как, как?» дегенди оруслу,
— Кагым болса, кесим да ашарем! — дегенди Хатта хурноссуз.

Сёлеше келиб дагыда «Тюу, чорт!» дегенди оруслу.
— Керек эсенг, сен да джорт! — дегенди бияггы.
— Тюу, дурак! — деб, орус ийнаггы,
— Сен болгъаенг чабыр къулакъ! — деб, Хатта да,
Алагъа эсин ийиб, къатыны кюдюргенди къуймаггын...

ОЛ ДЖАШ ДЖАШ ТЮЛДЮ!

Къызны кёрюб къарамаггын,
Тойну эслеб таралмаггын,
Анда тепсеб чыгълмаггын,
Ол джаш джаш тюлдю!

КЪОБУЗЧУ КТАНА

Ктана окъа согъад да,
Къобуз согъаргъа бошамайды.
Газ-газлагъа эс джиберед да,
Бир аууз хант да ашамайды.
Ол эртденден ингирге дери
Къолун айырмай джюн тарайды.
Биз, рядовойла, бош келгенбиз,
Ктана къуру байлагъа къарайды.

* * *

Джер айланыбды
Башы тюрбюне.
Бурулур кюн а,
Келир тюрюнс.

* * *

Бу чамла бла кёб кере
Адамланы ичин урдургъанма —
Байланы уа кёб кере бурун
Сюеклерин тургъузгъанма.

НЕК ДЖУКЪЛАНМАЙДЫ ТЕРСЛИК?

Нек джукъланмайды терслик?
Кимди аны тюз этерик?
Кимди аны тюз этерик?
Къайдадыла, бар эселе,
Тюзлюк бла кертилик?

* * *

Ий аллах ючюн, бир сорайым:
Бедиш адет къачан тохтарыкъды?
Джууаб бермейсиз, алай а келир заман, —
Дегенди Къалай улу Аппа аман.

* * *

Эл джыйылыугъа чакъырылсала да
Джарлыла бла джазыкъла,
Алагъа оноу сормадыла
Уллукъарын базыкъла.

ОЛДУ БАЙГЪА ХАТЕРСИЗ КЕРЕК

Сурахай бийче —
Джигер джумушчу,
Тулпар гёджеб —
Хакъсыз джалчы,
Чабхын джоргъа —
Дюлдюр алаша,
Мийик къала —
Бай тохана,
Алтын ачха —
Кюмюш кюбе,
Джарыкъ кече,
Эм шош кече
Наныкъ ийис —
Джилек татыу,
Энтда башха
Кёб алапат;
Къызыл балий —
Джизги эрик...
Къайсыды байны
Кёлюне джетерик?

Хурла ёзенде къарачай къош. XIX ёмюрню аягъы.

Дагъыда джандетди
Ол энтда излерик.
Темир бугъоу —
Къурч къадама,
Чоюн токъмакъ —
Таш джумдурукъ,
Батмакъ зиндан —
Терен гёзен,
Ма олду байгъа
Хатерсиз керек!

ТАЗАРТУКЪЛАГЪА ДЖЫР

Архыз башында джайлыкъда,
Тазартукъланы байлыкъда,
Кече къалдым къошларында.
Къозу ууакъ, къой арыкъ,
Джожьду мал кесерге джарарыкъ,
Кече уа ай кемсиз джарыкъ.
Былайда юч минг чакълъ къой,
Ичим этди къобузсуз той,

Ач болгъанымы къой да къой.
Мал кесерге хош болмалла,
Иш къайгъылы, бош болмалла,
Мени бла уа шох болмалла.
Къалдым атха кишен салыб,
«Тынчайдым» ичими тартыб.
Джатхан джеримден къобарыб,
Мени къошха джыйдыла.
Къалмукъ шай, локъум салдыла,
Шай бла кѣлюмю алдыла.
Тангны ашыгъыб сакълайма,
Джырлай, мурулдай башлайма,
Кирли мурджарда джатама.
Кечени кетди арасы,
Къатымда итни баласы
Къансыды кемсиз бек ачы.
Алайда эрлай танг атды,
Атыма тез атджер салдым,
Къолума къамчими алдым.
Къойчула сагъайдыла терк,
Кими кийди чабыр эм бѣрк,
Отун алдыла тал бла джерк.
Отда отунлары джанмай,
Пыс-чыс этиб джукъ да болмай,
Къалмукъ шай да къайналялмай.
Тохта, къушха, шай ич делле,
Атыма тез миндирдиле,
Айтхан сѣзюмю эшитдиле.
Тазартукълары ит бийле,
Ай да, джаркъалай кюйсюнле,
Ишленмекликни билмейле.
Къонакъбайлыкъ этмейле,
Арыгъан токълу кесмейле,
Аппаны сыйлы кѣрмейле.
Пох салайым башыгъызгъа,
Чыгъарыкъбыз артыгъызгъа,
Тюшериксиз къолубузгъа.
Сизден джерни алырча кюн,
Келир къара халкъгъа бир кюн,
Джарыкъ джашнаб, тийиб бир кюн.
Ант джетсин сиз аманлагъа,
Аппа келди сизни сынаргъа,
Сиз ушамайсыз адамгъа,
Эй, бит къуургъан ит бийле,

Адамны сыйын кёрмейсиз,
Джарлыгъа игилик бермейсиз,
Деб, атымы уруб тебретим.
«Аппамыса?» — деб сордула,
Аппа болгъанымы билдирдим.
Аппа эсенг, сени иймейбиз,
Къурманлыкъ, уча этебиз».
Сокъураныб илешгендиле,
Тюш атдан деб кюрешгендиле.
Алай а кетдим, джукъгъа санамай,
Ызыма чыртда къарамай,
Джырла этиб джырагъанлай.

ОЛ РЫСХЫДАН НЕ КЕЛЕДИ?

Аякъларынга чабырларынг
Къатыб, гылджа айланыб,
Сен байлыкъгъа джан бериб,
Айланаса, итча, чабыб.
Юсюнгде кёрпе тонунг сагал,
Джангыд бёркюнг — аз маджал.
Душман шалбарынгы кёрсюн!
Аллах сеннге не берсин!
Къымыжанг бери ачылыб,
Гызмардан силегейинг чачылыб,
Аяз бутларынгдан ётеди —
Ол рысхыдан не келеди?

* * *

Хора аджири болса,
Кеси тели болса да,
Сайлаб къыз излейди.
Кёкден тюшгеннге санайды кесин.

* * *

Эй, хаджи, тюкю хаджи,
Ой, хаджи, битли хаджи,
Аманлыкъны эте хаджи,
Хыйладан толу хаджи,
Халмешге болумлу хаджи
Аты хаджи,
Кеси худжу!

Эшек тамырдан тоюб окъугъанча,
 Мағанасын айырмагъанлай сен а...
 Къуранны окъуб неге кюрешесе,
 Айтчы, аны ичинден не билесе.
 Элиб дегенни билмегенлей,
 Тылмачлыгын этелмегенлей,
 Афендима деб махтанаса,
 Дууаланы джазыб узатаса.
 Нохта бауларын алыр ючюн.
 Мағанасызды сени ишинг,
 Тюшюб тургъанлай сени тишинг,
 Нек алдайса бютеу джамагъатны,
 Чамландырма кесинге Аллахны.

ЧИЙБЕЛГЕ ДЖОЛ ДЖОКЪДУ

Башындан алгъасагъанны
 Сёзюнден ангыларса,
 Джигерликден асхагъанны
 Аякъ алышдан танырса.
 Экиси да болумсузлукъду.
 Чийбелге уа джол джокъду!

ЧЕГЕТНИ КЪЫРАДЫ...

Алуюкъланы Чотчагъа
 Боллукъду Худесде отларгъа.
 Устады агъач джонаргъа,
 Илкичлени орус агъачлагъа
 Джонуб чыгъарады,
 Балтасы джитиди,
 Чегетни къырады.

СЁЗЧЮ КЪАТЫНЛА

Быр-быр эте, гыр-гыр эте,
 Эртденден ингир этелле,
 Элни сёзюн элек бла сюзе,
 Ахырларына джетелле.

АЛЛЫМА ЧЫКЪДЫЛА БИР ЗАТЛА...

Аллыма чыгыб эки къатын, эки шаб-шуб,
Башлары бири бирине джоппу болуб.
Бири алгыш силдесе, бири да къаргыш...
Керек тюлд былагъа не джумуш, не суу алыш!

Бири къарабет, бири да чарабет,
Бири узун токъ, ол бири къатхан чёб!
Табдыла сёз, айтышдыла бек кёб,
«Ашыкъма! Олтур, былай чёк!»

Къуйдула сёзню, таякъ джангурча,
Ийлейдиле, тишлейдиле къургъакълай тартхан тирменча,
Омакъланалла, кукаланалла, хар нени билгенча...
Биреуню джезин ачалла, джылтыратыб, багъырча.

КЪЫЗЧЫКЪГЪА АУАЗ

Къызчыкъ! Асыры кыскады кийгенинг!
Алмаз да къояр сюйгенинг!
Намыс тутмасанг, ариучукъ,
Болмаз джашауда татыучукъ!

САБИЙЛЕ ТУУАДЫЛА

... — лада сабийле тууадыла
Тогъуз-тогъуз.
Аналары табадыла
Эгиз-эгиз.
Эрге чыкъмагъанлай, кызлары
Боладыла «асыл бузоулу».
Бу тийреде тулпар джашла тууалла,
Гыбышыланы табар-табмаз бууалла
Сыйынмайдыла бир джорукъгъа,
Аналары башын салгъанды
О, тейри, эки тобукъгъа.

* * *

Бир айлана келген «къонакъ», билгичлигим барды деб алдаб, адам-
ланы къатына джыйыб тургъанын Къалай улу кёргенди да, былай айт-
ханды:

Къагъыбал чибинлеча басыннгандыла
Бу гылхыу къарткъуртханы къатына,
Билгичлиги барды деб.
Ол да кимине таш салыб,
Кимине да алайлай айтыб, алдайды.
Хакъына уа къакъ эт, сары джау, ачха алады.
Инджиллик эселе да, аны разы этедиле;
Къысхача — билмегенлей, игиликни нюзюрлейди
Ашар ючюн джамагъатны.

* * *

Кичи-тамада айырмагъан,
Адебни, намысны тутмагъан,
Къартха, сабийге къач этмеген,
Джарлыны хатерин кѳрмеген,
Ата-ана адет билмеген,
Джолда джорукълу джюрюмеген —
Ол иги тюлдю, джамагъат,
О, хайда, марджа, хайда, марджа
Энди игиге бурулайыкъ,
Бир-бирибизни джокълайыкъ,
Кичи-тамада ангылайыкъ, —
Деб, буду осиятым.

* * *

Кесими кирсиз джюрюютюрге —
Эм баш олду суюгеним,
Чабырларымы тартыб кийгеним.
Сакъалымы таза джюлюйме,
Мыйыкъларымы гымых къыркъама.
Осият этиб айтама,
Кесинги кирсиз тут барынг —
Сизге мени аманатым.

ТОЙДА

Бир да къалмай чубурчепкенле,
Къуйрукълары кесилген тайлача;
Джаякълары уа семиз кѳбгенле,
Башхасы болмай, толгъан айлача,
Сюзюлюб тойда тепсегенлери уа,
Турнала тизилгеннге ушайла.

Джаш кызыны кыууб, ол да силкиниб
Кыалай ариу сан ойнаталла!
Тюу-машалла, ой тюу-машалла! —
Аман кёзлс кыарамына кыарамасынла.

* * *

Аллах бериб кёб болду,
Тама-тама кёл болду,
Айран, гырджын керек эд
Ашамай эсенг тур, кет!
Омакъ тартма былайда —
Айран сыйлыды хар кыайда.
Айран, гырджын бизлени —
Ёмюрледен ашыбыз,
Экисин дайым заман
Эркелетиб джашайбыз.
Ат-бет атама да кыой,
Башха ашдан ашаб той.

АППАНЫ ХАПАРЛАРЫНДАН

* * *

Бир джолда кыыш Аппа бир кыызгъанч байны кыошуна барады. Аппаны кесин сыйласа да, бай аны атын мулхаргъа тыйыб кыойгъан болмаса, бичен салмайды. Сора, кете тебрегенинде, Аппа, аны ангылаб, байгъа былай айтханды:

Кюртню юсюнде кёрдюм мен бир кыой
сокымакъ,
Башынга тийгеед сени бир темир
токымакъ...

* * *

Бир джайгъы кюн Аппа бир байны кыошуна тебрегенди. Схауатха джетгенлей, атын тохтатыб сирелгенди. Бай не этерикди эке, деб Аппа сынаргъа излегенди. Ол бай а кыошундан бери кыараб: «Аппа, сен тюлсе бюгюн мени кыайгъым, мен чалкычыларымы ашырыргъа керекме», — деб, кыошуна кириб тебрегенди. Сора Аппа, аны ючюн былай-алай демеи: «Бери бир айлан», — деб кыычырганды. Энди уа не дейсе, не излейсе? — дегенди бай. Аппа да:

«Стауатынгда бир сыннган арбанг,

Чоюн какды къарын марданг, — деб, ызына айланыб кетгенди.

Ол байны стауатында керти да бир сыннган арбасы болгъанды. Эркишиге какны кёб ашайса демеклик уллу бедншге саналгъанды... «Асыры чийбелсе, какны кёб ашай болурса», деб да айтхандыла. Как ти-шируну ашыды, деб ол заманда алай айтхандыла. Аппаны ол байгъа алай айтханы олсагъат кьошлагъа джайылыб, андан сора ол байны атын айтмай, «каккъарын» дегендиле.

* * *

Аппаны маллыгъы керти асыл, төртлю бугъасы болгъанды. Кесамат этиб, биреуленнге пай джерин чалыргъа береди, тууарын джазгъа чыгартыр ючюн. Байны кёлюне кир иннет киреди: «Мен бугъаны ба-гъыб, отлаугъа джетдирсем, къабакъ тууаргъа кьошар да, анда алакат тууар-агъач къуралыр, бизни малыбыз учуз болур», — деб.

Бугъала башха багылгъандыла. Бири бирин кёрселе, мынгая тургъандыла. Бай кесини эки бугъасын Аппаны бугъасына бошлайды. «Экеу биреуню джауу». Ала бугъаны быгъынындан ичегилерин къаратадыла.

«Сиз шайтанлагъа ышаннган мен къуруб къалайым. Сиз инсан адамча сёлешген кир иннетлилесиз. Джакъсызлагъа дертлисиз. Сен элни насыбын алыргъа излединг, алай а бир насыбы болгъан адам болса, бугъа табылыр».

Бай Аппагъа джууаб береди: «Асыры ауурду ауузунг!»

Аппа:

«Мени ауузум ауурду — джюрегим, иннетим дженгилди. Сени джюрегинг, иннетинг, къарнынг, адамлыгъынг бирча ауурдула!»

Элге баям этиб къоймасын деген къоркъууда бай бугъаны багъасын Аппагъа төлегенди.

* * *

Джангерийланы (Биджиланы) атауул, Баракъай бла Абук къарнашла, бурунгу къарангы байла, Аппаны эгечинден туугъанла эдиле. Ол себеден анга бир ючлю аджирчикни бергендиле саугъагъа. Аппа аны ариу юретгенди. Аджирчик алакат, белгили, асыулу, ким да джаратыб аджир юлюшге салырча болгъанды. Талай замандан Бара-къай, сокъураныб, тору аджирни сыйырыб алгъанды. Къарнашланы бу джарашыусуз, ушагъыусуз ишлерине Аппа джыр этгенди:

Джангерийлары, дыганны
Атлыгъын чыгъаргъанымда.
Сыйырыб алдыла.

Джаяу этиб, ат джерими
Аркъама къабладыла.
Джангерийлары байлыкъларын
Къуймакъ бла билдирдиле;
Бу къуджур тамаша хант бла
Къарнымы кюдюрдюле
Джангерийланы джылкълары
Къаратору чунакъла.
Кеслери уа шерият-адеб
Билмеген тумакъла.

* * *

Шкырка тууарла,
Шылап къойла,
Маштакъ атла,
Чагъыдый эчкиле.
Алмашыныргъа керекдиле.
Иелерине дамсыз малла,
Аз пайда келтиредиле,
Малны асылын къураугъа,
Керекбиз акъыл бурургъа.
Бир-бирибизге да берейик,
Болушмакълыкъ этейик,
Онглула бла онгсузла да
Бир-бирибизни билейик.

БУГЪАНЫ НЕ ЭТЕСЕ?

Биреу:

— Аппа, къошунг, малынг джокъду, сора бу текени, къочхарны, ад-
жирни, бугъаны не этесе?

Аппа:

— Не башхасы барды? Кими да болсун.

Мал агъачы иги болсун!

* * *

Орусладан бир джаш Чотчаланы бир ариу къызларын (къыз кеси да
огъай демегенди) сюйрегенди. Чотчалары къызны джетиб сыйырыб кел-
гендиле. Правлениге тарыкъгъандыла. Орус улуну правлениге
чакъырыб, соруу этгендиле. Джаш, бек джунчуб, джууаб эталмай
тургъанды. Аппа эшикден кириб келгенди. Орус улу анга, мыдах болуб,

болушлукъ излей, ангарылыб къарагъанды. «Мен муну ючюн джууаб этерге келгенме, эркинлик берсегиз», — дегенди Аппа тамадалагъа. Ала эркинлик бергендиле.

Аппа:

«Къызы нек сюрегенсе?» — деб, мынга тюз айыб этесиз. Алай а бу тамам мадарсыз болуб этгенди ишин. «Къара-Тёбеден акъ будай ун келтирсем, аманды, ашайлмайма; Махардан алакат нарат отун келтирсем, джанмайды; Бийчесындан джау, бышлакъ, эт келтирсем, алайдыла-былайдыла дерге къалыб, башымы суугъа атарыкъ этгенди анам», — дейди джаш... «Бу къызы анасыны башын суугъа атдыргъан хапарын эшитген эдим да, ол мени анамы башын да суугъа атдырса, меннге бир джашау ачар эди деб, дыгаласдан этгенме, дейди Орус улу», — деб, Аппа алай айтханында, сюдлюк ишни онгуна бургъанды.

Сора бу «анасыны башын суугъа атдыргъан» деген сёз къызыбызгъа бедишди деб, Орус улугъа Чотчалары къызларын бергендиле.

АСЛАНКИР БЛА СЁЛЕШГЕНИ

Къызыл Покунда Тамбийланы Асланкир деб бир къарт сёзге уста болгъанды. Бир джолда Аппа анга къонакъгъа баргъанды.

— Аппа, бу къадар айтхан чамынгы, селекенги бирге джыйгъаннга къуран тенгли бир китаб болурму эди? — деб соргъанды Асланкир.

— Оллахий, андан да онглу боллукъду къуру бир джылда айтханым.

— Аллай бирни къайдан табыб айтаса?

— Ала табигъатда, джашауда бола тургъан затладыла. Халкъны кесини джашау кюзгюсюду бары да!

АППАНЫ ДЖАШ ЗАМАНЫНДА БИР КЪАРТ БЛА СЁЛЕШГЕНИ

Бир сууукъ кюн, эшеги къуртге батыб, аны бла къуреше тургъан къартха:

— Хыре къарт! Башынгы сууукъгъа тарата,

Сакъалынгы, текеча, къалтырата,

Кесинги керексизге абызырата,

Болгъанса энчи барамта!

— Кимни джашыса, онгмагъан?!

— Къалай деб, атам бар,

Джити кесген балтам бар,

Ауузума тюшсенг, хатам бар.

Мени къой да джолунга бар!

Къарт ачыуланыб, таягын алыб, Аппагъа керилиб:
— Атанг, ананг танымазлыкъ этейимми? — дегенди.

Аппа:

— Чамны ангыламагъан тели эсенг,

Сен да аланы джанына бар!

Чамны ангыламагъан тели эсенг,

Ахырда да, джарылыб-бузулуб бир къал! — деб, атына да къамчини
джетдириб кетгенди.

* * *

Акъ Къалада сабийле бла ойнагъан кёзююнде былай айтханды Аппа:

Ой, аперим, сабийле,
Къууанчны, насыбны бийлери,
Бери дженгил келигиз,
Сиз сууундан ётююз,
Аргы бетге чабайыкъ,
Бери бети чыгъайыкъ,
Джур текени къууайыкъ,
Урайыкъ да, джыгъайыкъ,
Сюйрейик да тутайыкъ,
Дженгил джегиб бууайыкъ,
Кёзюне-башына къарайыкъ,
Айтханыбызны этсе,
Иейик да къояйыкъ.
Эркинде отласын,
Баш мадарын табсын.

ТЕНГЛЕРИ БЛА УШАКЪ

Тенглери ушакъ эте келиб: «Аппа, сен не иннет бла къарайса Адам
улугъа?» — деб соргъанларында, алагъа былай джууаб этгенди:

Бир инсаннга зарлыкъ тутмайма,
Бир адамгъа аманлыкъ билмейме,
Бир кишиден тарыкъмайма.
Биреуге кир зат излемейме.
Не рысхыларын кёбсюнмейме,
Къызгъа, джашха терс сёз айтмайма.
Билген игими юретеми.
Джакъсыз къалгъанны бек сюеме,
Бир джерден бир зат урламайма.

Мысхал заран салмайма.
Тенгсизликни кёрюб болмайма.
Онгу болмаганны джакълайма.
Онглугъа чюйре тон киеме.
Миллет тенг джашаса суюме.

ЁЗДЕНЛАНЫ АБУГАЛИЙНИ ХАПАРЛАРЫНДАН

Джаныбекланы (Къалай улу) Аппа джашаууну асламысын малчы къошлада ётдюрген болур. Бир аты барды, андан суйген заты джокъду. Джашла аны биледиле да, иги къарайдыла, биченни, аллына салганча, атны туюбуне да тёшеб къоя эдиле. Сора тангнга дери джырлаб, чам хапарла айтыб, кёз ачыб турлукъду. Джууукъ, таныш адамлада кёб туруучан эди, Джаныбекге айтылганда ол танымагъан джокъду.

Сарытюзге мени джангы кёчген заманым. 1927—30 джылла. Чомаланы Ильяслагъа Аппа келгенин эшитиб, барабыз. Ильясны анасы Джаныбекланы къыз эди, энди эгечден туугъан деб келген болур. Орамны башында Аппаны келе тургъанын кёрюб, мындан, кенгден огъуна ёрге турмасала тиширыула, алагъа джыр этиб кетерикди. Олсагъатлай джарашдырыб, чам-хыликке затла. Таб, ушагъыусуз сёзлери уялтырыкъдыла.

Сарытюзю къызла, аны биледиле да, бек сакъдыла.

Ильяслагъа джыйылдыкъ. Бир заманда, къобуздан, тепсеуден эригиб, кёзюу джыргъа джетгенлей, къызла:

— Аbugалий, бир джырла! — дейдиле.

— Майна джырчы, — деб арлакъда юсуне джашкъушланы джыйыб, къюлдюрс тургъан Аппаны кёргюзтеме. Ауазын бир джашча, бир къызча тюрлендириб, ма, бусагъатда кинодача эте турады. Къоймадыла къызла, не да болсун, мени джырларыгъымы сюйдюле дейме, айтыб башладым. Аппа, джашла бла бирге бизни къатыбызгъа олтуруб, эжиу этеди. Бошадым да, эшта, мени джырдан хапарлы болгъаныма ишексиз болдуму эке, чамын-самаркъауун да къюуб, кесин бегитиб, ариу тукъум джырлады эски джырны. Алайда 3—4 джыр джырладыкъ. Аппа, кёб къыйынлыкъ кёрген адам, замансызлай къарт болгъан эди. Алгъын уллу, къалын эркиши, узун мыйыкълары бла, бусагъатда къынгыр бола башлагъан эди. Энди, не джашыруу, джыйылгъан джерде самаркъаулугъун да тыймай эди. Ол мен джаш заманымда къошлагъа келиучю Аппадан джукъ къалмагъанына къыйналама.

Бир къон Алтайгъыр айрыдан элге эниб бара, Аппа аллыма чыкъды. Бизден Джёгетейге бара болур эди. Былай къатыма джетерге:

— Къайдан келесе, акъ байталынг бла, къара шайтанынг бла? — деди.

Тюзю, къоркъдум демлеширге.

— Да, былай... кьощдан келеме... — дедим акьыртын.
Сора саламлашыб, тынчлыкъ — эсенлик сорду да, айырылышдыкъ.

* * *

Амнистиядан сора Къалай улу Аппа Сибирден башына бош этилиб, Къарачайгъа, туугъан джерине къайтханында, оноучула джырчыны се-
леке этерге, сыйын тюшюрюрге чурум излегенлей тургандыла. Аны
юсюнден Къалай улу Аппа былай айтханды:

Итмиди, бёрюмюд узакъда улугъан,
Маштаймыд, Машиймид, огъесе бизни старшинамыд
Алаида къубулгъан?
Арытылмагъан сабахча, бир джанынга дженгиб,
Эчки джигейни чайнай турмай,
Ол мени Сибирге ийген кюнлерингдеча,
Ары бла бери бир джортсанг а,
Гампик старшина.

* * *

— Аппа, бу кьуджур сёзлени къайдан табаса?

— Сенден, андан,

Ташдан, таудан,

Халкъдан, табигъатдан.

Чибинлетир ючюн кыйсыгъын артдан!

Аппаны назмулары эмда чамлары Ортабайланы Римма бла Биджи-
ланы Ахияны «Къалай улу Аппаны ызын ызлай» деген китабларындан
алыннгандыла.

1. Назмучу чамчы адамны юсюнде къаллай шартланы джакълайды, къаллай шартланы айгъакълайды, сёгеди? Джамагъатда къаллай проблемалагъа эс бёледи?
2. Адамланы халилеринде бюгюн да аллай кемликле тюбеймидиле?
3. Артыкълыкъгъа къаршы назмуларын айырыгъыз, алагъа багъа беригиз.
4. Юй турмуш джашауда Аппаны къаллай ангы барды? Адеб-намыс сакълауда къал-
лай джорукълагъа юретеди?

Алийланы Умар

(1895—1938)

БИЛИМ

Хайда, аланла, джюрюкюз,
Биз окъургъа барайкъ.
Туугъан кеси тилибизде
Билим, акъыл алайыкъ.

Джашлыгъыбызда къадалыб,
Окъуюкъ мактаблада:
Джарыкъ билим ачхычларын
Керейик китаблада.

Окъумагъан сокъурду,
Сокъур ташха абыныр,
Энди дунялада
Кёз ачмагъан къабылыр.

Билим-дуняаны бийи,
Билим-дуняаны бачхычы,

Хар не затны сен суюсенг,
Билим аны ачхычы.

Билим кюч бла учалла,
Темир къушлагъа миниб,
Чабакъ кибик джюзелле,
Тенгиз тюбюне кириб.

Билим излеб, таулада
Алтын, кюмюш табады,
Джюз, минг атны кючлерин
Баргъан суудан алады.

Ат джегилмей, машина
Барад, сабанны сюрюб,
Арбала да баралла
Темир джоллада джюрюб.

U. ALIEV.

الول ومار.

CANÇ QARAĞAI ELIBLERI

جاڭي قاراچاي ئهليلهري.

У. Алиев. Джангы къарачай элиблери. Москва, 1924.

Биз окъуюкъ, билейик,
Хар бир затны болумун,
Сабан сюрюб, мал кютюб,
Юй тутууну окъуун.

Алтын, кюмюш джашырыб,
Тауларыбыз кюлелле,
Окъугъан адамла уа
Аны таба билелле.

Къобан къачыб барады,
Хар кюн сайын шуулдаб,

Биз окъусакъ, билирбиз,
Ол айтханны ангылаб.

Энди бурун джашаула
Джарамазла, кетдиле,
Хар ким баш бошлукъ табхан
Бир заманла джетдиле.

Джахиллики ташлайыкъ,
Бурун джолну къояйыкъ,
Джангы джашау кёргюзген
Тюз джолла бла барайыкъ.

1923 дж.

1. Адамны джашаууна, къралланы тюз джолла сайлауларына, дунягъа джангы аш-хылыкъла табылуларына билимни джарагъанындан назмуда не айтылады?

2. Ол магъананы къаллай кестин сёзле ачыкълайдыла?

3. Авторну сураты бла бу назмуну магъанасыны къаллай байламлыгъы барды, джарашдырыб, хапар айтыгъыз.

КАВКАЗ

Джомакъда къанатлыча,
Къанатларын кёкге кере,
Учад тубан, кюн чыгъады,
Джерге алтын бояу бере.

Нарат къоннганды къаягъа,
Къобан киред тар джагъагъа,
Сюрюючю да къой сюрюююн
Къошдан сюред джай отлаугъа.

Андан арлакъ кёк этекде
Танг бояула тюрлениб,
Буз къадагъан тау мийикле
Кириш тутханла сюелиб.

Ненча джигит чыкъгъан болур
Казбек таугъа, Минги Таугъа!
Кавказ! Кавказ! Ненча джырчы
Атагъанды джырын санга.

Ариулугъунг джесир этиб,
Бу джерлени келиб, кёрюб,

Пушкин, Лермонтов, Толстой да
Джазгандыла, сени суюуб.

Меннге да бер сен эркинлик
Улан сёзюмю айтырга:
Мени кючюм джетген чакълы,
Сени джырынгы джырларга.

Туугъан джерим, къор болайым
Сени сууунга, ташынга,
Къарачайда туугъанымы
Сыйга санайма башыма!

Ойнайды мени къанымда,
Къайнайды къарачай айран.
Бютеу Кавказ — мени джуртум—
Къабарты, Малкъар, Дагъыстан!

Орус тилден *Суююнчланы Азамат* кёчюргенди.

1. Авторну кавказ джуртха, туугъан джерге суюмеклигин ачыкълагъан тизгинлени табыгъыз.
2. Ол суюмеклик табигъатны ышанлары бла кёрюннгенин айтыгъыз.
3. Назмуда тилни суратлау мадарларын белгилегиз.

Къаракетланы Исса

(1900—1942)

КАВКАЗ

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа!
Кёк булутла юйюрсюнюб къонуучу,
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу.
Къачадыла ызларындан сюргенлей,
Булгъаналла, къыппа кирик, чырмалыб.
Ма ол халда джитилеге миннгенлей,
Рахат болуб, джатадыла чулгъаныб.
Чардакъ тубан эм булутла джыйылыб,
Джалкъаларын артларына къайырыб,
Чайкъалалла бир-бирине урушуб,
Демлешелле ёшюнлерин бурушуб.
Къарачыгъыз, ол таулагъа сюелиб,
Тёппелери булутлагъа тирелиб,
Булутланы ичлерин бери джарыб,
Джуддузлагъа джетерме деб узалыб.
Ууакъ, улуу, тергеусюз кёб санлары,
Кёк джибекден сыланады джаллары,

Хар заманда бирча тюддю халлары,
Кёзююнде къачыб къалад къанлары.
Таууш-түйюш этедиле дюнгюрдеб.
Мынгаялла бир-бирине гюрюлдеб,
Сыйдам болуб, мамукъ кирик, агъарыб,
Этеклери кюрен тартыб, къаралыб.
Турна кёзлю ариу таула къубулуб,
Кирпиклери ачылмайын, джумулуб,
Кёз тиер деб, ау тюбюнде джашыныб,
Бугъойланы ауузлары ачылыб.
Сора эрий тебрейдиле сүйюнүб,
Джасаналла тюрлю-тюрлю кийиниб,
Мийик таула тубанлагъа бёлениб,
Ёзенлери кём-кёк ариу кёгериб.
Тёппелери акъ күйюзден джасалыб,
Кюн джетгенлей, ариу джылтыраб джаныб,
Кёкню этеги, таугъа джете, къызарыб,
Ёрлегенлей джетер халда узалыб.
Минги Тауду ариулукъну анасы,
Күйюш кирик, джылтырайды джагъасы,
Не келеди бу залимни эсине,
Бир тауну да тенг этмейди кесине...
Алтын, күйюш кёзлайдыла тауларым,
Шуулдайла тюрлю-тюрлю сууларым,
Джарайдыла суусаба, джер сугъарыргъа,
Дармандыла аурууланы багъаргъа.
Энди манга кьоркьуусуз болуб джолла,
Келедиле къралладан адамла,
Къараб кёрюб, сүйюнүшюб кетелле,
Барыгъыздан мени къабыл этелле.
Сынджыр таула джылтырайла-джаналла.
Эринлерин чүйюрелле къаяла.
Мермер ташла джылтырайла-джаналла,
Ёзенлеге сейир келбет салалла.
Бет жанлары къалын ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрлю кёгетле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле,
Салкын, джууаш аяз ура, кёлекке.
Аяз урса, бары бирден къымылдаб,
Силкинетле бири бирине шыбырдаб,
Джашнайдыла кём-кёк ариу кийиниб,
Баш уралла, таула таба ийилиб.
Миннгендиле бутакъланы юсюне,
Шатлыкъ келгенд булбулланы эсине,

Джююлдейле анда-мында сызгырыб.
 Джырлайдыла ариу тюрлю кычырыб.
 Буу, джугьутур, хар джаныуар кьозгьалыб,
 Ойнайдыла кенг чатлада кьууаныб,
 Марал кийик гелеулеге узала.
 Кыашха эчки кыая ранда джубана.
 Чегетлери адам ётмез шындыкла,
 Талалары гелеу, тарлау кырдыкла.
 Нарт сёз джюрюйд: «Гелеу кёрсенг, джер сорма».
 Аны кибик, «келбет кёрсенг, эр сорма».
 Кенг чатлада кьошла салыб, олтуруб
 Малла отлайда талаланы толтуруб,
 Сюрюучле ойнайдыла джыйылыб,
 Кыаяладан суула агьа кьуюлуб.
 Чачылалла шоркьа болуб джылтыраб,
 Сууукьдула кьолунг тёзмей кьалтыраб,
 Тёнгереyle бир-бирине чырмалыб,
 Чайкьалалла ташха-агьачха булгьаныб.
 Кими кёзлеу, кими чучхур чокьуракь,
 Кыара суула, исси суула, кими акь,
 Кюзгюдеча, ташы, кьуму кёрюне,
 Агьадыла ары-бери бёлюне.
 — Гузаба этиб кьалайлагьа барасыз?
 — Бизни атабыз сууукь кюртле, булутла,
 Чыкьгьаныбыз ташлы, агьачлы бу джуртла.
 Биз джол салыб ёзенлеге, тюзлеге.
 Тигим эте шахарлагьа, элlege,
 Эниш сюрем тенгизлеге келебиз.
 Мыдах болуб, обабызгьа киребиз.
 Бир заманда айырылыб кебинден,
 Биз кьутулуб, кемелени тьубюнден,
 Булут болуб, хауалагьа чыгьабыз,
 Кыайтыб келиб, бу таулагьа кьонабыз.

1. Назмуда авторну туугьан джуртха, табигьатха соймеклиги неде танылады?
2. Табигьатда таулары, хауаны поэт кьаллай халлада кёрюзеди?
3. Сизни кьайсы сёзле, айтымла сейирсиндиредиле?
4. Тилни кесгин мадарларын джазыб алыгьыз, кьайсыла болгьанларын белгилегиз.
5. Поэтни назму кьурауда усталыгьын сюзюгюз (метрика, строфа, рифма).
6. Назмуну бир кесегин азбар этигиз.
7. «Кавказ таула» деген темагьа сочинение джазыгьыз.
8. «Кыарачай поэтле туугьан джерни юсюнден» деген темагьа реферат хазырлагьыз.

ОЮМ ТЕНГИЗИНДЕ ДЖЮЗЕМЕ

Кёр дуняны зорунда, кючюнде,
Тургъан эсе джумуртханы ичинде,
Мени акъылым кирмез энди тузакъгъа,
Кериледи тёрт джанына узакъгъа.
Кёб джаншайма, мен кюркъмайма сёзюме,
Барысындан бирер оюм юземе,
Барын алыб кёз аллыма тиземе,
Сора оюм тенгизинде джюземе.
Тауладан къанатсыз учуб ётеме,
Бу джуртладан кенгнге узакъ кетеме,
Бютеу шаркъ къраллагъа да кириб,
Адам оюм алгъан джерге джетеме.
Кёреме анда джашла, тиширыула,
Минглеб, минглеб тентиреген адамла,
Кёреме дагъыда кёмюркёз кызла,
Къачан эсе да бир джаннган джулдузла.
Кёреме ауруу эзиб, арыкъла болуб,
Ах, ох деб кюйюб, джылаб, улуб,
Санларындан, кёзлеринден кызыл къанла
Тамчы-тамчы джерге тамгъан уланла.
Кёреме, тёмейин, ёлюмге ал буруб,
Къама, герох бла кеслерин уруб,
Талай джерде талай къанлы кюлла
Кесек-кесек болуб джерде джатханла.
Кёреме дагъыда терлеб, кюйюб,
Байла ючюн ишлеб сан тюйюб,
Бел тюзетмей ишлеб миллион ишчиле,
Солуусуз, тохтаусуз ишлегенле.
Таймай бу халда машина буруб,
Хакъларын табмайын, джылаб, улуб,
Кёреме термилиб джашагъанла,
Гырджынын джыламуку бла тенг ашагъанла
Дагъыда кёреме: этерге иш табмай,
Джатар джер табмай, джукъ татмай,
Талай минг ишчи сууукъда, кърда,
Къалтырай орамда, кыш боранда
Ташкёмюрча къралыб этлери,
Кемирилиб, кёрюнюб бет суюклери;
Быланы былай кёрсем, чарс болуб кёзюм,
Тыйылыб-тыйылыб чыгъады сёзюм.

Ангыладым, сездим хар хапарны:
Къурутмазын джаулукъну, зарлыкъны,
Социализмден башха мадарны
Тас этмезин тарлыкъны, такъырлыкъны.

1929 дж.

1. Назмуда 20-чы джыллада заманны оюмлары къалай кёрюнедиле?
2. Поэтни инсанланы инджиулерине къыйналгъаны назмуда баш тема болгъанын ачыкълагъыз.
3. «Оюм тенгизинде джюземе» деген сыфатны къалай ангылайсыз?

СЕЛЬМАШ ЗАВОД

Шош чайкъалгъан сабыр Донну этеги —
Тюппе-тюз Шимал¹ Кавказны джюреги,
Къызыл Аскер къан бла сугъаргъан тюзню,
Бююн-бюгече да бауурун, кёкюрегин.
Суу тёгюлген кибик, тёгюлген тери,
Кенгеш хукмат² туугъанлы бери,
Солуусуз ишлеген узалыб кери,
Ишчиле бла техника аскери.
Энди дангыл тюзню туура арасы,
Эл мюлкню къурч темирден къаласы,
Къучакълайса тёрт джанына кериб къулач,
Санынг, башынг темир кюзгю, темир таш.
Талай минг терезе, эшик ачаса,
Хауа бошлугъуна джилтин чачаса,
Джабыуунгдан кюнню нюрю тёгюледи,
Кёкде учхан къушха дери кёрюнеди,
Кёзню къысыб ачхан чакълы солумай,
Минут кетмей машинала бурулмай,
Кими анда, кими мында къурулуб,
Минг-минг темир джыгырыкла бурулуб.
Оджакъларынг тюкюредиле от, тютюн,
Тёшге чёгюч урадыла ненча минг...
Темир къоллу, къурчкёкюрек ишчиле,
Хар бириси бирер ишни бишире.
Нечик уллуду сени ишинг, къууатынг,
Неди акъылынг, неди къастынг, муратынг?

¹ Шимал Кавказ — Север Кавказ.

² Кенгеш хукмат — Совет власть.

Ангылатмай, мени ызыма ашырма,
Хар ишинги манга туура айт, джашырма!
— Мен «Сельмаш» деб айтдыргъанма атыма,
Элчи улан, джууукъ олтур къатыма,
Хар ишими бек ангылаб къайтырса,
Эллилеге менден хапар айтырса,
Мен боллукъма эл мюлкню анасы,
Менсиз сау болмаз аны джарасы,
Мюлк ёсдюрюге ишчи-элли миллетле,
Ма, ангыла, кирибме бу иннетге.
Агъачны, къурчну, къоргъашынны, темирни,
Сууну, хансны, талай затны, ташкъёмюрню
Америкагъа, Англиягъа эришиб,
Барын хайырландырама кюрешиб.
Ма кёресе, бары бериб кюч-къарыу,
Кюрешеме мен да алмайын солуу.
Эл мюлкню илму нюрю кирирча,
Ат, ёгюз да джекмей, сабан сюрюрча.
Чалкъыны да бойнугъуздан алырча,
Будай, бичен машинала чалырча,
Ишчи, элли ишлеб джашар ючюн,
Эркин кийиб, суюгенича ашар ючюн.
Эл мюлкюне машинала къурурма,
Тюзге, таугъа, — хар джерге джетдирирге,
Барыны да чархын бирден бурурма,
Социализмге барын бирден тебдирирге.
Ишчи бла эллини ара джибин
Юзюлмезлик къурч темирден ишлерме.
Барыны алырма сыртында джюгюн,
Тау ёшюнюн машина бла тешерме.
Энчиликни, артыкълыкъны къурутурма,
Ара мюлкню ёсдюрюрге, кёлтюрюрге.
Хаман социализмге джууукъ барырма,
Сора аны джерни юсюне къурурма.
Буду муратым, буду мени къастым,
Таб, буду, элчи улан, мени этген антым,
Тюшонсюнле джарыкълыкъгъа хар бири,
Тау тубюнде артха къалгъанлагъа дери.
Къурусун энчилик, тирилсин тенглик,
Ёссюн ара мюлк, халкъгъа къууат берлик,
Барыбызгъа бир мюлк эгизлик дерик,
Биреуге болмасын артыкълыкъ, кемлик.
Тебресин, джетер джерни кёзю кёрсюн,
Ара мюлкню ёсдюрюрге кёлюн берсин.

Мени сау болур ол кюн джюрек джарам.
Эллилени барына менден салам!

1. Автор Ростовдагы сельмашзаводну 20—30-чу джыллада эл мялкге уллу магынасы болганыны юсюнден не хапарлайды?
2. Сизни кёлюгюзге келгени бла, поэт хапарны диалог халда нек кыураганды?
3. Назмуну тил байлыгын ачыклагыз.

ЭРКИНЛИКНИ САУГЪАСЫ

Микоян-Шахарны ачылганына.

Эки суу арасына,
Таулары ортасына
Шахар салдык джашаргъа,
Джарыкылыкыгъа чыгаргъа.

Тауну этеги салкында
Эркинликни фонары,
Мындан ары аллында
Бютюн джарык джанары.

Темир джолла ётдюрюбюз
Биз бир таудан бир таугъа,
Ашкы муратха джетдирир
Революция этген саугъа.

Узакдан кыарагъан кёзге
Нечик ариу боласа,
Сен джашагъан тар ёзеннге
Нечик келбет саласа!

Ненча тюрю затла ача,
Октябры багъасы,
Джашагъын сен, кёб джаша,
Эркинликни саугъасы!

1927 дж.

1. Кыарачайда ара шахар ишленгененин магынасы кыалайды?
2. 20-чы джылланы кёзююнде адамлары сагышлары, оюмлары назмуда эсленимидиле?
3. Бусагъатдагы Карачаевск шахарны джашауундан хапар айтыгыз.

КУЛАК БЛА ДЖАЛЧЫ

Поэма

Ачлыкъ, бек кемсиз къытлыкъ
Дунияны къалтыратыб,
Сыгыб, ийириб джутлукъ,
Миллетни абзыратыб.
Тергеу алчы къара да,
Ата, ана, бала да.
Бир бирине болушмай,
Бир юйюрча къонушмай...
Сен да, джашауу такыр,
Кёб зарауатлыкъ джетиб,
Баш къалдырырга, факыр,
Келген энг мурат этиб.
Джюреги ит бир адам
Тюбеди: берди салам,
Кёб тинтиб, къармаб хаман,
Алдарын билиб тамам.
«Джангыз къарын ашына,
Джегерме, — деб, — бошуна,
Файда излеб башына,
Алдаб элтди къошуна.

Кулак:

— Айт, джолунг, ызынг
къайдан!
Не излейсе, ашхы улан?

Джалчы:

— Узун-узакъ джол джюрюб,
Мен келгенме Къазандан
Къыйынымы сатаргъа,
Урунуб баш тутаргъа.

Кулак:

— Бармыды да къонушунг,
Шагърейинг, танышынг?

Джалчы:

— Ма буд мени келгеним,
Джокъду мында билгеним.

Кулак:

— Алай болса, джолдашым,
Бютюн да дин къарнашым,
Ийнанныкъ болсанг манга,
Джюрегим, кёлюм санга:
Бир баламча кёрлюкме,
Инджилгенинг таныб
Келтиргенме къошума,
Ишлесенг, белинг талыб,
Мюлк этерсе башынга,
«Ишлемеген тишлемез»,
Иш къыйын болса да, тёз,
Хауле болма бошуна, —
Эт рысхы башынга.
Бир башхасы болмайын
Джашым кибик кёрюме,
Андан артха къоймайын,
Тенг хакъынгы берирме
Алай ийнан сёзюме:
Чёб болуб тюш кёзюме,
Уумам хатер этмейин,
Кёлюнге да джетмейин
Къоймам, къолумдан келиб,
Амма, сен да ишлерсе,
Аллах айтса, кёл бериб,
Бир да къоймай эриниб.
Таб кёрмесенг башынга,
Сор тийреме, хоншума:
Кёб джарлы мюлк этгенди,
Келиб мени къошума!

Джалчы:

— Джюрегимден мен сеннге
Разылыкъ береме,
Айтхан сёзюнгу меннге
Бек багъалы кёреме.
Ма кёrese халымы.
Кес айыма джалымы,
Джумушунгу этерме,
Бек кёлюнге джетерме.

Кулак:

— Беш джылгъа хакъ кесейим
Да, кьой джалчы этейим.
Отуз кьой мал берирме,
Андан ёнге не этейим!
Бу беш джылны ичинде
Сени сынаб кёрюрге,
Хар ишинги джаратсам,
Таб кызымы берирме.
Мени ариу кызымы,
Аллах айтса, алырса,
Рысхыма эм мюлкюме
Ие болуб кьалырса.
«Тёзген, джаным, тёш ашар».
Ишлемейин ким джашар?
Бу беш джылны ичинде
Татыса да кючюнге,
Джашауунгу кёбюсю
Мындан ары аллынга,
Инджилмезсе, кертиси,
Малынг болса аллынга.

Джалчы:

— Атам, анам джокъ мени...
Юйюрсюндюм сёзюнгден,
Энди кёрюрге сени
Ата, ана кёзюнден.
Бек ишлерме, урунурма,
Бу беш джылны турурма.
Аманнга бел бермезме,
Туз болуб эримезме.

Кулак:

Аллах айтса, сау-эсен
Бу беш джылгъа джетербиз,
Андан ары джашаугъа
Бирден оноу этербиз.

* * *

Харамлыкъ билмей ёзге,
Терилиб кулак сёзге,
Джумдурукъгъа ийнаныб,
Тер чыгъардынг кыйналыб.

Кьой джалчы деб атынга...
Сен да ийнаныб антына,
Бир да харамлыкъ билмей,
Ишлединг тынчылыкъ кёрмей.
Джатаргъа орнунг малда,
Джастыгъынг да — таякъ, таш,
Къайда кеч болса, анда,
Ашагъанынг сууукъ аш!
Тенг кьатына бармайын,
Бир бош кюнюнг болмайын,
Сен кёлюне джетерге
Эмда разы этерге.
Болджалынг да битерге,
Мал юлешиб кетерге,
Джашауунгу кьуаргъа,
Эсен, рахат болургъа...
«Менден анга мал кетмесин,
Кьойларымы аз этмесин»,
Деген харам мурат бла,
Кьуууб джетди ол ат бла.
Къарангы агъачда, ташда,
Джан болмай сенден башха,
Джетгенин джыртар, бууар,
Къан ичиучю джаныуар.

Кулак:

— Тохта алайда, атламай,
Джетгенд сени болджалынг, —
Бир минутну сакъламай,
Ма бусагъат аджалынг.
Джюрегинг кьоркьуу алыб,
Сескеклениб къарадынг.
Аман муратын таныб,
Кёб джыладынг, таралдынг.

Джалчы:

— Ий, ёлтюрме сен мени,
Тюзлюгюм иймез сени...
Мен да инсан, мен да джан,
Нек ичесе адам къан!..
Адам къаннга бояргъа
Хазырладынг кьолунгу,

Джумушка ийиб сояргъа
 Сакълагъанса джолуму.
 Сёзюм, ишим бир болуб,
 Юсюм, башым кир болуб,
 Джумушунгу этгенме,
 Къарыууму къызгъанмай,
 Ма беш джылны кюрешдим,
 Артыкъ малгъа узалмай,
 Тенг хакъымы юлешдим.
 Манга джетген юч-тёрт къой
 Чарс этдириб кёзюнгю,
 Джетишген кюн унутдунг,
 Алгъын айтхан сёзюнгю.
 Санга къойдум малымы,
 Хатер эт, сууукъ атлы,
 Алма мени джанымы.
 Джанымы къалдырыр ючюн,
 Аны багъалы кёрюб,
 Эриб къарыуум, кючюм,
 Узакъ узун джол джюрюб,
 Эгеч-къарнашдан башлаб,
 Барын Къазанда ташлаб,
 Харам этиб къойгъанма,
 Келиб къулунг болгъанма.
 Джазыкъсынмай джюрегинг,
 Тутуб къолунг, билегинг,
 Алырмыса джанымы?
 Тёгермисе къанымы?

Кулак:

— Келген эсенг къолума,
 Къарагъанма къарнынга,
 Дауунг джокъду малыма,
 Ашырайым джолунга!

Джалчы:

— Джыйдын ташха-агъачха,
 Джазылдым санга ашха,
 Ашаргъа эт табмагъын
 Мени этимден башха!..
 Кишим джокъду къатымда,
 Кимим къалсын артымда,

Тюздю джюрегим, джаным,
 Къурумаз мени къаным.
 Марда джокъду зорунгда.
 Джаным сени къолунгда...
 Не, тюшюн да, кечим сал,
 Не, термилтмей, джанымы ал!..

Кулак:

— Сени джазыкъсыныб тау,
 Къалтыраса агъач, таш,
 Джалчы меннге къанлы джау,
 Этмезме башынга бош.
 Аллах кеси айтса да,
 Не къамамам, уялмам,
 Тиймез буйрукъ этсе да,
 Сени былай къоялмам...
 Бир къарама кёзюме,
 Тюз боллукъма сёзюме!
 Джалчыла эм джарлыла —
 Бары меннге къанлыла, —
 Деб тартыб шкок атыб,
 Джелке къанынгы тёкдю.
 Сен да джан бере джатыб,
 Кёкюрегинге чёкдю.
 Санларынгы туурады,
 Бир-бирине чырмады,
 Къанынгы ичди, эмди,
 Терен шындыкга кёмдю.
 Чырпы къалын агъачда —
 Тилсиз чауулда, ташда,
 Кимге къычыр, кимни уят?!
 Кимге этгин осият?!
 Мурат узун... не файда...
 Бешджыллыкъ джалынг къайда...
 Джалчы санынг ууалды...
 Къызыл къаннга боялды...

Муну эштген адамла,
 Бары джазгъан къаламла,
 Закон бла бирлешиб,
 Сен мурдаргъа демлешиб,
 Билиб харам ишинги,
 Бютюн этген кючюнгю,

Тар джашаугъа тыйдыла,
Такъыр джерге джыйдыла.

Ишчи, элли джарлыла
Сенден джийиргендиле:
Эр, тиши да джыйылыб,
Бары налат бердиле...
Сен этгенсе къанлы иш —
Джурек кѣлтюрмезлик кюч:
Джылан киби, къан эмдинг,
Урдунг да джерге кѣмдунг...
Не боллукъ эд ѳлмейин,
(Ол да джан эд) джашаса?
Тѳрт саныны къыйынын,
Кеси рахат ашаса?
Не эди сени дертинг,
Артыкълыгы бармы эди?

Ол джашаса дуняда,
Санга джашау тармы эди?
Къыйынын къарнынга уруб,
Керпеслениб, кѣб тойдунг,
Сингиралмай, къутуруб,
Сора джалчынгы сойдунг!..
Джан ачы бир минутду:
глдю, кетди, унутду!
Сен этинги кемирirse,
Бек кѣб кюнню термилirse!
Сени киби джаныуарла
Сенден оюм алырла,
Санга джетген такъырлыкъ
Дерс боллукъду барына!
Джалчыла да, алданмазча,
Энди ачыкъ билдиле,
Кулак, таб тюссе, союб,
Къан ичгенин кѣрдюле.

1928 джыл

1. Поэманы хапарын суратлаб айтыгъыз.
2. Бу чыгъармада инсанлыкъ бла артыкълыкъ къалай айгъакъланадыла?
3. Джалчыгъа зорлукъ джетгенден сора анга авторну джаны ауругъаны, аманлыкъ-чыгъа къайнагъаны неде кѣрionedи?
4. Кулак бла джалчыгъа характеристика беригиз.
5. Поэманы композициясын айырыгъыз (экспозиция, сюжет, лирика сагъышла, табигъатны суратлау).
6. Поэманы бѣлюмлеге юлешиб, цитатный план салыгъыз.
7. Хапар диалог халда нек айтылады, аны окъуучугъа ангълатыуда не болушлугъу барды?
8. Окъурлу ишле бла окъурсуз ишлени кѣрпюзюуде антитеза амалны магъанасын ачыкълагъыз.
9. Бу чыгъарманы тилин не зат кесгин этеди?
10. Поэманы хапарыны тамалында бу темаланы бирине доклад-реферат ха-зырлагъыз: «Адамлыкъ тас болмаз», «Халаллыкъ бла харамлыкъ», «Аманлыкъны арты-азаб».

КЮН ТИЙДИ

Тиширыула, кѣб заман
Бугъоуланыб джашадыкъ,
Темир ауда джашагъан
Булбуллагъа ушадыкъ.

Къанатланы къагъабыз,
Биз хауагъа учаргъа,

Къарангы булутланы
Джолубуздан чачаргъа.

Тот ауланы кетериб,
Кёзню джарыкъ ачаргъа,
Чириген адетлени
Юсюбюзден атаргъа.

Мутхуз тийген кюнлени,
Джарыкъ тийиб кёрюрге,
Окъуу, билим, илму алыб,
Эркин болуб джюрюрге.

КАРАКЕТЛАНЫ ИССАНЫ ЛИРИКА НАЗМУЛАРЫНЫ ЮСЮНДЕН СОРУУЛА

1. Поэтни лирикасы сизге не бла сейирликди?

2. Ол биринчи джазма къарачай назмучу болгъанын эсге ала, тин байлыгы бла, суратлау усталыгы бла ана литературада ал сокъмакъ салгъаны себебли, анга къаллай багъа берирге тыйыншлыды?

3. Поэт назму къурауда жангы джорукъла ачханы себебли, ол джорукъланы (стихосложение) къарачай фольклор бла эмда орус классика поэзияны традициялары бла байламлыгы бармыды? Аллай байламлыкъ аны назму къурау хатында эсленемиди?

4. Джазма чыкъгъанлы, Къарачайны поэтлерини биринчи къауумунда иннет, тема, суратлау джанындан джууукълукълары, бирликлери неда башхалыкълары неди?

5. Биринчи къарачай поэтни «Кавказ», «Ана тилим», «Сельмаш завод» дагыда ала кибики назмулары башха къарачай-малкъар авторлагъа юлгю болгъанына мисалла келтиригиз.

Ёртенланы Азрет

(1907—1955)

КЪАЛАМЫМ БЛА ТЕФТЕРИМЕ

Джаш джюрекде бёркген толкунла,
Къайнаб-къайнаб, чайкъалгъан сайын,
Толкунлагъа джыр сокъгъан къылла
Джашаудан джыр-кюу алгъан сайын.

Тёгюлелле санга, тефтерим,
Джырларымы эм ачылары,
Тамадыла санга, биремлеб,
Ачы джырланы тамчылары.

Сен черт, къалам, кертини-хакъны,
Хакъ джолда биринчиликни ал,
Талатма байгъа онгсуз халкъны,
Артыкълыкъгъа къаршчылан, къадал.

Мен джазарма джазылгъан чакъда,
Бу суудан мен къанмам, къамамам.
Къадал сен, хей, къамиш бууунда
Сызла сызгъан къанджал къаламым!

Алай эте джол айыргъанса,
Джашау болуб санга бир кюзгю,
Терсликге джалкъа къайыргъанса,
Хукму этиб терсге эм тюзге!

Сёзлюк:

Тефтер — тюрк тилледе-тетрадь.
Х у к м у — бегим, оюм.

1. Поэт бла поэзияны джашауда магъанасына автор къалай къарайды?
2. Джашауну терен кёргозюр ючюн, тилин кесгин мадарларын хайырлана, поэт артыкъ да бек метафорагъа эс белгенине мисалла келтиригиз.

ТЕМИР ЁМЮР

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Биз ёмюрню — темир деулери,
Ёмюр бизге къурчдан «джан» урду,
Биз ёмюрню къурч миндеулери.

Темир джаратды бу ёмюрню,
Бу ёмюр туудурду темирни,
Бу темир ашайды кюушениб,
«Нарт» ёмюрден къалгъан кёмюрню.

Ёмюр кючлю бу темирни да,
Джыйды къолгъа къурчну — темирни,
Ёмюр агъачланы кемирди.
Ёлдю «фитир аякъ-темирли».

Ёмюр сюрмелеб ачды джолла,
Эски джолла болдула кирли,
Темир ёмюр «агъач атла» бла,
Сагъыш этчи: «улоу» элтирми?

Биз ёмюрню — темир аскери,
Биз сюебиз къаты бирликни,
Биз сюебиз эм джаратабыз
Анда къурчлукъну, темирликни.

Ёмюр болуб улуу элеуол,
Атад элеб чёблюкню, кирни,
Ёмюр юзед зорну тамырын,
Нюрюн джерге тёгюб илкерни.

Бизни ёмюр темир ёмюрдю,
Бу ёмюр хар ёмюрден ёрдю.
Темирден инсанла болганын
Биз джангыз бу ёмюрге кёрдюк...

1. Назмуну атына «Темир ёмюр» деб нек аталганды?
2. Бу сёзлени мағаналарын ачыклагъыз: фитир аякъ, темирли, улоу, элеуюл.
Арт строфаны мағанасын кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

КАВКАЗ ТАУЛАРЫ

Кёкде кылыч тургъан кибик кынгырланыб,
Терк бла тенгизни орталарын алыб,
Ауругъаннга дарманлыкъ этген суулары,
Чегетде чегети, ичинде буулары.
Не кыш, не джай кетмеген къраулары,
Бир алапат кёрюнеди Кавказны таулары.
Быланы бирлери айырылыб бек ёсюб,
Къалгъанланы уа ёсдюремей башын кесиб.
Нёгерлери муну сайлаб ариу кёрюб,
Буздан, къардан юлюш алмай, мынга бериб,
«Джангызыбыз» деб эркелетиб кийик этиб,
Беш верстадан да артыкъ мийик этиб,
Тёгереги да дарманлы таза хауа,
Булут бойнундан къучакълаб, джангур джауа,
Кёрюннген джер къалмай — ол тауну бузлары!
Закийдиле джашлары эмда кызылары!
Малчылыкъны сайлаб алганды аталары,
Бир аз да окъусала, не эд хаталары?!
Ичинде джашагъан халкъла бу таулары
Къая ранда ишлейдиле къой баулары.
Табигъат сауыгъа берген байлыкълары,
Чегет чауулланы ичинде джайлыкълары.
Ол тауладады мени да ёсгеним, тауларым,
Башлары тешик, тюрю чирик бауларым.
Бу затлары бары мени суюдюрелле.
Эсеме тюшсе, джюрегими куюдюрелле...
Онг бермеген джюрегимде тотума,
Джаным къурман суююмлю тургъан джуртума!

1. Туугъан джерни сыфаты, анга суюмеклик айтылгъан сёзлени къайтарыб окъугъуз.
2. Табигъат бла урунууну суратлагъан тизгинлени айтыгъыз.
3. Назму тилни суратлау амалларын табыгъыз.

4. Бу текстни башха поэтлини Кавказны юсюнден джазгъанлары бла тенгleshдириб къарагъыз.

САФИЯТ

1916 джыл бир къарачай къызы башына келген хал

Эски дуня,
Эски закон,
Эски джорукъ,
Эски джол
Тау джарлылары
Ангыларын
Тюзге
Ийдирген эди.
Ол заманнга
Ёкюл болгъан
«Джез тырнакълы
Темир къол»
Аланы
Башларына
Джур адет
Кийдирген эди.
Джёнгерим, биз,
Джарлы халкъ,
Артда къалгъанек,
Къарангылыкъ
Бояууча боялгъанек.
Артыкълыкъ — кючлюк кёре,
Кёб зулму кёре,
Солуусуз, аяусуз
Хаман джюк кёлтюре,
Талчыкъгъан эдик,
Тинибиз талгъан эди.
Джюрек къылларыбыз
Дынг ууалгъан эди.
Эски дуняны зорлугъу
Унукъдуруб
Тёрт бюклеб,
Дини — закону
Тунчукъдуруб
Джарлы, онгсуз тишируну —
Таулу къызыны
Кёзлеринден къан къатышлы

Суу тамызды...
Джарлылыкъ бу
Таулада да
Кёб сыннганды,
Даим артыкълыкъ джекгенди,
Ахсыннганды.
Бай-бийме, деб бирле,
Юсюбюзге миниб,
Къаныбызны
Джыланлача
Ичиб, эмиб,
Закону,
Джоругъу,
Джолу эзиб,
Басыб,
Шерияты
Богъурдакъдан
Ёрге асыб,
Баш кёлтюртмей
Джашатханла джерден ёрге,
Сёз бермей бизге
«Джашаудан юлюш» дерге.
Да... биз хунер нюр
Кирмегенледен эдик,
Зордан башха зат
Кёрмегенледен эдик,
Джыртхыч
Чыгыр къушну
Тюбюнден чыгълмай,
Термилиб, бу
Аякъ тюбде
Азатлыкъгъа ычхыналмай,
Эзилген,
Ууалган эдик,
«Меджисуу — кийикле», — деб
Ат аталгъан эдик!..
Джалкъабызгъа

Ким мине эди эсе, ол,
Къаныбызны
Ким эме эсе, ол,
Кёзлеге миз
Ким тюрте эсе, ол,
Джарлыны кёр
Ким эте эди эсе, ол,
Власть кимни
Къолунда эди эсе, ол
Ким эзиуню
Джолунда эди эсе, ол —
Ма ол эди
Бу атны айтханла бизге.
(Муну скойюб салдым,
Шохла, эсигизге!).
Дин,
Шеригъат,
Закон,
Хар бир чирик адет,
Ырыс,
Намыс,
Унку джорукъ,
Унку адеб —
Была бары
Болуб байгъа
Къылыч, сауут
Ишлей элле
Байны джакълаб,
Байгъа аууб.
Къаушалды энди
Ол бизни
Этген кийик,
Тюшдю тубге,
Болду тубдеги ёр — мийик!
(Муну кёрдюнг,
Окъуучум, класс кюрешде,
Кёрдюнг хар бир иш мюйюшде,
Хар бир ишде).
Ма мен
Ол артыкълыкълардан
Хакъгъа осал,
Амма таулу къызла
Кёб чекген
Бир мисал

Айтайымчы.
Сен эринме да тынгыла,
Озгъан ёмюр
Не зат эди,
Бил, ангыла,
Джетдиралсам, джазама,
Сен тёз, эрикме,
Унасанг, окъу да
Бир ойлаш, дерикме...
Джазайым, айхай,
Хапарым
Болсун ачыкъ,
Ачайым
«Оналтынчыдан»
Бир джабыучукъ.
Сафият — таулу,
Къарачайлы къыз эди,
Ол мени тенгим,
Хоншубуз эди!..
Эх...
Ол джаннган
Джулдуз эди,
Татлы эди,
Хей, джаным, ол —
Балтуз эди.
Аны аты
Тийребизге
Джубанч эли.
Биз ашыргъан джашлыкъда
Эм гитчеликде
Бирге-бирге
Сабанлыкъда-биченликде
Кёб кюнле
Айланнган эдик,
Бузоу тыйыб,
Тюрлю-тюрлю хансла,
Чичекчикле джыйыб.
«Чичек» дейме,
Аны юлгюге
Нек тутдум,
Энди чымырталаны уа
Нек унутдум?
Эсимдеди
Джашлыкъда ашыргъаныбыз,

Бирге-бирге
Аркы джюк ташыгыаныбыз.
Эсимдедиле озгъанла
Эм кѳргенлерим,
Кѳз аллымдад
Ташлы, таулу
Туугъан элим.
Эсимдеди чибинлеген
Бузоучукъга,
Тыялмайын,
Ташны-ташны бергенлерим.
Энди сабийлеге
Аманатым олду:
Бузоулагъа узатмагъыз
Сууукъ кѳолну!
Заранлыды хайуанлагъа
Хыны этиу,
Джарамайды уруб-тѳюкѳб
Бузоу кѳтюу...
Эсимдедиле
Кѳб хатагъа байланнганым,
Тѳшюннгеним,
Хата этиб
Ойланнганым,
Тенгчиклени, сабийлени
Уруб, кѳыйнаб,
Аналагъа кѳрюнмейин
Айланнганым,
Эсимдеди
Джашчыкъла бир-бирин
Джыйыб,
Эзеу болуб,
Мени ариу
Таргъа тыйыб,
Эринлерими къызартыб
Ийгенлери,
Эзеу кѳолчукъладан
Таякъ тийгенлери...

Сафуну атасы
Хамид ишлеб бузмай
Ёмюр ийди,
Ишден, джалчылыкъдан
Озмай,

Джел ауруугъа
Азыкъ болуб, ол тѳшекде
Джатыучан эди,
Кѳз къаратмай
Ол эшикге...
Бек аз эди
Анда мюлк-рыхсы
Деген зат,
Ёмюрде да
Джокъ эди анда
Ёгюз не ат.
Ишлеуде, урунууда
Кечинмеклери,
Мал болгъанлары —
Джап-джангыз ийнеклери.
Юйдегилеринде юч джан,
Ата, ана
(бары да ненча болады,
кесинг сана!)
Бир кюз
Гыллай байгъа
Джалда чалкы чалыб,
Сѳзде бир бузоулу
Ийнекге тохталыб,
Ишде уа кѳыйын хакъы
Ашалыб, аны
Бир кѳунаджин
Болуб кѳалгъан эди табханы.
(Ма ол шкырнагъа
тартхан, тѳгю сары
Сынгар ийнекни да
Къысхадан хапары).
Кѳбюскуне
Эки гитчеси кѳууушда,
Сафу эди
Чабхан кѳуллукъга,
Джумушха.
(Юреннген атыма кете
Турады эсим,
Джангылмагъыз Сафиятха —
Сафу десем).
Эсимдеди
Эртденбла
Эртде туруб,

Бел къатдырыб,
Этеклени джаннга уруб,
Бузоу къыстай
Чегетлеге кетгенибиз,
Аркъа джюкге деб
Отун этгенибиз,
Тири эди,
Иште ётгюр,
Джигер эди,
Джигерликде эрлени
Озгъан эр эди.
Не файда,
Джазыкъ джан!
Санга медет-медет,
Налат санга,
Эски дуния,
Эски адет!
Сен айырдынг
Аны бизден,
Бизни андан,
Аякъ тюбюнде чёб
Ууалмагъан джандан!..
Саркъдыла джылла,
Сафият ёсдю, бишди
Эм кесин джюрютюр
Кюнлеге джеришди.
Ариулукъ, игилик болду
Анда къат-къат,
Тенглеге юлгю болду
Бизни Сафият.
Тойлада да
Болдум мен
Аны бла,
Ол аны тал чыбыкъ
Кибик саны бла
Баргъан джерине
Джарыкълыкъ сала эди,
Анга къатыб къалгъандан
Кёз тала эди.
Къашы джая,
Кёз кёмюр,
Мамукъ бети,
Джерге, толгъан айча,
Нюр себген келбетиди...

Эсимдеди,
Тенгле келиб
Бёлек-бёлек:
«Ий, кимникиди, — дей эдиле,
Бу мёлек?»
Джаш тенгле ма
Бу соруудан
Тоймай эдиле.
«Хоншумду», — десем,
Бютюн да къоймай эдиле.
Фу-у... джюрек кёзге
Джылы суу не ючюн ийди,
Аны эсерсе ол,
Былай нек эрийди?
Билмеймисиз эки
Тенгни татлылыгъын,
Тенг ачыуу
Тенгнге эки
Къатлылыгъын?..
Энди мындан арысын
Айталмайма сизге,
Ойлашыгъыз, келлик
Болур эсигизге!..
Огъай-огъай,
Мен нек
Джангылыб барама,
Джюрегим ауруб
Айтхан сёзге къарама.
Мени алай
Джыламукудан толса кёзюм,
Тыйылыб-тыйылыб
Чыгыучуду сёзюм.
Кыйын болса да,
Мен тыйыла-тыйыла
Андан арысын да
Айтайым, тынгыла.
Бек къысхадан болса да
Эсимде барын
(Сафиятны сабийлик
Чакъда хапарын)
Айтдым.
Энди арт
Кюнлерин джазарыкъма,
Ол кюнлерин

Тинтерикме, къазарыкъма.
Джокълукъну талай кюню
Келиб кетдиле,
Бары аны
Тарлыкъда бёлеб ётдюле.
Сафу джарлы
Юйде ёсген
Бир къыз эди,
Ол джарлы юйюрге
Джаннган джолдуз эди.
Ол хар кюнде
Иш бла сорулгъа эди.
Хар кюннге ол
Иш бла джолулгъа эди.
Озгъан ёмюр
Аны танымаса эди,
Аны урунганнга
Санамаса эди.
Аны насыб юлюшюн
Джогълалтмаз эди,
Кесин къара
Зийданлагъа атмаз эди.
Къыш да,
Джай да кёгериб
Джатхан чырпыла
Тизилишиб,
Дуппурланы сырты бла
Къууаннганча
Кёрюнедиле джарашыб.
Къарашадыла
Бир-бирине
Ышарышыб.

Майна,
Майнама наз,
Майна кёкенли шхылды,
Майна малгъа
Ёлюм къусхан
Залыкъылды.
Майна субай, сыйдам ёсген
Нызы бала,
Майна тамырлары
Джетек тёкген ана!..
Майна, балта

Тутуб къолунда
Эм джунчуб
Айланады чегетде
Душман отунчу.
Кёзюм чыракъ барад анда
Джаш терекге,
Ол терекден ойларым
Кетди эрекге:
Гагарак тёгерлай
Болуб ол ёсерми,
Огъесе отунчу
Джашлай аны кесерми?!
Душман кёлге
Балта ойнатыу баллыды.
Эх...
Мени хапарым да
Ол маталлыды.
Тохта энди,
Мен наратлагъа
Нек кетдим,
Сёз башымдан
Терсирек джары
Нек ётдюм?
Нюзюрюм барды
Ёзек халыдан таймазгъа,
Не къадар къысха
Джазаргъа, узаймазгъа.
Бир минг
Тогуз джюз
Оналтынчы
Джылда — джай
Эсде-бусда
Болмагъан Мекер
Деб бир бай
Хамидлагъа адамла ийди
Къыз тилетиб,
Бу адамгъа
Джюз минг хыйла
Сёз юретиб.
Кимди адам ийген,
Кимди бу келечи,
Кимди Хамидлагъа
Келечи ийиучю?!
Борчду, шохла, бу соруугъа

Эс джибериу,
Бек кысхадан болса да
Эм джууб бериу...
Мекер — бизни
Хоншу элни
Эм баш байы.
Умар — биз
Элде башладан
Мюлк борбайы.
Джокълай эдиле
Была хаман
Бирин бири,
Бу экиси
Татах эдиле
Кёбден бери,
Мекерге кыркъ бешден
Артыкъ джыл бермейме,
Умаргъа кыркъ берсек,
Джангылмазбыз, дейме.
Мекер Умаргъа барыб,
Умар Мекерге,
Кёлтюре эдиле бир-бирин
Кёкге ёрге.
Бу халда
Хаман была
Джашай эдиле,
Бир-бирин
Кысха-кысха
Кёрюучен эдиле.
Ол зауукъда
Не десе
Байны бармагъы,
Шеригъат, закон бола эди
Аны джагъы.
Мекер Умарны тутуб,
Умар Мекерни,
Эки элни
Джарлысы къарагъан джерни
Арендге учуз багъагъа
Ала эдиле, —
Джарлыгъа юч къат багъа
Сала эдиле.
Бирини да
Сууукъ суугъа

Тиймей кьолу,
Джашай эдиле
Кьошлары джалчыдан толу...
Кьош тутдула
Джалчылары саууб сютюн,
Мал кютдюле
Была кёрмей
Кьошну бетин.
Ол дуняда
Джалчы халкъны
Этиб тумакъ,
Талай
Эди хар дуркъучу,
Хар бир кулак.
Халилерин айтханда
Сизге кысхасын:
Джанлары, тинлери да:
Джегиу, кыыз, къатын...
Бир кюн
Биз элде
Бир орамтын экиси
Келе эдиле.
(Билалмайма мен кертисин,
Къайдан, не ишден
Келгенлерин быланы).
Не да болсун, кёрдюм аны.
Старшиналаданмы
Чыкъдыла ичиб,
Умарладанмы чыкъдыла
Джукълаб, тынчыб?
Тюзюн билалмадым,
Аны айталмайма.
Кёрмегеними айтыр
Борчну алаалмайма.
Орамны онг джанында
Къараб арбазда
Той барын кёрдюле,
Джыйылыб джаш, кыыз да,
Чайкъала
Эди халкъ алайда.
Келин келиб,
Джаш-кыыз тёлю
Джарыкъ элде
Ойнаб, кюлюб.

— Джокъмуду мында
Кёз илинник? —
Деди Мекер.
— Айхай болур,
Сыначы бир,
Къарайыкъ, кёр! —
Тохтадыла чалманнга
Таяныб тенгден,
Къарай эдиле
Была тойгъа
Хаман кенгден.
— Кимди экен
Ма ол сары
Дарийчепкен,
Кимни къызыды
Ол а, ол макъача кёбген?..

Бу кёзюуде
Тёлю къараб
Джерге-кёкге,
Бара эди
Тау адетде
— «Тёгерекге».
— Майна, алан,
Кёремисе ол
Акъ къызны?
— Къой-къой, аны уа нетесе,
Агъачсызны!..
Ол инчиклеге
Къара сен, илкичлеча...
Аякъ учу бла
Халкъгъа букъу чача.
— Ма ол иги
Ушагъулуракъ шойду да!
— Аны Муштрай шохунг
Алыб къойду да!
— Сора джараусузду!
— Сермеб сюйрей барыб,
Джолдан къайтарыб
Ийгенди, къашына салыб!
— Ха-ха-ха-ха!.. не этиу
Этгенди хыликке!
Аферим, тейри,
Машалла джигитге.

— Ма ариу! Ол баргъан,
Кёкчепкенни джетиб,
— Да, бурос там,
Къуйругъу сыртына битиб...
— Да джокъду да
Сизде инсан,
Кёзюн саллыкъ,
Хакъгъа джюрек
Илешиб, эсине аллыкъ!?
— Тюз айтаса,
Мекер-татах,
Сен кёз атар
Къыз джокъду
Биз элде халкъгъа
Кёлюнг тартар,
Джангыз бир къызчыкъ
Болмаса.
— Кимди, айт, ол!
— Кёрмеймисе?
— Огъай!
— Тохта, сабырчыкъ бол!

Бу кёзюуде
Баракъ да келиб къошулду,
Къараучулары саны
Энди юч болду.
— Джаратамысыз кишини? —
Деди Баракъ, —
Кёресе, шохум, къарыуну,
Джюрек тараб.
— Майна, тохта,
Кёремисе кёкбёрк джашны,
Ол узунбел
Кёкбёрк тутхан
Къаракъашны?
— Къойчу, пажалисте,
Аны, хырсыз затды.
— Не ючюн?
Чыкъгъан юйю чырсыз затды.
— Иш анда тюлдю. Къайсыды?
— Тохта, озарыкъды,
Ол ариулукъгъа
Кимге да базарыкъды...
— Ма муну кёр,

Муну — муну,
Бу озгъанны.
— Кёрдюм, кёрдюм,
Тамам керт
Ариу джанды!
Уот чий сурат десенг!..
— Ма мен айтхан олду.
— Анга не сёз барды, шохум,
Болду, болду!
— Къара сен ол
Эки къашха, оракълача,
Ол бетни кёр,
Чыраханча, нюрюн чача!..
Кирдиле арбазгъа
Джыйындан джол джарыб,
Мекер къатды,
Къызы туурасына барыб.
Терен солуб ахсынды да
Ичден Мекер:
— Ма таза джаннган джуддуз, —
Деди, — илкер!
— Умар-шохум!
Ариуду сынасанг, къалсанг да,
— Къыйынмыды, дейсе,
Бизге тентиретиу,
Не уа тыйыншсызмыды санга
Бир кеф этиу!
Баракъ турду
Кесин алдыр-гюлдюр этиб,
Алларында тюлкюча
Кесин чөмелтиб.
— Мекер-къонакъ! —
Деди, — ол кыыз джарарыкъ эди,
Аллайны кесине
Ким да джораларыкъ эди...
Алыргъа джарармы,
Къайдам, сен
Бош кыызма.
— Келсин ансы,
Алмасам, мен да
Антсызма,
— Алсанг — алдынг.
Келмейин, ол тулпармыды,
Сынгар бир «кисенги»

Багъасы бармыды?
Энди бу
Кёкледен эннген
Ёкюлмюдю?
Бу арыкъ Хамидни
Къызчыгъы тюлмюдю?
— Къара Мекерге,
Нек сагъышлы болдунг, эй!
Джаратыбмы къойдунг да,
Къараб кёргенлей?!
Джашлыгъынгы эсгер да
Болчу бир тири...
Ийыкълыкъларынгы болсун
Бу да бири...
Аны келтириб джыймакъ
Сени къойнунга
Биягъы Баракъ-шохну
Болсун бойнуна.
Билмеймисе халисин,
Ол тюшсе ызындан,
Джюз джууаб алыр
Таб файгъамбар кызындан.

Ол кюн ма ол
Мекер скойген
Сафу эди,
Келечини
(Баракъны да)
Ма ол ийди...
Баракъ — байны
Аллында сежде
Къылгъан бир,
Байны этек тюбюн
Джалаб сатылгъан бир.
Ол Сафуланы
Тентиретир муратда,
Бу ишге къаст этди,
Джанын атды, артда
Бу келечи
Хайда келди,
Хайда кетди,
Чабды, джортду,
Эки арада
Сокъмакъ этди,

Ким билсин,
Неле сёлешди,
Неле айтды,
«Белги» берди,
Иш тауусду да
Къайтды.
Къыз не дейди,
Ишден билими
Бармыды?
Бу къызгъа келишген
Къууанч хапармыды?
Огъесе ол
Мал базаргъа
Къолну къолгъа
Уруб сатылыргъа
Чыкъгъан тууармыды?
Деб, окъуучум.
Джан шохум,
Бир да къуруса,
Джан аурутуб,
Былайын сорлукъ болурса!
Деб белгили
Сафу хайуаннга саналды,
Бай аны
Алдаугъа, малгъа
Сатыб алды.
Эх...
Ол заман,
Ол заманны адетлери,
Аны пашманлыкълары
Эм медетлери...
Бюгюн ала
Кёб ишлеге
Мюкюлдюле,
Ала, айт, кимге
Шагърей, таныш тюлдюле!
Джарлылагъа,
Джарлы тиширугъа кючлюк
Этилиб, тууаргъа
Башласа ёкюнчлюк —
Эски закон
Анга алчы,
Башчы эди,
Супу молла

Адилликге къаршчы эди.
Кимге айтыр эдинг
Тарыгъуу сёзюнго,
Ким бар эди
Аяб къарарыкъ
Кёзюнго?
Джарлы адам
Прауленнге кирсе барыб,
Къыстаб ие эдиле,
Къашына салыб...
Сафу бу ишге
Ариу ачыудан шашыб
Джылай эди,
Чачын джыртыб
Эм къарышыб.
Тёге эди хаман Сафу
Джыламугъун,
Джокъ эд адам
Ангыларлай тарыгъууун,
Мекер иште
Хорлады эм
Башха чыкъды,
Ол дженгил окъ
Къалын иерге ашыкъды.
Узакъ бармай
Келди байдан
Бир талай мал,
Ичлеринде
Тёрт аякълы
Эки байтал.
Юсю тюклю,
Къуйругъу тюз,
Къулагъы тюз
«Къалын» деген
Аджаллыкъгъа
Эки ёгюз.
— Хамид, манга,
Шохум, кёб
Джашагъын дечи, —
Деди кесин
Кукаландырыб келечи.
— Ма, бу джол
Бу «Къазанчынгы»
Къолгъа бир ал,

Къуру бу тюлдю
Санга келлик
Не мюлк, не мал! —
Былай айтыб
Ачха узатды Хамидге,
Ышардыла буруб была
Бетни бетге.
Ма Сафиятны атасы
Малгъа «батды»,
Кёбдю, кесин
Бир алапатха ушатды.
Хамид, Баракгъа айланыб:
— Энди балам
Сизникиди, — деди,
Иш битди, оссалам.
— Сиз сюйген кюн, — деди
Эм кесин ышартды, —
Элтирге эркинсиз!..
Муну да башхартды.
Кетди Баракъ,
Къалды Хамид,
Кёлю джарыб,
Айланды къатынына
Кёзю ышарыб:
— Энди, — деди, —
Сен тынгыла
Манга, къатын,
Чюйре этмезге керекди
Ишни артын.
Къарачы бир
Арбазынга: малгъа, мюлкге,
Биз сингнгенбиз
Насыб мюлкге
Ёмюрлюкге.
Мекер игиликде, сыйда
Кёбден башды,
Айтыудан, ол
Бизге бир
Ёмюрлюк ашды.
Ёмюр ийдик
Къыйынлыкда джунчуб.
Шашыб,
Джашай эдик
Инсан джашаудан аджашыб.

Джокълукъ бизни,
Бир тау кирик,
Эзиб, басыб
Тургъанлай, табылыб къалды
Уллу насыб,
Майна, ёмюрюнг
Къуру ишлеб келесе,
Ёлгенден-ёлесе...
— Ол алайды, амма...
— Тын, телинге барма,
Арлы-берли сёзле бла
Джюрек джарма!
— Кеси балангы биреуге
Этиб согъум,
Джазыкъсынмай сууча
Саркъгъан джыламугъун.
Мал-мюлк, дейсе.
Не этейим
Аны малын?
Таш джумушар
Кёрсе Сафиятны халын.
Бу хапарны
Эштгенли
Сесиб башы,
Джокъ джукъусу,
Тохтагъанды сууу-ашы.
Кече кёз къысмай
Чыкъгъанма
Къатын сакълаб,
Джумушаталмайма
Не этиб ийнакълаб,
Бек къоркъама,
Ах, бу ишден,
Мени сартын,
Халы бир таурухха
Къоярлайды атын.
— Джукъ ангылалатмай
Къалдым
Сен хайуаннга,
Насыб къонамыды анга,
Не уа санга!
Бу уа санга!
Бу ийыкъдан
Бери битдим

Ариу арыб,
Энтда айтама санга
Муну кьайтарыб:
Джарлы дуняда
Адамча кёрюлмейди,
Бек билесе.
Джокълукъга сый
Берилмейди.
Келтирчи кесинги кёзюнге,
Сагъыш эт!
Джарлыса, джарлыгъа
Джокъду аз да хурмет.
Ёл да сына,
Айтайыкъ энди туурасын,
Санга молла
Окъурукъ тюлдю «Иясын».
Келемеди, майна
Афенди къатынга,
Инсаннга тергеб
Къараймыды сыфатынга?..
Къой энди, сёзню
Узакълагъа бурмайыкъ,
Ишни ангылашмай
Турмайыкъ.
Мен джарлылыкъ тенгизинде
Джюзген къайыкъ,
Сен юретме
Манга, аны
Кёб создайыкъ.
— Сюйгенингча!
Билесе эрши кёргенин,
Кёресе тели, шашхын халгъа
Киргенин.
Мен азмы сагъыннганма,
Азмы тилегенме!
Азны удуб
Сёлеширгеми ийгенме!
Тенг кызын джибергенимде,
Былай тутуб
Къайтармадымы, джыланча
Уруб, суутуб?!
Айтхан ючюн
Дженгилмейди,
Бой салмайды.

Бой салгъанны къой,
Къулагъына алмайды.
— Алмаса — алмасын.
Турсун алмай алай,
Кёрмезбизми
Турса къулакъ салмагъанлай.
Биз сёз тауусханбыз,
Ол къалын ийгенди,
Анга ким сора турлукъду.
Иш бегигенди!
Бу кёзюуде
Джазыкъ Сафу
Джылаб, улуб,
Мутхуз кюню
Бютюн да къарангы болуб,
Мекерни аз да
Сюймегенинден себеб
«Ёлтюрюгюз, мен анга
Барлыкъ тюлме», — деб
Джылаб-джарылыб, аш
Не суу татмагъанын,
Орунга кириб
Бир сагъат джатмагъанын,
Сизге айтыб,
Ангылатыб туралмайма,
Аны юсюнден мен
Кёб олтуралмайма.
Ахыры ол кёзюулени
Бир кюнюнде
Джазыкъ Сафуну тюшюнде
Не тюнюнде
Болмагъан бир
Танышсыз-билишсыз джерге
Тутдула да зор бла
Бердиле эрге.
Не бек тартды эсе да
Энишге-ёрге,
Кирди Сафу
Тарлыкъга, ёмюрлюк кёрге.
Бир тиширу
Ингирде Сафугъа келиб,
Сёлешеди,
Багъанагъа сюелиб:
— Сафу, джарлы!

Нек болгъанды
Бетинг аман,
Сюйюнч орнуна, кюйюнч
Алджатыб хаман?
Бир билсенг эди
«Ол» джазыкъгъа
Келген кюнню,
Танымазса къараб,
Кёрсенг Сюлеменни!
Сени зордан
Этдиле Мекерге азыкъ.
Сюйгенинги табалмадын
Сен да, джазыкъ!
Сюлеменнге джюрегим
Эрийди мени,
Ол насыбсыз
Ёлюб барады,
Сюйюб сени.
Джылгъа санайды
Бу кёзюуде
Кюнюн-айын
— Не хапар, — деб
Келеди манга
Хар кюн сайын.
Ий, не болду,
Кёзюме джукъу кирмейди.
Барамыса?
Къачан элтедиле дейди?!
Сафу джерге
Къарай эди, сюзюб кёзлерин,
Тыгъылгъандан
Айталмай эди сёзлерин.
— Аны сагъынсала,
Акъылдан алджайма,
Къайгъы басыб,
Кече, кюн даим джылайма.
Атамы-анамы
Айланнганды аллары,
Тамблагъады дейдиле
Салгъан болджаллары.
Къан сытыб кюрешдим,
Къолдан келген къадар,
Табмай зордан
Мени къутхарыр

Бир мадар.
Салам айт,
Иш этиб тюбеб Сюлеменнге.
Джаным саудан
Ёлгенди, деб
Къойсун ол меннге.
Кечиуюм — тар,
Сатылама мен бир маллай.
Сюлемен къалад
Джюрекге джазылгъанлай.

САФИЯТ ЭР ЮЙЮНДЕ

Джауа эди
Тёрт джанындан
Сууукъ бузла,
Дунияны джарыгъын
Кёрмеген кюуюнде
«Джашау» эте эди
Сафу эр юйюнде.
Артдан билди
Мекер кёб
Къатын алгъанын,
Сафу Мекерни
Тёртюнчюсю болгъанын.
Баргъан кюнюнде огъуна
Аны кюндешлери
Къаныгъыб къалгъан эди
Анга тишлери.
Къачан, къайсы
Сагъатда, къайсы заманда
Барсанг да, эште эдинг
Быллай сёзле анда:
— Тиймеймиди муну
Санына кюн джарыкъ,
Нек чыкъмайды
Бу дингиз болуб чыгъарыкъ?
Кюндешлери мынга
Чюйюрюшюб бурун,
Излей эдиле
Чёб-тук
Тюбюнден да чурум.
Джетсе да Сафу ингирге
Бел бюкгенлей,

Дагыда тура эдиле
Инджитгенлей,
Сылтау болмаса да, анга
Сылтау табыб,
Къайын къызлары дей эдиле
Къабыб-къабыб:
— Тур, ийнек сау!
Нек тураса, ий?
Суугъа бар,
Турма кёзлеринги
Сюзюб, терк отун джар! —
Кюндешлери:
— Турур эдинг, дейме, ханча,
Былай бир
Кюнлю джерден-затдан
Чыкъгъанча.
Къайда гаджи...
Нохлукъгамы келгенди бу,
Къайдады, талау тийибми
Ёлгенди бу! —
Къайын анасы
Сёз айтхан
Сайын хаман:
— Къуртла азыгъы боллукъ
Бу хашкен аман
Кесин былай
Джаратмагъан кибик этиб
Неликге турады,
Уу бетин кёгертиб?
Тюйюлюб манга джаманны
Къашы-башы,
Бир толу
Джерден чыкъгъанча,
Сууу-ашы!
Къарауашлыкъга келгенсе,
Бил, сен бери,
Къайын анагъа
Тергеригенг мени!
Джокъмуд теген
Мюкю болгъан келинлерим,
Сенден эсе
Кёб алама ёлюлерин!
Кёрюнме сен манга, сен
Худжу тунчукъгъан!

Джашасынла мени бар
Джерден чыкъгъан
Келинлерим!
Алача ким кёрлюк эди,
Алагъача
Санга сый ким
Берлик эди!
Къоюлургъа
Тыйыншлыса, къоюлургъа,
Хазыр турама
Юсюнге оюлургъа!!
Адамлыгы бар адам,
Не уа хурджуну,
Салырма юйюне
Сенича худжуну!
Джалчылыкъга келтирген
Болурла сени,
Шо санга
Тыйыншлыды джашым мени!

Кюндешле бирери
Бир джанындан тебиб,
Эринлери кёбюб-кёбюб:
— Нетерикди, ол
Заманында турурму,
Санга не эсс да
Бирни толтурурму
Бир къахмек?
Уят къабугъу
Кетиб къалгъан,
Сау къатынны
Джаны саулай
Эрин алгъан. —
Кюндешлени бири,
Бир джанындан джетиб,
Джумдуругъун къаты этиб:
— Ий-и, не этесиз
Сёз къоратыб
Сиз хашкеннге,
Къаны халалды
Гаджини башын тешгеннге!.. —
Ма бу халда
Аны эзиб тура эдиле,
Кёзюу-кёзюу

Хаман хыртха ура эдиле,
Былай бла
Сафу джашау эте эди,
Бу дауур бла
Хар кюню ёте эди.
Ашхам, ингир
Не кече джокъ,
Кюн орта,
Эртден не уа да
Тюш джокъ, тюн джокъ.
Джаууб бузча,
Сагъат-сагъатдан бу сёзле
Сафуну эрите эдиле
Бир тузча...
— Ах... нетейим,
Къалай баш кечиндирейим... —
Деб Сафият
Сарнай эди
Джылаб, улуб,
Кюнден кюннге
Бети, чапракъча,
Саз болуб,
Мен бу хапарланы
Айтханымда сизге,
«Эри уа!» деб
Келе болур эсигизге.
Эри не?!
Кесин ичгиге
Бошлагъан бир.
Сафуну ийыкъдан туююб
Башлагъан бир,
Ичиб-ичиб
Сонгра Сафиятха кирсе,
Аны мугур-мыдах
Халда туруб кёрсе,
Себебин кёкден излей эди
Джерден тюл,
Юйден неда
Эрден тюл...
Сафу буюгъуб,
Ол джекириб сёлешиб,
Ол джууаб этмесе,
Бютюн бек эришиб,
Къутура эди,

Ура эди,
Кёзлеринден къан тамызыб
Тура эди.
Былай бла
Кечеледен ма бир кече
Эрни-бурну
Кёбген эди иче-иче,
Муну анасы,
Эгечлери кёрдюле,
Кесин айры
Алыб бир юйге кирдиле.
Бир-бирден алыб
Сен шашханса дей эдиле,
Бир аууздан
Сафиятха удуй эдиле.
— Энди манга ол
Керек тюлдю,
Кетсин, — деди. —
Сиз не айтсагъыз,
Ол аны этсин, — деди.

Дауурдан толуб къалды
Юйде от джагъа,
Мекер Сафиятха келди
Ауузу от чагъа.
Босагъадан
Кирир-кирмез ол ичгери:
— Ким келтиргенди,
Чорт побери,
Сени бери?! —
Деди да, бирер
Гаккы болду кёзлери,
Тутулуб-тутулуб чыгъыб
Миз сёзлери.
Сёлешеди, къутурады,
Чырт оylanмай,
Силегейи тёгюлюб,
Тили айланмай...
Сафу буюкъгъанды,
Къысха-къысха солуб,
Къалтыраб, къоркъуб, кёзлери
Суудан толуб,
— Ичген да этмесем
Энди мен байлыгъымы,

Не этерикме да
Борбайлыгымы?
А... сен а энди...
Ачдан ёлген!!
Унутдунгму
Ол «джокълукъ» атлы
Тийиучю кнутунгу?..
Атангы, анангы
Тойдургъанымда да,
Садакъачылыкъны
Къойдургъанымда да,
Аны да билмей,
Энди былайгъа чёгюб,
Сынгыймы турлукъса,
Джыламукъла тёгюб?!
Бар, терк къора!
Терк тас бол
Келген джеринге!
Тансыкъ болгъан болурса
Сен битлеринге!

Бу кёзюуде
Тышда, агъарыб тишлери,
Табалаб сёлше
Эдиле кюндешлери:
— Ий, неге сёлеше турады
Бу, нелени,
Чачларындан тут да
Атсанг а къахмени...
— Аны орнуна мен
Болсам, башын тешиб,
Атар эдим босагъадан,
Бойнун кесиб.
Уялыр зат
Тюлдю, ахыры,
Ур, ёлтюр, джой!
Хай-хай-хай,
Аллахым сакъласын!
Къой, джарлы, къой...

Бир заманда
Къайын анасы да джетиб
Къошулду былагъа.
— Джашым! — деди, —

Арбаздан нюрню алгъанса,
Бир отну келтириб
Юйюме салгъанса.
Къоратмасанг бу худжуну
Мындан, балам,
Бу эки эмчекден
Эмген сютюнг — харам!
Бу киргенли,
Юйюрюнгде къаугъа, дауур,
Джюрегимде ачылгъанды
Мени джауур!
Бир заманда
Мекер орнундан къозгъалды,
Джылай тургъан
Сафиятха кёзюн салды.
Кёлтюрюлюб къашларыны
Ал чеклери,
Кенгередице
Къызыл кёз тегереклери:
— Вон к чорту!
Кёрюнме мени къатымда,
Тюкюрейим
Сенлейлени сыфатына! —
Сермеди да къолгъа тюшдю
Кюлте чачы,
Тартды чачындан
Сафуну ачы-ачы.
Кюндешлери, къайын къызы
Джууукъ барыб,
Эшикден басыныб,
Юслерине къараб,
Къууанышыб, табалаб,
— Ох, ох, ох, — дейдиле. —
— Джулкъ да быргъасанг а
Ары, хомух! — дейдиле. —
Ол кесин буюкъдурууун
Кёр, аны кёр.
Бер итден туугъанны
Керегин, иги бер.
— Келген эди
Къолтукъгъа сугъуб
Къолларын.
Элтсин энди
Келтирген тыйын тонларын.

— Сюе да тур
Юйюнге бир багыр тазны,
О!.. ды-ды,
Бедербетни,
Уялмазны!!
Кёзю кьандан
Толгъа эди,
Уятсызла аны халлы
Болгъа эди...

Къачан да
Тиширыугъа эм уллу
Бир джауду
Кюндешлик эмда
Кюндешле бла джашау,
Берлакъ айырылыб
Башладыла,
Бир-бирине къайырылыб:
— Уятсызны
Аллах джанын алгъа эди
Терк огъуна,
Джер кьарнына салгъа эди!
— Юргеннге тынгыласа аллах,
Дей болуренг!
— Нек юреем!
Къууукъ кибик
Юрюлгеенг!
Бу арбаздан
Чёблюкча сибирилгеенг!!
— Гырт дерик эди
Санга, кирли,
Бечел, топал!
— Джыйырма гырт
Санга, джалсыз
Чыгыр байтал!
— Алаймы келе эди,
Ай хариб, эсинге?
Сен келгенсе да, бетсиз,
Мени юсюме!..
— Келген эсем,
Сени багъанг
Энчи малым.
— Багъанг
Барды сынгар

Бир къапталым...
— Кет, кёрюнме
Кёзлериме, узакъ,
Бол кенг,
Манга ууахты
Санга болгъан
Кюнде тенг!
Бар да сен
Тенг бол ол
Кесинге ушашха!
Сыйынг-сырынг башха,
Сыйым-сырым башха!..
Была былай
Бурчакъча сёз агъыздыла,
Хар бири
Кесин кёлтюрюрге къыздыла.
Хар кюндеш
Бирин бири
Талай эди,
Алада хар кюнде да хал
Алай эди.
Сафу-джазыкъ,
Шашхын болуб
Бу туююште,
Буюкъгъан эди
Юй ичинде
Бир мюйюште.
Ах, кёрсе эди аны
Табхан анасы
Дуния азаб чекгенин
Джарлы баласы!..
Тёге эди кёзюнден
Суула чөгелеб,
Юй ичинден болгъан эди
Учхун-кёбелек.
Къаш тюбюнден
Къарай эди
Ол эрине,
Талпыгъанча
Ары джукълай киририне...
Орунга Мекер сойланнганды
Туююб къашын,
Сыртындан тюшюб, терсине
Буруб башын.

Къалкъыб къалыб
Тангнга дери,
Бу халында
Уанды ол мууал болуб
Танг аллында.
Терезеден танг джарыкъ
Белги бергенде,
Кюн джарыб
Джерге акъ къанатын
Кергенде.
Къармады, орун ичине
Узатды къол,
Сафуну джогълаб,
Отоуда табмады.
Къозгъала келди да
Турду джыйыб эсин,
Бѣлмесинде кѣрдю
Джангыз сынгар кесин.

САФИЯТ АТА ЮЙЮНДЕ

— Ой, анам!
— Не?
— Майнама Сафу келеди.
— Кет, онгмазлыкъ,
Алай дегенинг а неди?
— Майна, анам,
Майна, арбазгъа къарачы,
Тамам да кесиди,
Бети, башы, чачы!..
Нек тюрлендинг,
Анам, къызартыб бетинги?
— Къарама, къой,
Талау кемирсин этинги!
— Анам, энтда
Хаман ачууланыб кетме,
Урушурса, анам,
Аны мыдах этме!
— Тохта, тамагъынгы талау
Кессин, тас бол!
Неге ушаш
Агъартады кѣзлерин ол!..
Бек сескеклениб
Саргъалды Хануну бети,

Атылыбмы къалды,
Дерлай кѣрген ѣтю.
Тюшдюле энишге
Къашлары, хамхоту,
Талай кере
Силкинсе да
Эки буту,
Борбайы къыйылыб,
Ёрге къобалмады,
Алджады, аякъ
Юсюнде туралмады.
Бу кѣзюуде
Сафу келиб
Юйге кирди,
Амма, анасы
Муну къарабмы кѣрдю,
Эки кѣзю
Кенгерди эм джылтырады,
Эринлери дыр-дыр
Этиб къалтырады,
Сафу атылды
Анасыны къойнуна,
Билеклерин салыб
Къысды ол бойнуна.
Анасы, Сафиятны
Артха ыхтырыб,
Кеси да эки атламны
Артха туруб:
— Бир зат джюрек
Тамырларымы ашайды.
Не да болсун,
Бир къайгы

Баргъа ушайды.
Не ючюн эмда
Къалай келдинг,
Былай джунчуб,
Нексе былай,
Нюр бетингден
Къанынг учуб?
Кимле ийдиле
Сени бери
Тюгел бир айынг да
Толгунчуннга дери?

Ким ашырды,
Нёгеринг кимд
Сени андан,
Изин бармыды
Баш иенг,
Къайын анангдан?
Мен шашама
Бу халынга
Эмда санга,
Дженгилирек джууаб бер сен
Бери манга!
Сафият, кёзлерин сюрте
Кёол джаулукуъга,
Эки кёзюн сюзюлтгенди
Аркъаулукуъга,
Джаякъларын билеб-билеб
Хаман амма,
Бузлача тегед сёзлени
Хаман анга.
Хар сёзюн
Къычырыб, джекириб айтады,
Бир уругъа
Азарлайды, бир къайтады.
Къутурады эм
Чамланады анасы,
(Тешилгенин да
Эслемейди ыламыласы)...
Ханыу юйню
Башын тюбге ийиреди,
Быягы сорууларын
Бир-бир береди.
— Анам, — деди
Сафу, — этме
Манга былай,
Мени тылпыуум тохтагъанды
Джылай-джылай.
Мен джашауумдан
Безгенме, тюнголгенме,
Мен, джанымы къутхарыб,
Къачыб келгенме.
Бу сёзден
Анасы шаркъ
Деб кесин уруб,
Алыннган адамча, чартлаб

Ёрге туруб:
Ай, налат а,
Ах, мен джарлы,
Ай уялмаз,
Налат, санга
Минг къат налат,
Бетсиз даймаз,
Бу юйде санга
Джашау джокъду,
Аны бил,
Кет, къайры суюсенг да,
Джоул, джерге кёмюл!
Къайт бусагъатдан,
Тебре, кёб къыйнама,
Суюген-суюмгенни
Кюлдюрюб ойнама.
Энди мен
Кимге не деб
Джууаб айтырма,
Кесими орнума
Кимни уялтырма?!
Къайынларынг салыб
Келселе аллыма...
Оу... ол кюн келсин
Мени джети къанлыма!

Тепчилдейди хаман
Артха-алгъа таба,
Урурлай, табса,
Къызыны къарнына къама,
Суу алгъанды
Сафиятны кёз къууушун,
Эзиб чыгъарады
Джылагъан тауушун.
Бир ёрге турду,
Бир юй тюрбуне чёкдю.
Джылаб кёз сууларын
Джуммай-джуммай тёкдю.
Бюкдю бойнун,
Тал санларын,
Мугур этди,
Ким билсин,
Эсине неле
Келиб кетди.

— Не этейим
Энди санга?
Кюйдюрдюнҗ, ах,
Салдынҗ юйюме
Бир балах!
Энди не деб
Кёргюзгюн халкыҗа бетинҗи,
Айт энд,
Сен, акърабла
Кемирлик этинҗи!
Джангы джууукъла
Джыланча кёрмезлеми,
Сени кыамчи
Бла туюк
Сюрмезлеми?
— Аначыгым!
Кырман болайым санга,
Аланы атларын да
Эштдирме манга!
— Тохта энди,
Уял, налат,
Сёзден уял,
Бу ишни
Ахыры не болур,
Эсе ал!
Тюшюн этген
Ишинге, бир
Тюшюнчю сен,
Чачларынҗи джукъуб
Сокъуранырса кесинҗ!
— Анам, кёр,
Кыанла тегеди
Эки кёзюм,
Джазыкъсын сен,
Менде кыалмагъанды тёзюм.
— Атанҗ кирсе да,
Кёрсе сени
Бу юйде,
Чачынҗдан тагыб,
Соймазми,
Сени чуюге?!
Джазайыммы ол кюн
Юйде болгъан ишни,

Ол ачы сёзлени,
Ол уруш-туююшню!..
Ол сёзню, тийрени джашын,
Кыартын да,
Сафулада дауну
Джассы артынҗа.
Бир эштиледи
Ургъанлары юйде аны,
Бир эштиледи
Сафуну джылагъаны.
Бир эштиледи
Экеуню кыаджаулашханы,
Бир эштиледи
Экеуленни даулашханы:
— Сен этдинҗ,
Сен салдынҗ
Ма бу юйге кыанны,
Сен сатдынҗ
Тутуб кесинҗча
Бир инсанны.
— Этдим, битди,
Кимге сорлугъем да аны!?
Келген эсе,
Кыалыр алай!
Бард да джаны!
Болсун энди,
Джюрекге туз себдирмегиз,
Кёбдю, темир
Юзерикме, тебдирмегиз!..
Толусу бла джазаргъа
Болса да эб,
Джазмайма
Хапар узуннга
Кетмесин деб,
Ахыры сюзюб
Ишни ата-ана бары,
Былайгъа болду
Тохташхан оноулары:
Ишни артын
Иймей мындан да эршиге,
Билдирмез джанындан болуб
Чырт кишиге,
Танҗ атханлай,

Арба бла
Алыб барыу,
Сафиятны
Къайынларына табдырыу.
Не деселе да,
Тынгылаб джарашыргъа,
Мынга да бир
Таб сылтауну оилашыргъа.
Муну айтыу
Хоншу къатын Хорасаннга,
Андан тилерге
Билдирме деб инсаннга.
Ичи суйсе,
Джан ауруб
Къараса кёзю,
Хорасанды адамгъа
Джарашхан сёзю.
Бу иш
Ийлыкъды адамгъа,
Бедишди бу.
Ёмюрю таурухда къаллыкъ
Бир ишди бу;
Ызына деселс
Ол берилген малны,
Ким билмейди ауурлугъун
Былай халны.
Аны къайтарыргъа къайда
Къарыу бизге,
Бир келтириб
Къарайыкъчы кёзюбюзге!..

(Бу кёзюуде хоншула)

Сафият къайтыб
Юйюне келгенлей,
Тийреде хоншула
Хапарны билгенлей,
Къатынла:
Хаппай,
Тотай,
Эмда Къозтюйме
Джыйылган эдиле
Бары да бир юйге.
Киришиб была.
Къызыу сёз этиу ишге,

Сингнген эдиле
Терсн кенгсшге:
— Болур-болур,
Ол бизни заманыбызда
Башха халили эдиле
Джаш да, къыз да.
Не амал бар эди,
Бар, кел, деселе да.
— Да берген джерлеринде
Турабыз, алан,
Къайсыгъызды сизде
Суйгенине баргъан?!.
— Суймей келсек да,
Басылыб олтургъанбыз,
Сатхан джерлеринде
Къымп демей тургъанбыз,
— Къой, аллах сакъласын
Намысны бузаргъа,
Къалай болур
Тиширыу чекден
Озаргъа!
— Мени сартын,
Бу иш диннге
Азгъынлыкъды.
— Мени сартын,
Бу бетсизлик,
Озгунлукъду.
Не демекди
Сыйынмау туугъан юйюнге,
Не уа да бой
Салмамакълыкъ баш иенге.
Тёзерге керекди,
Сен онгсанг, къалсанг да,
Сен тогузунчу къатын
Болуб барсанг да.
— Алай болгъанлыкъгъа,
Бек къыйынды, а къыз,
Сагъыш этиб
Бир кесек
Алай айтыгъыз!..

(Тийре кызыла)

Къызла да бир юйде,
Мыдах-мыдах болуб,

Сёлешедиле ахсыныб,
 Терен солуб:
 — Кетмедими къанла болуб
 Ёмюр ызы,
 Зулий джазыкъ —
 Темирчи Шамайны кызы!..
 Турлукъ болуб
 Ышармайын къашынг-башынг!
 И-и-и, не этеме аны
 Байлыгын, ашын?
 — Сен айтханлай,
 Ким да джашау
 Дейди ансы,
 Ёлгени ит
 Бола барсын дунясы.
 — А кызы, бир къуджур
 Урушад анасы да,
 Бир къаты болгъанды
 Табхан баласына.
 — Не этсин, табмайды джер
 Башын салыргъа,
 Къыйынды дейди
 Берген малын
 Къайтарыргъа.
 — Эри бир аманды
 Дейдиле, гебенча,
 Къарны салыныб энишге,
 Нартюх гёнча.
 Сау элни къанын ичген
 Бирди, дейдиле,
 Джутуб къояр
 Ол быланы эмегенча,
 Дыды-дыды, Сафу
 Бир аман болгъанды,
 Саргъалыб битгенди,
 Суу-салам болгъанды,
 — Керти бир къуджур
 Джукъланнганды, сёнгнгенди,
 Дуняда джашаудан
 Бир къуджур дёнгнгенди.
 — Мен, Хорасаннга тюбеб,
 Бираз сёлешдим,
 Ызына элте айланадыла, —
 Деб эштдим.

— Оу, энди уа
 Элтиб джардан
 Атсала да,
 Бойнун ариу
 Онбеш джерден тартсала да,
 Барлыкъ тюлдю,
 Барылайын тюлдю къаны,
 Атларын эштсе да
 Чыгъа турад джаны...
 — Ах, энди уа
 Къалай элтирле,
 Айт, аны.
 Ий аны ол
 Тарыкыгъаны,
 Джылагъаны.
 Аны, дейди,
 Хар кюндеши —
 Бир джаныуар,
 Къайын анасы — бузмагъан
 Адамбууар...
 Къайын кызылары уа
 Муну бары джаулаб,
 Хар бири бир
 Чурум излеб,
 Берне даулаб.
 — Эри уа дейди!..
 — Ой, къойчугъуз
 Сиз, къой, джаным,
 Сафу хапар
 Айтханында, ий, тёрт саным
 Къалтыраб къалдыла,
 Бир кызыу
 Тер уруб,
 Чыдаялмай, кетиб къалдым
 Ариу туруб...

(Бир башха хоншу кызы киреди)

— Кызыла, сиз да
 Бери келибми турасыз,
 Былай мыдах-мыдах а
 Нек олтурасыз?..
 Мен айтырыкъ —
 Барыгъыз «ушагыгъызгъа»,
 Быллай хал

Келмесин дегиз
Башыгъызгъа!..
Биреу бир
Хапар айтды да
Манга келиб,
Сизге келеме,
Джюрегим кёлтюрюлюб!
— Нени юсюнден?
— Джыйылыб ол мурдарла
Бёлек болуб
Толгандыла дейди, Умаргъа!
Кёб ат
Тууарылыб канюшняларына.
Хант этедиле,
Дейди,
Марушколары да...
Алкъын ачыкъ
Бет кёргюзмейдиле, дейди.
Хамидни уа кызыу
Излейдиле, дейди.
Ашыгъыш чакъыра
Адам келгенди да,
Ары кетгенди, дейди,
Райс афенди да...
Бир да хурмет
Этиб, таб,
Барысына да,
Саламлашды, дейди,
Старшина да!..
— Кюеу кеси
Бармыды дейди?
— Сафиятны элтирге
Келдиле богъай!..
Джарашдырлыкъ болурму?
Да ким билсин,
Манга айтхан бла
Къазийланы Кюлсюм,
Хапар бир да,
Бир да ушагыусузду, а кыз,
Къалай умут этесиз,
Къайдам, айтыгъыз,
— Мен тамада
Болсам эди прауленнге,
Бу ишни джетдирмейин

Чырт биреуленнге,
Сафиятны бош
Этер эдим башына,
Хар бир келгенни
Салыб-салыб къашына.
— Оу... праулен,
Сен прауленлени кёйчу,
Мен болсам эди
Бир абадан оноучу,
Тиширынуу киши
Малгъа санамазча,
Не ачылыкъны да
Къызла сынамазча,
Бир закон
Чыгъарыр эдим.
Кючлюк бары
Мулхар болуб,
Ууалырча шобралары.
— Неди аны...
Къыйын затмыды
Прауленни,
Кимдегисин бил
Прауленни джюгени!
Джарлы болуб
Сау къалсын
Праулен къыллы!
Дуниягъа туугъан
Болмаз
Бизден къыйынлы...
— Сафууча болсам,
Джанлар эдим
Бир джары,
Бу келгенледен
Болмазмы, ий, хапары!?
— Джаулугъуна бетин-башын
Байлаб, джабыб,
Биреу бир
Гузаба озду
Къызыу чабыб.
Мен таныялмадым.
Мёлекни апсыны:
— Сафу эди, —
Деди артда —
Бичими, сыны!

— Бара болур
 Бирге башын
 Салыргъа!
 Умут эте
 Болур джашыныб
 Къалыргъа!
 — Бизде андан
 Басымлыбыз да
 Джокъ эди.
 Джазыкъ энди
 Не къыйынлыкъла
 Кёрмеди...
 — Майна, келеди
 Андан талай джаш,
 Барысы да
 Тийре джашлагъа ушаш.
 (Терезеден къараб, озуб баргъан
 джашланы кёредиле)
 — Майна келеди,
 Чабырлары дженге, Даут.
 Майнама араларында
 Чамчы Чамукъ.
 — Майнама,
 Сафуну суюгени —
 Сюлемен,
 Майна, къызла,
 Майнама мен
 Кесим сыйген.
 — Къайсы?
 — Ёчешеме энди,
 Биле эсегиз.
 — Ахматды!
 — Уоу, терсине
 Кетди эсигиз.
 — Майна, кёб болмай
 Тутмакъдан
 Чыкъгъан Хасан.
 — А къыз, къой,
 Быланы энди
 Санай турмасанг!..
 — Даут, Даут, былай бурул!
 — Ишим барды!
 — Былай бурул,
 Санга уа ким иш чыгъарады?

— Марджа Даут,
 Бери бурул!
 Даут, Даут,
 Бир хапар айт,
 Къаласа да
 Джерге аууб!
 — Сиз керти да
 Кёлюгюзденми джарыкъсыз,
 Къуру джаруу
 Бла не иш
 Баджарлыкъсыз?
 Бу хал
 Адамны игитда
 Сылхыр этеди,
 Джюрск кёкюрегими
 Уруб тешиб кетеди!
 — Не барды энди уа!
 — Уллу Аскер болуб
 Келгендиле
 Умарлагъа,
 Арбаз толуд.
 Джыйылыб
 Элни онглусу,
 Быдырлысы:
 Старшина — Аллахны
 Гяур кирлиси,
 Ахыры, кимни
 Бар къарууу
 Эмда кючу,
 Афсндиге дери
 Къайда суволичи
 Оноу этедиле
 Сафиятны элтирге,
 Элтгенде — арбагъа тагъыб
 Сюйретирге.
 Былай тыйыншлыды деб
 Бирсу оноу этди.
 Афснди да
 Шеригъат бла бегитди.
 Сейир болама
 Бир джакъ
 Чыкъмагъанына,
 Бирсу бир
 Джакълаб да

Къаджыкъмагъанына.
Сёз бермедиле
Манга, ах,
Бир тегюльорге!
Хазырем бу иште
Керилиб ёльорге.
Хей! огъурсуз,
Залим закон,
Кийик намыс,
Къыс зауаллы
Тиширыуну, буу,
Бойнун къыс...
Сени да бир
Кюнюнг, бир
Кёзююнг келир,
Ол заманда
Бу джарлы халкъ
Таныр, эркинликни кюню
Бир джарытса,
Билген тюл да
Бетинге «тюу»...
Деб тюкюрюр.
— Кёремисиз,
Ма ол халкъны?
— Ма келдиле,
Сафуланы
Юй аллына
Тегюлдюле.
Сауут тагышыб,
Аслам адам, аскерча,
Кёргенле уруша
Келедиле дерча,
Къангкылдатыб тауукъланы,
Батман къазны,
Толтурдула
Сафуланы
Тар арбазны.
Юч-тёрт
Адам атладан
Атылыб тюшюб,
Кетдиле Сафуланы
Юйге киришиб.
Бирлери чыкъды да деди:
— Юйде джокъду,

Бир ишексиз, джашырылды.
Бизден букъду.
— Кетерге башлады иш
Бютюн чюйреге,
Хайда, джашла,
Джайылыгъыз
Сау тийреге!
Биреригиз
Бирер юйге
Къарауул бол...
Былайдан узакъ
Къайры барлыкъды ол?
— Не болду энди
Бир сагъатны арасына?
Соруу керек
Къысыб
Ата-анасына.
Чыкъды анасы
Сир туруб
Къаш тюклери,
Джыламукугъа джибиб
Кёзю-кирпиклери.
— Билалмайма
Къайдагъысын, балаларым,
Къыдыргъанма
Излеб бу
Тийрени барын...
Молла бла
Старшина олсагъатдан
Секириб тюшдюле
Экиси да атдан.
Халкъны арасына кириб
Уруб, джарыб,
Къызны анасыны
Туурасына барыб,
Айланыб бери
Халкъ таба
Ызларына:
— Не этейик
Энди быланы къызларына?
Деди афенди:
— Джокъду ырыз уятда,
Зийдан тыйыншлыды
Бу къызгъа

Шеригъатда!
Старшина
Къараб турду да «ойланыб»,
Айтды кызыны
Анасы таба айланыб:
— Таб кызынгы,
Хануу, чыгъар
Бери дженгил,
Табдырмасанг,
Тутмакъ барды санга,
Муну бил.
Сиз бюгюн
Ойнамайсыз
Беш не он бла,
Сиз ойнайсыз
Шеригъат эм
Закон бла.
Ма мен эсем
Закон, элде
Старшина,
Тартыб алыб
Тоб арбаны арышына
Чачларындан тагъыб.
Байлаб скойретирге,
Закон-неках неди,
Аны юретирге
Керекден да озуб,
Борчланыб турама,
Мени неди...
Мен законну толтурама!
Джокъду закон,
Ол некахлы
Эрин къоюб,
Эсириб айланыргъа,
Къутуруб, тоюб.
Бетсизни кечмек
Законну иши тюлдю,
Закон сизге
Бир оюнчакъ
Киши тюлдю.
Малда — мал,
Къалында — къалын
Алыб энди,
Ёмюрде кёрмегенинги

Кёргюзгенди...
Сенден башха
Аллай адамланы атын
Къойнуңда
Сакълаб турур эди,
Иги къатын...
Керек болмайды
Дженгиллик не чыдамсызлыкъ,
Сабырсызлыкъ не да
Асыры дамсызлыкъ.
Ансы бу юйчюкню
Бюгюн къуршаб алыб
Кюйдюрюрге эди
Кереги, от салыб.
Ма алайды,
Чыгъар, кызыны
Табдыр бери!
Он минут
Болджал береме
Анга дери...
— Тилейме, джамагъат,
Аны сюйюб сизге
Тыйгъан кибик
Келмесин чырт эсигизге,
Мен кесим
Огъуна башын
Эзер эдим,
Чачын, кюлте-
Кюлте джыртыб,
Юзер эдим.
— Энди кёбдю,
Къояйыкъ бош
Сандыракъны,
Къой, ушатсанг,
Башдан джанлатыу джомакъны.
Кызыны табамысыз,
Табмаймысыз бизге?
Табмасагъыз,
Не этерни
Сормам сизге!...
— Мен айтмайма,
Джаным, сизге
Къаршчы болуб,
Кесим къошулуб излейим,

Башчы болуб.
— Джокъ кёреме
Сизни чырт
Джибир бетигиз,
Ал, мыртазакъ!
Экисин да тебретигиз!
Бу кёзюуде
Даутну бети тюрлениб,
Къычырды халкъга,
Сермеб тыркыкга миниб:
— Джамагъат!
Мен халкъны
Кёбюню атындан
Сёз айтмай
Чыдаялмайма
Эм артында.
Закон, шеригъат
Бизге чырт къарамайды,
Болса да, тынгыларга
Чырт джарамайды.
Бу эки
Къартны халына
Биз кюсбиз,
Не хаталары барды?
Билирге кюсбиз!
Кимди кёрмеген
Быланы бушууларын,
Быланы бу
Саркъыб баргъан
Кёз сууларын.
Артыкълыкъ-залимликни
Ойнагъанына,
Джарлы халкъны
Джашарга къоймагъанына
Шагъатлыкъ этеди.
Тюлмюд, айтыгъыз сиз,
Быллай иште
Чыдаб турлукъ
Къайсыгъызсыз?!
Сафу эсе
Излегенинг, изле аны,
Къанын ичибми
Турлукъсуз джарлыланы?!
Бу не затды

Бу залимлик, огъурсузлукъ.
Бу нед,
Тиширыугъа джетген
Бу учузлукъ!
Къачаннга дери
Барлыкъды
Джарлы абыныб,
Байды деб
Кесича инсаннга табыныб!?
Не демекди,
Не бард
Баугъа элтмекликде,
Биз билгенден,
Бу артыкълыкъ
Этмекликди...
— Къан бузма, джаш,
Энд адебсизликке кетиб,
Юрме, кесинги бир
Акъыллычыкъ этиб!..
— Олду къызын
Джашыргъан, ишексиз, олду!
Бир ишексиз,
Тентиретген да
Ол болду.
— Ол эсе, тебрет, мыртазакъ,
Бирге ал,
Элт, суволич
Акъыллы болсун,
Баугъа сал!

* * *

Бу кёзюуде
Къалабалыкъ
Болуб дауур-суююрден
Толду аралыкъ...
Кёк булутла
Кийиз болуб
Кёк джюзюне,
Кюнден джилтин да
Кёрюнмей эд кёзюне,
Бираздан тохтаб
Алайда дауурлары

Шум болду.
Арбаз ичинде
Дауур барды.
Айырылыб арбазгъа
Джол кирген джары
Юрюлдю джыйылгъан
Халкъны джартылары.
Неле болду
Экен эди,
Бу не ишди,
Арабин, бир
Юйге отму тышдю?..
Огъесе биреу
Къаяданмы джыгылды,
Огъесе биреуге
Бычакъмы тыгылды?
Бу адамла
Былай дамсыз
Нек чабдыла?
Сафиятны букъгъан
Джеринми табдыла?
Хар ким джыйырыб-узатыб
Башын-бойнун,
Джангы хапаргъа салгъанды
Эсин-оюн...
Къыйырда биреуню
Аралатхандыла.
Халкъ къуршалаб,
Араларына атхандыла,
Юсюне халкъ
Гёбелеккелеча басыныб,
Бу да хапар
Айтад солуб
Эм ахсыныб.
Барыб халкъ
Къошулуб бир-бири юсюне,
Ол адам джол
Алалмайд джарыб кесине,
Бир заманда
Келди адам
Халкъгъа кириб,
Хар бир адам
Тынгылайды эсин бериб.
Келди юй аллына

Рахын-рахын алыб
Атламларын:
— Не болдугъуз,
Неди хапар, табдыгъызмы?
Айта кир,
Табдыламы,
Дейме да, къызы?
— Табхандыла... —
Деди тутуб белибауун.
— Джолоучула...
Табхандыла... сени джауунг...
— Не джолоучу?
Къачыб баргъанлаймы дейсе,
Берлакъгъа кел,
Онглуракъ айт,
Эштдирмейсе.
— Суу ызында...
Джолоучула...
Алгъын кёрюб...
Къумдан алыб
Келгендиле элге кириб...
— Нени къумдан?!
Бу кёзюуде
Бир тоб арба
Келди, кёрюндю арбада
Узун оба...
Джамчы... джамчыны ичинде
Чыммакъ ёлюк,
Джыйылгъан халкъ
Шашды,
Бу ёлюкню кёрюб.
Элтиб салдыла
Анасыны аллына.
Анасы къарад да
Къызы салына,
Кёлю кетиб,
Тайыб эсен, акъылындан,
Джангыз джерге
Ауаргъа келди къолундан.
Молла: «Аллах»... —
Деди, эрни
Къыйыкъланыб,
Старшинаны
Салынды мыйыкълары.

Къаншаубий,
Салыб ёлюкге
Кёз кыйырын,
Сылады кьолу бла
Чыкыгъан быдырын.

(Ёлюкню юсюнде джыгъылыб
джылагъан анагъа къараб, Даут).

— Хану! —
Деди Даут, ачы
Халкыгъа къараб,
Бети къанча кызарыб,
Джюреги тараб:
— Этме былай,
Хану, бар эсе бир эби,
Муну ёлгенини
Ачыкыды себеби!..
Къобан...
Къобаннга салмайма
Мен чырт айыб.
Анда джокъду
Не сейирлик...
Не аджайыб...
Баралла шоркъалары
Бир-бирин къуууб,
Аталла алагъа
Ким тюшсе да буууб!..
Башха затды
Джюрекледэ
Отча кыызгъан,
Башха затды
Джарлы кёзден
Къан тамызгъан.
Нек бердигиз,
Айт, амма, соймегенине,
Кесине тенг
Кёрюб, кёл иймегенине?
Зорлукъ болду
Башчы бу
Ишге себебге,
Байлабды ол
Бизни бугъоугъа
Эм джибге.

Байлыкъ тюбге
Басыб хаман
Эзед бизни,
Закон
Эмда бу заман
Эзед бизни.
Аягъыбыз тутмай,
Тюшебиз биз тюбге,
Байлыкъ салат
Бушуу джарлылыкъ харибге.
Къалмагъанды джарлы халкыда
Чыдам-тёзюм,
Бугъоуланы, чачуу керек —
Буду сёзюм!
Бу къан —
Сау урунган
Тау халкыны къаныды,
Бу ёлюк —
Залим дуняны
Къурманыды.
Кёбдю къурманлыкыгъа
Кетгенлени саны,
Унутулмазлыкыды
Бирини да къаны...
Тырмашуу керекди
Азатлыкыгъа хаман,
Джууукълашханд
Эркинликге
Тууар заман...
Бар эд
Ачы кыайгы
Анда къартда, джашда,
Ийилдиле джерге-джерге
Къараб, башла...
Бир тынгыласанг,
Кёкде кюнню
Кюренинден,
Бир джашауну
Джюрегини
Теренинден
Эштиле эди бир таууш.
Ол эзилиб
Кире эд мыйыгъа
Юзюлюб-юзюлюб.

ТАУУШ:

Мен джылайма залим
 дуняны
 Баргъан сууу буугъан
 кызына,
 Мен сарнайма джарлы
 юйюрню
 Сёнгюб кетген нюр
 джулдузуна.

Тиширыуну къанлы
 хапарындан
 Толуб, тыкъды мени
 дефтерим,
 Бир кюн ахуюл болуб
 саркъарла
 Дефтеримде къанлы
 дертлерим.

1. Поэманы аллында эски дуня къалай суратланнганындан хапар айтыгъыз.
2. Сафият къаллай юйдегиде къаллай къыз болуб ёсгенди?
3. Бай Мекерни тыш къарамын къалай суратларгъа боллукъду?
4. Сафият эр юйюнде аякъ орунсуз нек болгъанды?
5. Ханью бла Хамидни этгенлерине къалай къарайсыз?
6. Сафиятны башын суугъа атханын тюзге санаймысыз?
7. Хоншу-тийре Сафиятны юсюнден не айтдыла?
8. Даутну ролюна къалай къарайсыз?
9. Поэманы ахырында «таууш» кимни сёзюдю?
10. «Эски чирик адетле» деген темагъа реферат хазырлагъыз.
11. «Сафиятны сыфаты» деген сочинение джазыгъыз.

СЮЛЕМЕНИ СУРАТХА ПИСЬМОСУ

Инджитди
 Кёлюмю
 Биз этген
 Ол ушакъ,
 Эрирлай
 Эт джюрек
 Къар кибик
 Джумушаб.

Бу тюбеу
 Нюр себди
 Башыма,
 Оюма,
 Сагъайтды,
 Инджитди
 Кечени боюна.

Эх... мени
 Таулада
 Тенг ёсген

Эгечим,
 Кёб кюнле
 Саркъдыла
 Бююннге
 Деричин!

Кёб кюнле
 Акъдыла
 Бир-бирин
 Къуушуб,
 Бу джуртну
 Тазалаб
 Кёб кирден,
 Джуушуб.
 Кёб догъра,
 Кёб мюйюз
 Тюшдюле
 Ууалыб...
 Кетдиле
 Топракъны

Тюбюне
Джол салыб.

Къызыл кюн
Къаушатды
Кюйдюрюб
Ийириб...
Кёб осал
Саргъалыб
Ханс битеди
Эм чириб.

Джуртубуз
Бап-башха
Бет алды
Тюрлениб,
Кёб эски
Эм кир джол
Бителеди
Кирлениб.

Не къадар
Болгъанды
Тюрлениу,
Эгечим,
Экибиз
Ал таныш
Замандан
Беричин...
Эскини...
Кёзюне
Къозлады
Энди къышлыкъ,
Джангыдан
Джангырды
Арада
Танышлыкъ.

Джашлыкъда
Танышлыкъ
Татлыды,
Бал дерча,
Тёгед ол
Ауузгъа

Сёзлени,
Шекерча.

Бюгюннге
Деричин
Къалгъанбыз
Тюбемей.
Бир-бирге:
«Саумуса,
Джан тенгим,
Сен?» — демей.
Сууукъ хал
Тартханды
Ол эски
Сюймеклик,
Кёрюнмейд
Джюрекде
Бурунгу
Кюймеклик.
Биз ёмюр
Ийгенбиз
Бир джуртда,
Бир элде,
Сюймеклик
Асыраб
Джюрекде
Эм кёлде.

Болум бла
Сен бир джол,
Мен бир жол
Алгъанбыз,
Бу эки
Джолда биз
Айырылыб
Къалгъанбыз.
Ачыем
Джахиллей
Тураса
Деб эштиб,
Кёрмеем
Кесинги,
Ма бюгюн
Тюбешдик.

Сакълама,
Ариуум,
Сен мени
Сакълама,
Тыбырда
Кесинги
Кюйдюрме,
Къакълама.

Сени мен
Тюнене
— «Дж» элде
Кёргенде,
Акъ мамукъ
Бетинге
Кёлюмю
Бергенде,

Нюр себдинг
Юсюме
Джарытыб,
Ай кибик,
Джылытдынг
Санымы,
Чууакъ кёк
Джай кибик.

Тёгюлюб
Чий джибек
Чачларынг
Юсюнге,
Аллыма
Чыкъгъанынг
Тюшеди
Эсима...
Бюгюн да
Джюрекдед,
Хош келди
Сёзлеринг,
Бюгюн да
Кёзюмде
Ойнайла
Кёзлеринг...
Бюгюн да

Шашмагъанд,
Тунакыд
Иннетинг,
Шашмагъанд,
Сан саулукъ,
Кеф берген
Келбетинг...

Суратса,
Суратны
Салалмам
Мен джыргъа,
Джеталмаз
Къарыуум
Суратлаб
Айтыргъа.

Болса да
Къаламым
Тартады
«Махтаугъа»,
Кем кёрген
Джеринги
Уялма,
Айт, даула!..

Сюз эм айт
Ма мен да
Сюзюу бла
Ёсеме,
Сюзмеклик
Терс тюлдю
Кимни да
Кесине?!
Хакъ затны
Джазмайын
Джашауда
Болумдан,
Тартыныб
Къалыргъа
Келмейди
Къолумдан.

Алайды...
Бек ариуд

Сенде тыш
Кёрюнюш:
Тишлеринг —
Инджиле
Кюлюшюнг —
Чий кюмюш.

Ушайса,
Ариу къыз,
Ушайса
Марджаннга,
Насыбынг
Болургъа
Тыйыншлы
Бир джаннга.

Ол къутас
Чачларынг
Теппе-тенг
Табаннга,
Къашларынг
Келишиб
Ишленгенд
Эм анга.

Къап-къара
Узунла
Кёзюнгю
Кирпиги,
Кёзюнгю
Гинджиси
Тюрсюнлю
Хар тюгю.

Таулу къыз,
Таулу къыз —
Тыбырны
«Джулдузу»,
Кёзю кёр,
Ичи буз
Аммань
Бал тузу.

Кёзлеге
Кёз къабакъ

Ол сени
Суратынг,
Суратха
Табыныу
Тюлд мени
Муратым.

Белеуот
Ариулуку
Гинджиге
Ауана,
Ол кылы
Къалгъан джыр
Кетмезми
Хауагъа!..

Джангылыкъ
Джашнагъан
Ауукъда,
Элимде,
Нюр джанад
Мени да
Ичимде,
Кёлюмде.

Анычюн
Сюймейме
Мен зорну
Зор атын,
Анычюн
Сёзюмю
Айтама
Къысхатын:
Мен сенде
Кёрмейме
Талпыныу
Этимге,
Кёб эски
Затланы
Окъудум
Бетингде.

Бурунгу
Джорукъла

Сакълайса
Мыйынгда,
Бурунгу
Адетни
Тутаса
Джыйында.

Джангыгъа
Тёлленмей
Созулгъан
Кир къанлы,
Соцджашау
Неди деб
Чюйюрюлген
Маталлы!

Кемарла,
Тюймеле —
Тюшюнг эм
Тюнлеринг,
Тыбырны
Къарт этиб
Ётеди
Кюнлеринг.

Нед сени
Кёрлюкню
Джаратыб
Сюйгенинг,
Комсомол
Хабийге
Къаш-башла
Тюйгенинг?

Активист
Чокъаны
«Мысхылгъа»
Алгъанынг,
Кесинги
Таныудан
Былай кенг
Къалгъанынг?

Тыбырчы Хануугъа
Сюйюнч къаш

Кергенинг,
Клубчу
Къызланы
Сол кёзтюн
Кёргенинг?

Не табды,
Айт, халкъынг
Джахиллик
Къанлыдан,
Не чекмед
«Эски» атлы
Джаныуардан,
Джанлыдан?

Не чыкъды
Санга уа
Мешхутчу
Ханыудан,
Не кенгсе,
Джазыкъ сен,
Орнунгу
Таныудан!..

Ёсгенинг
Кемаргъа
Буудуруб
Белинги,
Чырайгъа
Базыныу
Бийлегенд
Кёлюнгю...

Ах... Айхай
Бу затла
Тартынмай
Мен санга
Айтайым,
Тамамлыкъ
Этмейле
Инсаннга.

Бу затла
Бошдула

Дейме мен
Таб бары...
Башхалла
Инсанлыкъ
Дегенни
Шартлары.

Бу чакъда
Джуртубуз
Учуннганд,
Бу чакъда
Нюр джаннганд,
Гюрюлдеб
Хар джарлы
Оджакъда.

Айхай да
Башхады
Хар затны
Атлары,
Айхай да
Башхады
Игини
Шартлары.

Бу кёзюу
Инсандан
Башха зат
Излейди,
Бу ёмюр
Адамны
Чырайдан
Сюзмейди.

Ёмюрле,
Ёмюрле.
Кюрешли
Ёмюрле,
Эскини
Кюйдюрюб
Тёгесиз
Кёмюрлеб.

Ичинде
Биз туугъан

Энди сыннган
Тар бешик
Ауушуб
Ачылгъанд
Энд бизге
Кенг эшик...

Энд джарлы
Джюрютмейд
Зорлукъ джюк
Бойнунда,
Совет джурт
Ёсдюред
Джарлыны
Къойнунда.

А... Бу джурт
Базынад
Бу алгъа
Барыугъа,
Чырайгъа
Тюл да
Окъуугъа,
Къарыугъа.

Хар къарыу
Ауушханд
Бу джуртну
Ичине,
Ол базад
Бирикген
Иш ангны
Кючюне.

Тырмашыу
Керекди
Инсаннга
Ушаугъа,
Тырмашыу
Керекди
Окъуугъа,
Джашаугъа.

Бу кёзюу
Излейди

Батырлыкъ
Эм эрлик,
Джарлыдан
Излейди
Тирилик,
Джигерлик.

Керек тюлд
Бу джуртха
Къаранчха
Не ёлюк.
Эрширек
Болса да,
Керекди
Тирирек!

Сен азчыкъ
Сабырчыкъ
Этсенг, мен
Бир мисал
Айтайым,
Эринмей
Кесекчик
Къулакъ сал!

Бек бурун
Болгъанды
Бир уста
Суратчы,
Суратха
Дуньяны
Озаргъа
Муратчы.

Керти да
Суратны
Бек ариу
Салгъанды,
Бу иште
Биринчи
Орунну
Алгъанды.

Озгъанды
Сау халкъны

Ол тукъум
Хунерге,
Болгъанды
Белгили
Хар элге,
Хар джерге.

Бу уста
Къагъытдан
Этгенди
Ат сурат,
Сейирге
Къалырлай
Сау тийре,
Джамагъат.

Накъышлаб,
Бояулаб
Айланы
Кюрешиб,
Этгенди
Суратны
Атлагъа
Эришиб.

Келишиб,
Кетишиб
Атха сау
Халкъ бары,
Кёб джерге
Джайылгъанд
Накъышны
Хапары...

Хар келген
Айтханды
Суратчы
Макаргъа:
— Элт, аууз
Мардангы
Табарса,
Базаргъа..! —

Бу кёзню
Къаматхан

Бир сурат
Болгъанды,
Алтыннга
Барыб деб
Эм мурат
Болгъанды.

Аз болгъанд
Ол чакъда
Базарда
Ат сатлыкъ,
Бек уллу
Хар джерде
Ат джокълукъ,
Ат кытлыкъ.

Базаргъа
Накышыны
Келлигин
Билгенле,
Джыйылыб
Бары да
Базаргъа
Келгенле.

Накышчы
Накышын
Базарны
Тёрюне
Салгъанды,
Турурлай
Хар кимге
Кёрюне.

Кёргенле,
Айтханла
Атлы да,
Джаяу да:
«Къайдан да
Табылгъанд
Быллай бир
Бояу да....»

Сорсала
Суратны

«Сатлыкъмыд?»
Деб атын,
Джууабха
Макар да
Деб тургъанд:
«Он алтын!»

Сынайла
Сейирге
Кьолтугъун,
Кьоюнун,
Аджирча
Кыйылгъан
Тогъайлы
Боюнун.

Ол кюн да
Биреулен
Келген эд
Базаргъа,
Эх, келмейд
Кючюмден
Ол кюнню
Джазаргъа.

Атыны
Башындан
Адежге
Тартханлай,
Келгенди
Бир адам,
Джыйыннга
Къатханлай:

— Сатлыкъмыд —
Дейдиле, —
— Ой, атынг? —
Келгеннге.
— Айхай да
Сатлыкъды
Багъасын
Бергеннге.

Базарны
Кёб халкъы

Суратны
Ташлайла,
Бу атны
Юсюне
Джыйылыб
Башлайла.

Хар келген
Къызышыб,
Соралла
Багъасын,
Иеси
Джууабха:
— Джюз алтын —
Джюз алтын. —

Къарашыб,
Сюелиб,
Атчыкъны
Къатына,
«Тулпарка»
Атайла
Эркелеб
Атына.

Атчыкъда
Джокъ сыфат
Не уа да
Джохар джал,
Ахыры
Бир бош ат
Кёк туюлю
Простой мал.

— Не джохар
Къуйрукъ джокъ,
Айтайым
Мен тюзюн,
Не алтын
Ауузу,
Не ала
Бир кёзю.

Бир-бирге
Джетдирмей,

Багъалы
Этелле,
Бир-бирге
Джетдирмей
Алыб эм
Кетелле.

Белеуют
Айбатлыкъ
Учхара
Ыз салды,
Джабагъы
Болса да,
Багъасын
Ат алды.

Кёзбаулукъ
Дженгмеди,
Дженгалмаз
Чырт халкъны,
Тарталмаз
Кесине
Кертича
Сау халкъны.

Кимге да
Нек керек
Суратны
Алыргъа,
Суратха
Атды деб,
Къуралыб
Къалыргъа.

Ат эсе,
Ат болсун
Джортууу,
Джюрюшню.
Къой эсе,
Къой болсун
Териси
Эм тёшю.

Суратны
Суратды

Аты да,
Кеси да,
Суратны
Суратды
Иши да,
Неси да,

Айт, сени
Кёлюнг а
Бу ишге
Къалайды,
Мен билген,
Адамда
Багъа да
Алайды.

Адамгъа
Кесамат
Берилмез
Тышындан,
Берилсе,
Берилир
Ишинден
Башындан.

Не къашын,
Не кёжюн
Сормайла
Шокну,
Не тукъум
Ийгенин
Соралла
Ол окъну.

Сорулмаз
Къылычны
Не бою,
Не эни,
Сорулса,
Сорулур
Ауузу,
Кесгени.

Аманнга,
Игиге —

Къайсына
Бек эсинг
Кетеди,
Тюкеннге
Баргъанда
Сен кесинг?

Ариу кёз,
Эй кёксюл
Гинджили
Гоккачыкъ,
Бу мисал
Болсады
Кереги
Бек ачыкъ,

Джанынга
Тиймесин,
Таулу къыз,
Уу джарлы,
«Туру сёз
Ачыракъ
Тиер» деб
Сёз барды.

Бир юйде
Сен туудунг,
Оюлгъан
Оджагъы,
Байлыкъны
Джанындан
Болмагъан
Чырт джагъы.

Патчахла
Ышаныб
Не кесек
Базмагъан,
Дайым да
Артыкълакъ
Джегиуден
Озмагъан.

Атангы
Аркъасы,

Джюк ташый
Талгъанды,
Ёмюрю
Элиб да
Кёрмсийин
Къалгъанды.

Джарлыса,
Джарлыны
Эзгенди
Эскилик,
Къанындан
Эмгенди
Капитал,
Къанджилик.

Алгъанды
Кёзюнден
Анангы
Бар нюрюн,
Къарангы
Бёлмеде
Джаша деб
Ёмюрюнг.

Джарлыгъа
Капитал
Бу ишни
Махтаным
Этгенди,
Ол аны
Тыйыншлы
Тюз таным...

Тёкгенле,
Ол озгъан
Ёмюрле,
Джарлыны
Кюйдюрюб
Кюлле эм
Кёмюрле.

Ол дунья
Ауушду,

Бу кёзюю
Ол тюлдю,
Аны тар,
Зор джолу,
Бил, санга
Джол тюлдю.

«Окъугъан
Эл озар,
Окъуусуз
Юй тозар».
Къайгылы —
Менича
Сёзлерин
Кёб созар.

Тышынгдан
Джансанг да
Тауланы
Алтыны,
Мыйынга
Чабыбды
«Кёрлюкню»
Салкыны.

Ариуум,
Эй мени
Сюйюмлю
Суратым,
Чырайгъа
Табыну
Тюлдю
Муратым!

Табмазса
Къарасанг да
Кёлюю
Он къатын,
Белеуют
Ариуну
Не кесин,
Не атын.

Мен санга
Тюбедим

Билимсиз
Халынгда
Дуньядан,
Окьюудан
Тилимсиз
Халынгда.

Не этсин
Бу джюрек
Ахсынмай,
Ёкюнмей,
Бу халгъа,
Бу ишге
Ачымай
Эм кюймей...

Бек болсун
Тиширыу,
Алгъан да
Инджилди,
Джашаудан
Юлюшсюз
Болгъанын
Ол билди.

Биз ёсген
Ма бу джурт
Джарлыгъа
Къаш керди,
Минг тукъум
Эркинлик
Къызгъанмай
Ол берди.

Окьюуда,
Ёсюуде
Бу джуртну
Хар дерти,
Окьюуда,
Билимде
Хар тюзлюк,
Хар керти.

Неллай бир
Сюйсе да

Бар окьюу
Джудугъа,
Бар кючюн
Салгъанд ол
Окьюугъа,
Удуугъа.

Мен санга
Джолукъдум
Мийик джар
Джоллада,
Эм эски,
Эм къыйын
Эмда тар
Джоллада.

Тиширыу
Джарыкъ джол
Алгъанда
Кесине
Ол джолгъа
Тюшерге
Келмегенд
Эсинге.

Анангы
Джолуна
Тартаса
Бек джуду,
Айт, сенде
Хур джолгъа
Талпынуу
Джокъмуду?

Ким окьюу
Дей эсе,
Мен аны
Джакълайма;
Мен кесим
Окьюуну
Къойнумда
Сакълайма.

Бир заман
Ма мен да

Зат кѳрмей
Кѳуру да,
Джашаем
Бек терен
Кѳарангы
Уруда.

Буквардан
Хариф да
Чыгъара
Билмеем,
Бу окѳуу
Джанына
Чырт акѳыл
Бѳлмеем.

Да, кертда
Бир хапар
Сакѳлайма
Мен андан,
Ол джахил
Башым бла
Кюн кѳрген
Замандан.

Кесим да
Сезмезден
Джюрскге
От чыкѳды,
Урунган
Юйюрден
Сюйдюм бир
Кѳызчыкѳны.

Школда
Кѳб заман
Кюрешди,
Окѳуду,
Башындан
Джахиллик
Кѳарасын
Кенг кѳууду.

Окѳуулу
Бир адам

Хар нени
Кѳреди,
Ол кѳызгѳа
Мени бир
Тилегим
Бар эди.

Излеем
Мен аны
Ѳмюрлюк
Нѳгерге,
Уяла
Эдим бек
Кел манга
Зат дерге.

Сюйгеним
Бу кѳызы
Эрини —
Кѳан кѳына,
Джайылды
Ол элни
Саулайын
Халкѳына.

«Бе» элни
Урунган
Халкѳына
Джол ачхан,
Аланы
Колхозгѳа
Ол болду
Ал тартхан.

Бѳлмеди,
Тѳрт джылны
Колхозда ишледи,
Джыл сайын
Мийикге
Ѳрледи,
Тюшмеди.

Эм уллу
Баш иши

Джарыкны
Ышыру.
Ызындан
Болдула
Хар анлы
Тишируу.

Баш болуб
Ликпунктну
Ол ачды
Биз элге.
Окьюуну
Ол салды
Джюрекге
Эм кёлге.

Баш болду
Джангыгъа
Джол ачыу
Хар иште,
Эскиге
Баш болду
Ачылгъан
Кюрешде.

Баш болду
Кулакга
Къап-къаршчы
Барыуда,
Баш болду
Колхозгъа
Таба джол
Джарыуда.

Баш болду
Хар джарыкъ
Иннетде,
Муратда,
Баш болду
Хар иште,
Хар затда,
Хар затда.

Джарата
Эдим мен

Аны хар
Атламын,
Сюеем
Джамалны
Эм «джумун»
Эм «ламын».

Кюн сайын
Джюрегим
Бекден бек
Илеше,
Кёлюмю
Эм терен
Орнуна
Джерлешди.

Сюйдюм мен
Аны ол
Мускуллу
Къолларын,
Джаратдым
Аны ол
Комсомол
Джолларын.

Джаратдым
Мен аны
Къошакъсыз
Сёзлерин,
Саурусун,
Бармагъын,
Къулагъын,
Кёзлерин.

Кюнледен
Чууакълы
Акъ кёклей
Бир кюнде,
Тюбедим
Мен анга
Элде эл
Тюкенде.

Чыкъдым мен
Ызындан

Бу кызгъа
Илешиб,
Башладым
Орамда
Кёб затдан
Сёлешиб.

Джып-джылы
Кечеле
Джылыта
Эди джай,
Тауланы
Сап-сары
Саргълтыб
Алтын ай.

Сёзледен
Сёз чыгъыб,
Кёб тыйдым
Сёлешиб,
Джюрекде
Къайгъымы
Аны бла
Юлешиб.

Бармаед
Кёл не аз
Джюрекни
Тёгерге,
Сени мен
Ёмюрге
Излейме
Зат дерге.

Эм ахыры
Чыдатдым
Кесими,
Тёздюрдюм.
Джюрекни
Кемирген
Къайгъымы
Сездирдим.

Не болса,
Ол болсун,

Кёргюздюм
Джарамы,
Тюз джерге
Къадалды
Кёзюню
Къарамы.

— Кел, — деди, —
Бир кесек
Кел бизде
Чёгейик,
Бир рахат
Олтуруб,
Алай ич
Тёгейик.

Кетдик биз
Аланы
Юй таба
Туп-туру,
Юйюнде
Анасы
Олтура
Къуп-къуру.

Кирдик биз
Бир юйге,
Арабыз
Шум болду,
Кёлюмде
Артыкъ да
Мени бир
От толду.

Кенгертди
Къашыны
Къыйылгъан
Чеклерин,
Ашыкъдым
Эм къоркъдум
Билмейин
Не дерин.

Къарайма
Кёзюне

Тёжумсюз,
Чыдамсыз,
Тебеди
Джюрегим
Бек дженгил,
Бек дамсыз.

Кесекден
Башын ол
Кёлтюрю
Ма ёрге,
Ууланды,
Ким билсин,
Ким билир
Не этерге?

Бир талай
Минутда
Ышарды
Ол юзмей,
Бир талай
Минутну
Тутду ич
Кёргюзмей.

От кызды
Кёкюрегим,
Кюйдю ол
Эм бишди,
Тюз юшюб
Бузладым,
Бютюн бир
Илешдим.

Кёкюрегин
Кёлтюрюб
Солуду
Теренден,
Эх ол кюн,
Ол кюннге,
Минг кьат сый
Беремен.

Къарамы
Кёжумден

Бир кьалкьды,
Бир тюшдю,
Бир ариу
Сёзюне
Кюлюу бла
Киришди:

Эх мени,
Джан тенгим,
Багьалы
Сюлемен,
Джанынга,
Тиймесин,
Сейирден
Кюлемен!

Сен бла мен
Туугьанбыз
Ол озгьан
Ёмюрде,
Ахлысы
Кьаш кериб
Кюлмеген
Юйюрде.

Бу элге
Кирмейин
Хурлукь тюл
Таб аты
Кёрюнмей
Тургьанды,
Кеси тюл,
Кьанаты.

Артыкьлыкь,
Залимлик
Бюкгенди
Кёб белни,
Залимлик
Эзгенди
Джарлысын
Бу элни.

Патчахлы
Заманда

Бу джерде
Кёб джанла,
Къан тамыб
Кёзледен,
Тёкгенле
Кёб къанла.

Къамчиле
Юзгенле
Патчахла
Эм ханла,
Минг джылны
Тёзгенле
Ма бизни
Табханла.

Быланы
Бек кысха
Айтама.
Билесе,
Хар сёзде,
Ушакъда
Сен эштиб
Келесе.

Эх, мени
Багъалы
Нёгерим,
Сюлемен!
Аланы
Къайсысын
Санайым
Санга мен!..

Энд ол
Ол болсун,
Берлакъгъа
Келейик,
Бу джуртну
Кесине
Бир акъыл
Бёлейик:

Къара, кёр,
Къралны

Джылтыраб
Баргъанын,
Ишчи халкъ
Нюр кюннге
Кенгтин джол
Джаргъанын.

Бу джуртда
Миллионла
Хурлукъда
Туралла.
Бу джуртда
Миллионла
Соцджашау
Къуралла.

Бу джуртда
Он минглеб
Ишленед
Гигантла,
Он минглеб
Рудникле,
Фабрикле,
Заводла.

Бу джуртда
Миллионлаб
Джетелле
Таджалла,
Ачылад
Он минглеб,
Ликпунктла,
Школла.

Хар иште,
Хар кючде
Биз алгъа
Урабыз,
Эм мюлкде,
Эм ангда
Биз алгъа
Барабыз.

Энди биз
Кюрешде

Ёрлюкню
Алгъанбыз,
Соцджашау
Къурауну
Тамалын
Салгъанбыз.

Алкъын да
Алдады
Этерик
Ишибиз.
Биз кюреш
Отунда
Ишлениб
Бишгенбиз.

Бу къуру
Сюююнью
Кёзюую
Тюлдю,
Сен айтхан
Бу чакъны
Эжиую
Тюлдю!

Созулуу
Джарамаз
Ёчешли
Джёнеуде,
Кюрешиу
Керекди
Классынг
Дженгюде.

Джарармы
Бу чакъда
Артынга
Туракълау,
Аллынга
Тырмашмай,
Созулуб
Арт сакълау!

Джарармы,
Айт манга,

Тесукъа
Тебиниу,
Ангсызлыкъ
Джолуна
Айланыу
Эм миниу.

Энди ачыкъ
Айтама
Тартынмай,
Сюлемен,
Кёр джолда
Болалмам
Джол нёгер
Санга мен.

Эх мени,
Класс тенгим,
Багъалы
Сюлемен,
Джанынга
Тиймесин,
Мыдахдан
Кюлемен!..

Сен энтда
Джангыгъа
Къаш кере
Билмейсе,
Колхозну
Мелхумун
Сен кёре
Билмейсе.

Илмугъа,
Окьюугъа
Сууукъса,
Буз кибики,
Джахиллик
Отунда
Эрийсе,
Туз кибики.

Энчиде
Излейсе

Татыуну
Джашаугъа,
Бермейсе
Кесинги
Инсаннга
Ушаугъа!.. —

Бу сёзле
Барысы
Мыйыма
Ётдюле,
Бу сёзле
Кёб затха
Сагъышлы
Этдиле.

Эх, дедим,
Турмам мен
Барама деб
Къууаныб,
Аптиекге
Киргенча
«Хайуанов
Ууанык».

Ол кюнден
Сонгра мен
Джан атдым
Окъуугъа,
Турмам деб
Мен ушаб
Окъуусуз
Сокъургъа!

Тюрлендим,
Эгечим,
Кёблени
Кёрдюм мен.
Джангычы
Тёлюню
Сафына
Кирдим мен.

Джарыды
Джангырды,

Ангым да,
Эсим да,
Джангычы
Къызланы
Сюеме,
Кесим да!..

Эх, мени
Таулада
Тенг ёсген
Эгечим,
Туру сёз
Тигирек
Тийсе да,
Сал кечим!..

Хакъ затны
Джазмайын
Джашауда
Болумдан,
Тартыныб
Къалыргъа
Келмейди
Къолумдан.

Джокъ сенде
Талпыныу
Окъуугъа,
Этимге,
Кёб эски
Халиле
Окъудум
Бетингде.

Кюбеле,
Кемарла
Кемириб
Белинги,
Чырайгъа
Базыныу
Бийлегенд
Кёлюнгю.

Бурунгу
Адетле

Кьонакълаб
Мыйынгда,
Тутаса
Джур джорукъ
Мыйынгда,
Оюнга.
Анангы
Джолуна
Тартаса
Бек джуду,
Хур джолгъа
Талпыныу
Айт, сенде
Джокъмуду!?
Табмазса

Къазсанг да,
Кёлюмю
Он къатын,
Белеуют
Ариуну
Не кесин
Не атын.
Салам ал,
Нюр салам,
Торсукъма
«Уу джарлы!»
Туру сёз
Ачыракъ
Тиер деб

Сёз барды.

1. Поэмада заманны болуму къалай кёрюнеди?
2. Адамны баш шартларына автор нени санайды? Сиз анга къалай къарайсыз?
3. Ат бла атны суратыны символлукъ магъанасын ачыкълагъыз.
4. Джазыучуну поэмаларында назму къурауну джорукъларында джангылыкъланы (метрика, строфика, рифма) сюзюгюз.
5. Ёргенланы Азретни джазгъанлары сизге не джаны бла сейирликдиле?

Сёзлюк:

Хур — эркинлик, бош болуу.

Фитир аякъ — 4 кило кирген аякъ, ораза бошалгъандан сора джарлы адамлагъа ол аякъ бла бирер унну садакъагъа бергендиле.

Темирли — ичине 20 кг. кирген темир къулакълары (баулары) бла агъач челек.

Минара — межгитни башында азан къычырыучу джер.

Файда — хайыр.

Алхакумут — аптиекни бир сурасы.

Хамеши — айранны башына чыкъгъан сют башысы.

Къылфую — аптиекни бир сурасы.

Каф, лам — араб алфавитде харифле.

Райс афенди — элде баш афенди.

Ахуюл — сууну бузла къатыш келгени.

Ликпункт — пункт ликвидации неграмотности.

Кюбе — бурун аскерчиле темир кюбе кийгендиле; тиширыула, санларын субай этер ючюн, къумачдан кюбе этиб, белден огъары джанларына кийгендиле.

Белеуют — учхара.

Акъбайланы
Исмаил

(1877—1938)

САКЪЛА, КЕСМЕ!

Уллу борчду адамлагъа чегетлени сакъларгъа,
Орнатыргъа, ёсдюрюрге,

сакъ болургъа.

Сакъла, кесме джаш агъачны,

чапракълансын, суююнсюн.

Сакъла, кесме, суюген джуртунг джалан болмай,

кийинсин.

Сакъла, кесме, джел ургъанда шууулдасын, сайлансын,
Ананг Кавказ, ёлю болмай, саугъа ушасын, джанлансын.

Сакъла, кесме, тюблеринден сууукъ,

салкъын джел келсин,

Ортасында кюн таякъла джарыкъ берсин,

нюр берсин.

Сакъла, кесме, хар бутакъда бир къанатлы джырласын,

Сакъла, кесме, салкъынында арыгъан ишчи тынчайсын.

1. Хар тизгинни аллында «Сакъла, кесме» деб айтылгъаны назмуда нени чертеди?
2. Терек баччаланы, чегетлени адамланы джашауларында къаллай маъаналары барды?
3. Сиз джашагъан джерде терек орнатыугъа къалай болушасыз?

НЁГЕРЛИК

Бек мыдахды Ажгерий,
Къолу, аягы тутмайды:
Джокъду аны ёгюзю,
Къаладжюк, урлукъ табмайды.

Тынгысызды Бекмырза:
Урлукъчугъу бар эди,
Къаладжюксюз, ёгюзсюз
Сабан сюрюрге болмайды,

Ёгюз бар эд Алийде,
Къууанмайды ол да анга:
Къаладжюксюз, урлукъсуз
Къалай чыкъсын сабаннга?

Ючюсю да ныгышда
Бир-бирлерин табдыла,
Кенгеш этиб джарашыб,
Сабан нёгер болдула.

Къарыуларын бир этиб,
Сабан сюрюб башлалла,
Сюрюб бошаб, сабаннга
Урлук чачыб бошалла.

Нёгерликни хайырын
Ала ариу билдиле,
Бир-бирине къарашыб,
Къууанч болуб кюдюле.

Джыйырманчы джыллада тозла (тоз-товарищеская обработка земли), созла (совместная обработка земли) къалай къуралгъанларыны юсюнден барады назмуда хапар.
Сабанчылыкда нёгер болуб ишлеуню магъанасын ачыкълагъыз.

(1900—1958)

КЪАРНАШЛА

Джер къазыб,
темир чыгъарыб,
Тёшге салыб тюеме.
Андан къаладжюк,
чалкъы этиб,
Шохум, сеннге иеме.

Биз тюз туугъан
 къарнашлабыз —
Сен сабанчы,
 мен ишти.
Экибизни къучагъыбыз
Ташдан,
 темирден кючлю.

- 199

АНА ТИЛ

Патчах оноу ана тилде
Миллетлени окъутмаед,
Уюб тургъан халкъны ичинде
Джахилликни къурутмаед.

Уакъ халкъла бара элле
Абынганлай, сюрюннгенлей,
Тутмакълыкъда джашай элле
Къыйналыб тёрт бюгюлгенлей.

Кенгеш оноу ана тилде
Миллетлеге тенглик берди.
Кеси тилинде хар кимге
Окъур киби кюнле келди.

КЮН

Тау артындан джылтыраб,
Кюн башлагъа тийгенди.
Къарлы тау да башына
Алтын джабыу кийгенди.
Кюнбетни кюн энишге
Кириш тутуб келеди,
Кёлекке да аллында
Ууакъ-ууакъ энеди.

Эртден чыкъны ханслада
Кюнтаякъ къурутады,
Гокка ханс да, башчыгъын
Силкиб, ёрге тутады.
Ууакъ-ууакъ тие, кюн
Ёзенлеге эннгенди,
Элибизни джарытыб,
Ариу къууат бергенди.

Назмуну азбар этигиз.

ДЖАЗ

Джашил атына миниб.
Къышны сюрюб бизге келди.
Къуу-шуу болуб тургъан джерге
Ариу тукъум сыфат берди.

Джерни юсуне чирчик-чирчик
Кём-кёк кёк гяхиник чыкъды.
Къымыжа терек да бютеу
Тюз тюрбуне дери чакъды.

Чалман ичине къозула,
Тюй бюртюкча, тёгюлдоле,

Улакъчыкъла джаргамладан
Шын-шын туруб секирдиле.

Къобан суу да къабджыгыны
Къабыргъасын тешиб чыкъды,
Къыш да джаздан къоркъуб къачыб,
Терен джары барыб букъду.

КЪАЧ

Кюнле кысхаргъандыла,
Сыртланы кырау къакъгъанды,
Чегетле саргъалгъандыла,
Къышылыкълада ханс къатханды.

Къыбылагъа кюн къачханды,
Джерни бир да джылыталмайды,
Кёк чартлагъан тохдагъанды,
Джайда кибики джангъур джаумайды.

Чапыракъла агъадыла —
Джаланлайдыла чегетле,
Тереклени къагъадыла —
Бишиб бошайла кёсетле.

Къая эрнинде, джел ургъанлай,
Къатхан къаудан шуулдайды,
Чалкъычыкъ да, кёб узаймай,
Гапына къалаб бошайды.

Къачда ийнек таркъайгъанлай,
Къошда айран аз болгъанды,
Къой да джюнсюз кымыжалай,
Къыркъма-къыркъма айланады.

Хар бир къошчу союзларын
Юзгерере атадыла,
Арба толу аргъышларын
Юйге алыб барадыла.

КЪЫШ

Ханс къатдырыб, джер бузлатыб,
Артха туракълай къач кетди,

Аны ызындан боранлатыб,
Акъмыйыкъ мычымай джетди.

Тонла кийиб, акъмыйыкъны
Хар ким аллына бардыла,
«Ой, хош келдинг, келдинг эсе», —
Деб маллагъа аш салдыла.

«Келдинг эсе, не этейим», — деб
Джер да акъ кебинин кийди,
Къобан суу да къабшакъ ишлеб,
Къышха межямына кирди.

Таула да, шекер башлача,
Чыммакъ агъарыб туралла,
Кийикле да тау башындан
Ёзен ичлеге агъалла.

Ашыкъмагъыз, уакъ-уакъ
Боранлай, сууукъ къыш кетер.
Джаб-джашил атына миниб,
Уакъ төртгюллей джаз джетер.

БОРАН

Боран уруб боранлаб,
Ёрге-энишге чабады,
Джаллы къойну сюргенча,
Къарны сюрюб барады.

Къар да борандан къоркъуб,
Ышыкълагъа къысылад,
Уакъ-уакъ джыйыла,
Аны арты кюрт болад.

Юйге къонакъ болургъа
Сууукъ боран сюеди,
Адам эшик ачмаса,
Эшиклени тюеди.

Ол къонакъбайсыз къалса,
Оджакъ, эшик сынайды,
Тыгырыкъда, орамда
Былай айтыб джырлайды:

«Мен боранма,
Къыш бийме,
Баш бошлукъну
Бек сюеме.

Сыртды мени
Сюйген джерим,
Мен джырлайма —
Джарыкъды кѣлюм.

Джаз тыймаса
Мени аллымы —
Сау къоймазем
Бир къаллымы».

БАЛ ЧИБИН

Джазгъы кюнле
Джылы болуб,
Тюзле гокга
Хансдан толуб,
Дуния къууат алгъанды:
Бал чибин да
Аны билиб,
Джерде гокга
Хансла кѣрюб,
Четенинден чыкъгъанды.

«Заман болду,
Мен учайым,
Гокга хансха
Терк къонайым,
Джан аямай,
Бал джыяйым,
Четениме
Къотарайым.

Къачха дери
Алай эте —
Балны уакъ-
Уакъ элте,
Четеними
Толтурурма,
Этерими

Этиб бошаб,
Джыйгъанымы
Мен кыш ашаб,
Тыншыккылы олтуурма.

1. Табигъатны, джылны чакъларыны оюуларын кѣргюзген назмуладан мисалла келтире, суратлау хапар кыурагъыз.
2. Назмуланы тил байлыгъын айырыгъыз, назму джорукъларын сюзюгюз.
3. Поэтни пейзаж лирикасы сизни джюреклеригизни не бла кыозгъайды?
4. Бек джаратхан назмугъузну азбар этигиз.
5. «Джылны чакълары» деген темагъа сочинение джазыгъыз.

Хубийланы Ислам

(1896—1938)

ХАСАННЫ ЮЙЛЕННГЕНИ

Къарачайны джашауундан

Ючкёкен деген къарачай элде, Нарсанадан онеки верстада, андан къыблагъа тартыб, кеслерини джууукъларыны арасында эки юйдеги джашайдыла. Аладан бири Джанибеклары деген эски тукъумданды, экинчиси да ала кибик бир тукъумдан — Сыллагъарладан. Сыллагъарланы юйюрден къыз, аты Кулистанды, Зекерияны къызы, Джанибекланы Къараны джашы Хасан бла юйленнгенине регистрация этилген эди.

Алай а, адетле алай излегенлери себебли, дин да бегитеди ол джорукъну, ЗАГС-да регистрация, неках да этилгенден сора, кюеу бла келин бир юйде биригиб, биргелей джашаб башларгъа болмайдыла. Хар ким кесини юйюнде, джууукъларыны арасында къалады, ала белгисиз болджалны ичинде бири бирин кёрюрге болмай джашайдыла. Бир-бирде талай ай, бир-бирде уа эки джыл, таб андан да аслам заман озгъунчу арадан, къызны джашны юйюне келтирирге, той этерге болмай эди.

Кюеу джаш, уллу сюекли, мюлк джюрютюуде атасыны онг билеги, орусча да иги окъууу болгъан джаш, тойну артха соймай дженгил этериклерин излейди, хар къайсы сюйген джаш адамча, ол да ашыкъгъанын билдиреди.

— Энди къалын, берне деген зат къуругъанды. Бизни джашауубузда ол ёлюб баргъан адетлени джангыртыргъа дыгалас этгенле болсала да ортабызда, Совет власть къоратханды ол адетлени. Бурун некахдан сора той этмей нек соза эдиле? Кесини эрини юйюне келин къуру къол бла

кирмей, берне, сауғала этиб келир ючюн. Ол затла энди керек тюлдюле. Сора неге керек болама мен сакъларгъа? — дейди ол.

— Да нек болмайса сакъларгъа? Сенден нелери аман болуб сакълайдыла, нелери аман болуб сакълагъандыла башхала? Къайры ашыгъаса сен? Джеталмаймы къаллыкъса? Тёз, — деб къайтарадыла анга джууабны.

— Тынчды сизге айтхан: тёз! Кесигиз бир кёрге эдигиз тёзюб, — деб онгсунмайды Хасан.

— Да тёзмегенбизми да? Тёзгенбиз, кишиге гурушха да этмегенбиз. Энди сени ючюн ата-бабала джюрютюб келген адетлени, бютеу ёзденле джюрютюб келген адетлени къалай тюрендирейик. Да сора биз ёзден тюлбюзюм, къалай келеди сени кёлюнге?

Тукъумсуз-джууукъсузбузюм биз? Огъесе, сени кёлюнгс келгенден, башха ёзденлеге амалсыз керек болгъан адетле Джанибеклары была Сылпагъарлагъа стем тюлмюдюле? Огъай, Хасан, бош затланы гырылдайса сен. Бир кесек сагъыш этерге керексе. Олсагъатда тюсюнюр эсенг а.

Къызны Хасан бек сюе эди, джюреги тынчлыкъ табмай эди. Кесини ариу Кулистанына сюйген джюреги тарала, тёзерге, сакъларгъа керек болады.

Сюймеклигини юсюнден ол анда-мында сагъыннганы болса, анга, алгъынча, огърамай джууаб этедиле:

— Энди нек ашыгъаса, ха? Кулистан алай-алайсыз да сеникиди да! Адетни сакъларгъа керекди да! Айыб тюлмюдю халкъгъа джюрек сезимлеринги билдирирге: хар кимге неге джаяса хапарынгы!

— Билселе билсинле, не боллукъду аны ючюн?

— Къалай алай «не боллукъду»? Хар ким билир — алай болса уа: «Хасан, Джанибеклары Къараны джашы, кесини джууукъларыны, тукъумуну сыйын кёрмейди, ала унамай тургъанлай Къарачай, Къабарты, бютеу башха муслиманла да джюрютген адетлени бузуб, кесини тоюн дженгил этдирирге кюрешиб айланады, тукъуму-джууугъу болмагъанча, аны оноуун этерге адамы болмагъанча», — дерле. Бедишди ол! Алаймыды, огъесе алай тюлмюдю?..

Алай сёзле бла таргъа тыйылгъан Хасан, сюйсе-сюймесе да, тёзерге керек болады, сакълайды. Къошха чыгъыб, иш бла сагъышларын чачаргъа кюрешеди, алай а ишни тутмайды къолу.

Бир кере уа Хасан Уллу Къарачайгъа, таулагъа, барады.

Ала алгъын, Совет властха дери, тюз джерлеге кёчгюнчю, анда джашагъан эдиле. Талай заманны къонакъда туруб къайтады. Алай а тойну юсюнден, келинни келтириуню къайгысын этген киши болмайды. Регистрация этилгенли уа онунчу ай барады.

Бир джолда атасыны аманаты бла Нарсанагъа барады Хасан, алай а, андан ауруб къайтады да, ат белинден тюшгенлей, юйге кириб оруннга джатады. Экинчи кюнюнде Хасаннга къара чечек тийгенин ачыкълайдыла. Белгили болгъандан сора, ол талай кюнню да, ауруй тургъанлай,

юсюнден айланганды, кишиге да айтмагъанлай. Ауруб, тѣшек болуб тургъанлай да, Кулистанны унуталмайды ол.

Ауругъан сандракъ этиб башлайды, Нарсанада байрам базардан хапар айтады. Уллу Къарачайгъа баргъаныны, анга анда къалай къууанганларыны хапарын айтады сандырагъында.

Сюйген къызын чакъырады, сандракъ этиб. Атасындан-анасындан сынгар бир керечикни кѣргюзюгюз аны меннге деб тилейди сандрагъында.

Ата бла ана ауругъан джашларын джазыкъсынадыла. Элде къаты ауругъан адам хазна сау къалмагъанын ариу биле эдиле ала. Мында «багъыу» деген зат, сау болгъандан эсе, ёлюрге бек болушады адамгъа. Алай энчи шартлы болады афендини «багъыуу». Джашлары сау боллугъуна алай бек ышанмай, таб умут юзюб эте да болурла, Хасанны атасы бла анасы, бир-бири бла оноулашыб, келинни келтирирге дейдиле.

Той этер ючюн ала этген оноу боллукъду, дебми турасыз сиз? Айхай, алай болса уа! Энди келинни джууукъларын да, Сылпагъарланы юйдегини, ол оноугъа бюерге керекди.

Алагъа келечиле ийиб, алларын сакълайдыла. Ала къайтыб келедиле да, келинни джууукълары айтханны айтадыла:

— Сылпагъарлары бизге ёзденча тюбедиле. Алай а унамайдыла алай къысха болджалда той этиуню. Былай айтыгъыз дедиле ала: «Аллах айтса, файгъамбар да амин десе, Хасан сау болур, аякъ юсюне турур, олсагъатда кюнню да белгилербиз, той да этербиз. Бусагъатда уа аллай ашыгъыу бир затха да ушамайды. Алайды бизни сѣзюбюз, багъалы къонакъла».

Заман барады. Хасанны халы уа амандан аманнга кетеди. Ол себебден, Хасанны къаллай халда болгъанын билиб, хар ким ачыуланады Сылпагъарланы берген джууабларына.

Ауругъанны атасы-анасы, джууукълары Сылпагъарлагъа «акъыл салыр» мурат аладыла. Джангыдан келечиле джибередиле. Бу джол кеслери да келечилеге элде ячѣйкадан эки комсомолчуну къошадыла, Ахмат бла Таусолтанны. Келинни джууукълары — къартла энтда аякъ тиреген тѣрелери болса, «къоркъутургъа» деб къошадыла комсомолчуланы.

Келечиле Сылпагъарлагъа келедиле. Тыйыншлысыча тюбейдиле алагъа. Къурманлыкъ этерге излейдиле, алай а келечиле бирден эки этиб унамайдыла:

— Сыйлана турур заманыбыз джокъду! Къурманлыкъ къайгылы тюлбюз. Хасанны халы биз умут этгенча болмады. Кслинни элте кирирге керекбиз. Бир да къурумаса да Кулистанны кѣргюзюрге керекбиз анга. Ким биледи, ол сау болургъа болушур эсе уа. Аллах хо десе, не болмайды дейсе...

Ханий, келинни анасы, джумушамайды, хо демейди, биринчи кере айтханын къайтардады:

— Хасаннга, Джанибекланы бютеу юйюрлерине да аллах джашаргъа кёб насыблы кюн берсин. Ашыкъмагъыз, багъалы къонакъла. Бошунагъа сёзюгюнчю тас этмегиз — андан джукъ чыгъарыгъы джокъду.

— А-юйюнге, Хасанны халы бек кыйынды! — деб кычырды келечилени бири, андан ары кесин тыялмай.

— Хасанны халы кыйындымы дейсиз, — деб кыйытарады къарт тишируу. — Аллах буюрмаса, Хасанны башындан бир тюк да тюшмез. Джангыз кызыбызны къууанчын этерибизге разы тюл эсе уа, неди амал! Алайды сора аллахны буюргъаны, Ахмат.

Бу тюрлю аякъ тиреу, бу тюрлю сууукъ джууаб, — къонакълагъа уа ол кёл кенгдиргенча кёрюнеди, — кимден да алгъа комсомолчуланы, Ахмат бла Таусолтанны, тёзюмден чыгъарады. Аммагъа дунияны къуарыкълары келиб, ала кеслерин кюч бла тыйыб турадыла. Артыкъ да Таусолтан бек къозгъалады. Эм ахырында аны ачыуу тышына тёгюледи:

— Сен унутхан этесе, Ханий — дейди ол, — сен да, биз барыбыз да бусагъатда, бурунча, патчахлыкъ бла зорлукъну заманында джашамайбыз. Совет заманда джашайбыз; артыкълукъны джакълаучу законла оюлгъандыла энди. Сиз эте тургъан затха адам хыликке этиу дейди. Ол огъай, сизни, совет закон бла, аманлыкъчыныча айыбха тюбетирге боллукъду, тюрге олтуртургъа. Ийнаныгъыз ол затха! Биз комсомолчулабыз. Аллай халисизликге тёзюб боллукъ тюлбюз. «Аллах айтса» деген затны юсюнден былайда сёз болургъа мадар джокъду. Аны кёрюрге кюсеб тургъан эрине Кулистанны ашхылыкъ бла бермесегиз, биз ол сагъатда сизге сорлукъ-орлукъ тюлбюз, кесиби къалай кереклиге санасакъ, алай этерикбиз.

— Къалай этериксиз да сиз сора? — деб сорады джюрегине къоркъуу кириб Къара.

— Этиб а къалай этерикбиз! Тенглерибизни джыйыб келирбиз да, алырбыз да кетербиз Кулистанны!

Ахмат да кызаракъ болуб къошады:

— Сизни уа, башыгъызгъа чал ургъанына да къарамай, Иссисууда тюрге ашырырбыз. Ким биледи, бир ксек олтурсагъыз, башыгъызгъа акъыл кирир эсе уа. Адам ёлюм тёшекде эсе да билмейбиз, сиз а бизни джюрегибизни джара турасыз аллахны аты бла. Аллахыгъыз, кесигиз да бирге къуругъуз, сизни кыйгъылы тюлбюз бусагъатда.

— Тобаста, къалай дженгил адамды бу Ахмат! — дейди Зекерия, къоркъаракъ болуб, кёлю кылгъанча тюрсюн ала. Таусолтан да аныча. — Алай сёлеширге боламыды?

— Да сора сиз этгенча этерге боламыды? — деб Таусолтан аны сёзюн бёледи.

— Комсомолчула тюлмюдюле ала, — дейди андан ары Зекерия. — Сора бизни кызыбыз, Кулистан, заманы джетсе, Хасаннга барлыгына огъай деб, былайда сизни бла ёчешгенми барды? Элтигиз, аллах ючюн, ким огъай дейди, аллахха къаршчы сёлешмегиз былайда ансы!

— Да сора, сёз чыгъармай, онбеш минутдан келинни хазыр этигиз. Биз келирбиз, сакълагъан а этерик тюлбюз бир минутну да.

Келечиле, юйню иелерини къолларын да тутмагъанлай, разы болмагъанларын билдире, эшикни къаты къагъыб чыгъадыла. Юйде къалабалыкъ башланады. Къартла ах-ох этедиле, «осал заманны» сёгедиле, адетни сакъларгъа къоймагъан, аланы «бедишлик» этген болумгъа дери джашагъанларына, бурун ким да сыйлагъан адетлени къайтмаздан оюлгъанларына ёкюнедиле.

— Аллахны налаты болгъанла, аллахны унутхан гяурла къаллайла этедиле, нени этмейдиле! Аллах аланы къалай да урмайды, къалай этмейди аланы кюл-кёмюр да! — деб тарыгъады ахсына-ахсына Зекерия.

Ханий, ох эте, ахсына, ич юйге киреди, Кулистаннга. Ол а, джюреги кюе, ушакъны аллындан артына дери эштген эди, чыгъаргъа, сёзге къошулургъа мадар табмай эди ансы. Адетле, къолларын, аякъларын байлаб, къымылдаргъа къоймай эдиле ансы, чабыб да кетерик эди онминутлукъ джол орталарын кесиб, джашаууну ахыр сагъатларын, ким биледи, ариу ахыр дакъикъала эселе да, сакълаб джатхан сюйгенине.

— Да, къызчыкъ, алай болур эди буюрулгъаны, — дейди Ханий. — Бир насыбсыз сагъатда туугъан болур эдинг сен, биз мурат этгенча болмады, бу аллахсызла излегенча болду. Хайда, маджалыракъ затларынгы чыгъар да, кийине кир. Энтда аллахсыз сёзлери бла къоркъутуу сёзлерин эштирмесинле.

Кулистан сакълагъан а ол эди. Анасы чыкъгъанлай, кюбюрден быллай кюннге деб талай джылны сакълаб тургъан чепкенин, башха затларын да алады.

Талай минутха ол хазыр болады.

Кюеу нёгерле атлагъа миниб, «орайда» айтыб, Сылпагъарланы арбаздан чыгъарадыла. Бир-эки минутха атлыла Сылпагъарлары бла Джанибекланы юйлерин бир-биринден айырыб тургъан юч тийреден ётедиле.

Алай а, не медет, атлылагъа Джанибекланы къабакъ эшиклерини аллында оюлуб баргъан адетлени хорлагъанына къууаннган насыблы кюеу тюбемейди. Алагъа джыламукъла бла бушууну къара хапарчысы тюбейди.

Къууанчлы джаш тёлюню, элия ургъанча, бушуулу хапар арсар этеди.

— Хасан тюз бусагъатда аллахха берди джанын, Хазраил мёлек ёмюрлюкге аны кёзлерин джабды. Хасанны ахыр сёзлери была болдула: «Кулистан, Кулистан, нек сыйырдыла сени менден! Нек кёргозмедиле сени меннге»...

Къууанчлы джыйын, бушуулу джыйын болуб, термилиб, джюреги Кулистанны къосей кетген джашны асыраугъа къошулады...

Ол кюн ингирде Ючкекен элни комсомол ячейкасында уллу джыйылыу болады. Къызыу, джюрекни теренинден келген сёзлени айтыб, бир аууздан быллай бегим аладыла:

— Регистрациядан сора тойну чырта артха созмазгъа.

Андан бери Ючкекен элде ЗАГС-да къол салыннгандан сора тойну артдагъа созмайдыла, келинчикни кюеуню юйюне элтиб къоядыла. Башха элле да Ючкекенни ызындан атлай барадыла.

Орусчадан *Лайпанланы Рашид* кёчюргенди.

Хубийланы Исламны бу хапары 1928 джыл сентябрда «На подъеме» деген журналны 9-чу китабында басмаланнганды орусча. Ол джыл «Таулу джашау» газетни 177-чи номеринде къарачай тилде да чыкъгъанды. Алай а, къолубузда къарачай варианты болмагъаны себебли, орусчадан кёчюрюб беребиз.

1. Хапарда бир-бирине къаршчы адамланы ненча къауумгъа юлеширге боллукъду?
2. Ахмат бла Таусолтанны къаллай шартлары шагъатлыкъ этедиле аланы алчы джорукъну бардырыргъа излегенлерине?
3. Таулу тиширыуну эркинлигин джакълауда авторну къарама къалай кёрюнеди?
4. Эски халкъ адетле бла къарангылыкъ, чирик адетлени башхалыгъы неди?
5. Кулистан бла Хасанны хапарын айтыгъыз.
6. Джангы юйюр къурауда къаллай иги эмда чирик адетле джорюйдюле бюгюн? Ол темагъа юйде хапар-сочинение джазыб келиб, классда сюзюгюз.

ИСЛАМ КЪАРАЧАЙЛЫ В. МАЯКОВСКИЙНИ ЮСЮНДЕН

Лайпанланы Рашид

Белгили къарачай публицист, литература критик, джазыучу Хубийланы Абулкеримни джашы Ислам (Къарачайлы) 20—30 джыллада къралны алчы джазыучуларыны кёбю бла болгъанды таныш. Аланы ичинде ол эм бек багъалатхан М. Горький бла В. Маяковский болгъандыла. Аланы юслеринден статьяла да джазгъанды.

В. В. Маяковский бла энчи танышлыгъы, аны творчивосун терен билгени Исламгъа фахмулу поэтни юсюнде талай онглу шартны чертерге мадар бергенди. Тюрлю тюрлю статьяларында поэтни атын кёб сатгынады Ислам Къарачайлы, алай а анга аталыб энчи джазылгъан статьясы бирди — «Владимир Маяковский». Статья 1930 джыл «Революция и горец» журналны 4-чю номеринде басмаланнганды.

Ислам Къарачайлы бу статьясында Владимир Маяковскийге — поэтге, публицистге, художникге, ораторгъа, къошакъсыз патриотха — мийик багъа береди, аны суратлау чыгъармалагъа, джазыучулагъа къаллай кёзден къарагъанын чертеди.

Бир джанындан В. В. Маяковский урунган халкъны джырчысыды, аны джюреклени кёлтюрген, таукеллик берген чакъырыучусуду. Октябрь революциягъа дери «тилсиз» болуб тургъан, кесини юсюнден айтыргъа тылмачы джетмеген пролетариатны келечисиди. Экинчи джа-

нындан а орус суратлау сёзю реформаторуду, фахмулу суратчыды, кьураучуду.

Революцияны биринчи кюнюнден башлаб да Владимир Маяковский, сауут орнуна кьолуна кючлю фахмусун алыб, пролетариатны биргесине болады, большевик партияны иннетлерин джаяды. Хар сагыатын, хар кюнюн, энчи ырысхы, энчи таблыкь табар ючюн тюл, революцияны хорламы ючюн, кеси джазыууна ие болгъан урунган халкьны излемлерине толу кьууллукь этер ючюн береди. Журналист, оратор, трибун, миллионланы джырчысы эмда ауазы, Маяковский кесине не махтау, не сый излемейди — джюрегини буюргъаны бла революцион иннетлеге кьууллукь этеди.

Поэтни кьаллай адам болгъанын сезер ючюн, электрозаводну ишчилерине Маяковский джазгъан письмогъа бир эс бёлюгюз, дейди И. Къарачайлы. Ма ол письмодан алынган тизгинле: «Джолдашла, мен сизге керек болган тёрем болса, бир тукьум бир затха къарамай, къачан сыйсегиз, олсагыатда чакьыргъыз. Керек болсам, джатыб тургъан орнумдан кьобарыб элтигиз...»

Бу тизгинле уллу пролетар поэтни халисин, аны урунган халкьгъа кесин башдан-аякь бергенин танытадыла.

Владимир Владимирович Маяковский, партияны члени болмаса да, большевик партияны хар оноуун, хар бегимин кесине законнга санай эди, джашауу, фахмусу, иннети да аны бла бирге эди, дейди Ислам.

Партияны излемин теорияда, сёзде къабыл этген — ол бир ишди. Партия бюрсюкюн, тюнене, бюгюн салган борчланы, ол тамбла саллыкь борчланы баджарыр ючюн, не «къара», не «ууакь» ишди деб къарамай, таймаздан къаджыкъмай кюрешиб туруу, алчы кючлени бирикдириб, аланы джангы хорламлагъа кеси иши бла учундуруб туруу — ол да башха ишди. Ма бу экинчи зат В. Маяковскийни баш шарты эди, аны ич халиси эди, деб кёргюзеди Ислам Къарачайлы.

Владимир Владимирович Маяковскийни Фердинанд Фрейлиграт бла тенглешире эдиле, дейди Ислам, Карл Марксны джолдашы эмда кюрешчи нёгери бла. «Джангы Рейнчи газетде» ол экиси бирге ишлегендиле. Карл Маркс ал статья джазса газетге, Фердинанд Фрейлиграт кесини сатиралы фельетонлары бла, назмулары бла Маркс белгилеген иннетлени халкьны ангысына сингдириб, кесини джазыучу, поэт фахмусу бла марксчы идеялагъа кьууллукь этиб тургъанды. Маяковский да аллайынды. Ол бюгюнню кюнден къараб, келир заманны кёзюне кёргюзеди, келир заманлагъа элтген джолланы ишлерге чакьырады. Быйыл февралны 23-де «Комсомол правданы» окьуучуларыны аллында сёлешген эди Маяковский, кесини сёзюнде джаш тёлюню борчларын ариу, кестин кёргюзген эди. Алай кёре билир ючюн, кьуру джюрек сезим бла кьалмай, адамны дуня къарама кенг эмда терен болургъа керекди, ол шарт а Владимир Маяковскийни халисинден айырылмагъан шартды, деб чертеди Ислам Къарачайлы.

Кеси джашауунда этген уллу ишлери бла, терен фахмусу бла В. В. Маяковскийни кесине «кьол бла ишленмеген эспертме» салганды, аны творчествосу, иш бла сёзню джашауунда кючлю бирикдире билгени, творчество иште уллу джууаблылыкь бла кьарай билгени, суратлау фахмулга салган измелери тёлюлеге кьуллукь этгенлей, юлгю болганлай турлукьларын кёргозеди кьарачай публицист бу статьясында.

Маяковский фактны поэти эди дейди ол, биз а джашауда суратлауну сейир этебиз деб фактланы сансыз этгенлени, фактланы терсейтиб кьойганланы, аланы кеслери табха санаганча тюрлендиргенлени керебиз. История, литература фактлагьа да кьатыладыла бир-бирле алай джууабсыз халда. Эски замандан кьалган чыгьармалада да тюбейбиз терсейген затлагьа. Ол себебден фактланы тюз болумларын ачыкьлау уллу борчду, бу борчха, Маяковский тыйыншы эс бёле эди. Факт бла поэзияда, суратлау литературада хайырландырылган вымыслге (энчи оюмга, кеси башындан алыб кьошуугьа) биз былай кьарайбыз, дейди Ислам.

Поэзияда, башха суратлау чыгьармалада авторну кеси башындан чыгьарыб кьошхан затларына эки тюрю кьараргьа боллукьду. Миллионла бла ишчилени араларында байламлылыкь кьураган, джашауда ашхы иннетлеге учундурган зат эсе «суратлау энчи оюм» — ол игиди. Алай муратха кьуллукь этмей эсе, сора ол «искусство ючюн этилген искусствону» бир тюрюсюдю, джансыз, кеси кесине аталган искусстводу ол. Маяковскийни бютюню, талпымакьлы ётюр халиси, аны кеси халисине ушаган таукел, кёл кёлтюрген, алгьа чакьырган творчествосу быллай джансыз-кьансыз чыгьармалагьа кьаршчы эди.

Оюмубузну тюз ангьлатыр ючюн былайда бир юлгю келтирейик, дейди Ислам. Бек уллу генийи Гётени поэтика энчи оюму — «Страдания молодого Вертера» — бек фахмулу чыгьармады, алай а ол адамны кёлсюз этген, ийнамын алган, эсин кюрешден бир джанына бургьан чыгьармады. Аны окьугьан джаш адамланы ортасында кеслерин ёлтюргенле кёб болгандыла, бу «эпидемия» башхалагьа кьатылганлыкьгьа, аны автору не кеси кесин ёлтюрмегенди, не башхаланы чакьырмагьанды кеслерин ёлтюрюрге.

Алай бла бир-бирде поэтика энчи оюм ашхы муратлагьа тюл, аманлыкьгьа кёллендиреди, адамны джараусуз кьылыкьларын кьозгьайды, урунганланы шохлукьгьа, кьарнашлыкьгьа тюл, бир-бирин кьырыргьа чакьырады, кьулландырыргьа себеб болады.

Иги иннетге аталыб хайырландырылмаган энчи фахмулу оюм, адамлыкь шартланы кёлтюрюрге ууланмаган энчи оюм, фахмулу, терен джазылгьанына кёре джамагьатха заран келтирирге боллукьду, таб, ёсюб джетирик тёлюлеге да. Ол себебден не фахмулу джазыучуну чыгьармасы да заманында тюз багьа табаргьа керекди. Чыгьарма джамагьатха аталгьаны себебли, авторну сыйы, фахмусу уллуду деб алданмай, партия кёзден керти багьа берирге керекди.

Миллионланы насыбха чакъыргъан, урунганлагъа тюз джол кѣргюзген, керти адамлыкъ нюзюрню джайгъан чыгъармалагъа берирге керекди джол, аллай чыгъармала джазгъан авторлагъа берирге керекди ийнамны, сыйны да, деб юретеди Ислам. В. В. Маяковский бизге аны ючюн багъалыды: аны чыгъармаларыны асыл иннетлери барды, ол бютеу-халкъ насыбха чакъырады.

Маяковский фактны поэти эди, фактланы кыйышдыргъанны, терсине бургъан чыгъармаланы унамай эди.

Бир кѣзюуде, Маяковский классиклеге къаршчыды, деучен эдиле. Огъай, ол классиклеге, классика литературагъа да къаршчы тюл эди. Ол чыгъармагъа, чыгъармачылыкъгъа, аны берген хайыры бла хатасына къараргъа кюреше эди. Аны тутхан иннетине не сѣзден эсе да джазгъан чыгъармалары ариу шагъатлыкъ этедиле. Аланы теренликлерин, магъаналарын заман бекден бек ачыкълай, багъаларын ёсдюре барлыгъын черте, В. Маяковскийден юлгю алыргъа чакъырады. Хар джазыучу, Маяковский айтханлай, мени ауазым, халкъны, Республиканы ауазы бла бирге эшитиледи дерча, халкъны иннети бла алай кючлю биригирге керекди, дейди Ислам Къарачайлы.

Ислам тюз кѣре билген эди: Маяковскийни ауазы бюгюн да къурулушланы, фабрикаланы, заводланы, джангы джашау къурагъан миллионланы ауазы бла бирге эшитиледи.

«Ленинни Байрагъы»,
1983 джыл, июлну 30.

Боташланы
Абидат

(1902—1982)

ДЖАЗ ТАНГ

Джаз танг атар, ышарыб, кюлюб,
Сюйюмюн чачар, джерге ийилиб,
Кёксюл кёлегин салкынлаб, кийиб,
Кызыл этегин тегерек ийиб.

Мийик таулары сабыр олтургъан,
Юс байлыкълары келбет толтургъан,
Къарасанг, къараб кёзюнг тоймагъан,
Кёб тюрю джанла юсюнде ойнагъан.

Кириш тутушуб, мийик таулары
Джашил чегетли кенг чатларында
Ёкюрюб чабхан субай буулары,
Шоркъулдаб акъгъан дарман суулары.

Эртден чыкъ тюшюб, джайлыкъда хансла,
Кёзлерин ачыб гокка ханс башла.
Сюрюле эртден сыртлагъа чыгъыб,
Сыбызгъы согъа сюрючю джашла.

Танг джарыкъ бла къанатлычыкъла
Джырлаб башлайла, джаз тангны суюб,
Бу ариулукъгъа тамаша халгъа
Джетди кызарыб, джарыкъ кюн тийиб.

Сейир дуньягъа бютеулей къараб,
Ол алтын чачын алагъа тараб,
Хар ариу ёсген гокканы санаб,
Хауасы, сууу саулукъгъа джараб.

Хауа аламатды бизни Кавказда,
Артыкъ да сейирди эртденнги джазда.
Сенде ариулукъну къайда кёрейим,
Аны къартлыкъгъа къалай берейим!

1929

Назмуну азбар этигиз.

ТАУЛУ КЪЫЗНЫ ТАРЫГЪЫУУ

Мен туугъан кюнден башлаб, «оу» делле,
«Нек туудунг дуниягъа къыз», делле.
Мени суймелле, суююмчю иймелле,
Джашла тенгли мени кёрмелле.

Ёсюб башладым джашауум бла,
Табигъатдан ашауум бла,
Дунияны кёрмей, бир хапар билмей,
Келдим заманыма, чагъыма.

Мени атам, анам мени сатаргъа,
Элтиб кёмеуолге атаргъа,
Бир иш башланды, кёк да джашнады,
Джашау башха тюрлю атланды.

Тубан чачылды, залимлик тайды,
Кюн джарыгъын бизге джайды,
Къууаныб кёлле, «Адамсыз!» — делле.
Биз да адам саннга саналдыкъ.

Къара джаулукъну тешиб ташладым,
Сора джарыкъ джолгъа атландым,
Келам да табдым, къалам да алдым,
Сора окъуб, джазыб башладым.

Киши да мени малгъа сатмады,
Элтиб отха, суугъа атмады,
Кюн джарыкъ тийди, насыб да суйдю,
Бу джарыкъ дуниягъа мен чыкъдым.

1. Тиширыуну алгъынны джашаун суратлагъыз.
2. Таулу кызыны атасы, анасы «сатаргъа» нек излегендиле?

ЭГЕЧЛЕ, КЪАРАНГЫЛЫКЪНЫ КЪОЯЙЫКЪ!

Кенгешлени кючюнден
Бизге эшик ачылды,
Эм эркинлик, эм тюзлюк
Юсюбюзге чачылды.

Бизге джарыкъ кюн тийиб,
Ачыкъ болду джолубуз,
Бугъоуладан бошланыб,
Эркин болду къолубуз.

Артха къалыб джашаек,
Юлюш алмай билимден,
Джахиллик аман болгъанлай
Хар бир тюрюлю ёлюмден.

Илму окъугъан кызылагъа
Бизде айыб ол эди,
Илму орнуна берилген
Тепсеу эди, той эди.

Эркишиге «адамд» деб,
Толу эркинлик берилиб,
Биз не ючюн тургъанек,
Хайуан халда кёрюнюб.

Келигиз, кызыла, къояйыкъ
Бу къарангы къылыкъны,
Тенглик алыб, тутайыкъ
Биз да адам джорукъну.

1924 джыл.

1. Октябрь революциягъа дери тау элдеде билим, окъуу не халда болгъанын ачыкълагъыз.
2. Эндиги джашауда уллу билимлери, усталыкълары болгъан тиширыуладан кимлени билесиз?

КАВКАЗ

Атам, анам сенсе мени,
Сени кемсиз сюеме,
Узакъ джерден, тансыкълаб,
Сеннге салам иеме.

Кавказ, сени багъангы
Джокъду учу-къыйыры,
Джер юсюнде кёб махтау
Сени юсюнге сыйыныр.

Уллуд сени келбетинг,
Тауунг, тюзюнг, чегетинг,
Гранит, мермер ташынг,
Дамлыды, татыулуд ашынг.

Сенде чыгъад хар тюрлю
Дарман суула, гарала.

Сенде багъыладыла
Ауругъанла, джарала.

Сени кюсеб келелле
Тыш къраллы джерледен,
Сенде келиб солуйла
Шахарладан, элледен.

Тюзлерингде, сабанлада
Тракторла улуйла,
Сени курортларынгда
Ишчилеринг солуйла.

Саулукъ табыб, солуб,
Ызларына къайталла,
Сенде тамашалыкъны
Халкъларына айталла.

1. Кавказгъа суюмеклигин автор не бла тенгleshдиреди?
2. Кавказ дунягъа не зат бла белгилиди?
3. Сиз Кавказны къайсы шахарларын, тауларын билесиз?
4. Кавказны юсюнден сиз къаллай назмула, джырла, хапарла билгенигизни айтыгъыз.
5. Кавказ таулары ариулукъларын кесигизни сёзлеригиз бла суратлагъыз.

ОСИЯТЫМ

Джетди эсе ёлюр кюнюм,
Дунья джашау — джаным, тиним,
Джашау насыб — тюшюм, тюнюм,
Ойнай-кюле батад кюнюм.

Тангнга дери сагъыш эте,
Кёзюме джукъу кирмейин,
Не бла джашаугъа джарар
Мадар ишлерге билмейин.

Джюрегимде бир адамгъа
Кир иннет тутмагъанма,
Намысымы не бетими
Ёмюрюмде сатмагъанма.

Кеси бермей, киши хакъын
Ёмюрюмде къабмагъанма,
Кеси къыйыным болмайын,
Бир тамчы суу джутмагъанма.

Сюймегенлик этиб, джангыз
Киши сёзюн этмегенме.
Кесимден онгсузгъа тюбед,
Сан этмейин кетмегенме.

Башыма таб этер ючюн,
Ётюрюк сёз айтмагъанма,
Джашауумда учуз затны
Багъа этиб сатмагъанма.

Ма джашайма, боллукъ затла
Кёзюме кёрюннгенлей,
Халкъгъа халал ишлерге
Акъылым бёлюннгенлей.

1. Джазыучу джашаугъа къаллай магъана береди?
2. Кесини джашау джолундан автор не джазады?
3. Адамлыкъны, ишленмекликни юсюнден хапар айтыгъыз.

Блимгъотланы Ахмат

(1910—1960)

Блимгъотланы Ахматны «Махамет бла карабин» деген повести алгъа Нарсанада 1934 джыл басмаланнганды. Бу къарачай литературада биринчи повесть болгъанды эмда уста джазылгъанды. Ол себебден аны магъанасы аз тюлдю.

Повестде Къарачайда 20-чы джылланы аллында граждан къазауатны кёзююу суратланады. Къызыл аскерчиле тау элге киргенлерин, джашауну рахатлыкъгъа бурургъа излегенлерин кёргюзген бла бирге, авторну баш мураты кыйын кюнледе адамлыкъны суратлауду. Повестни баш геройлары джаш адамла биринчи сыймекликни сынаидыла. Аскерчи кызымедсестра Нина бла таулу джашны Махаметни арасында таза илешмеклик сезимле хапарны магъанасын артыкъ да сейирлик этедиле. Повестни таб къуралгъаны, тил байлыгъы анда суратланнган сыфатланы сыйдюретдиле.

Биринчи сокъмакъ салгъан хар не иште да кыйынды. Тыйыншлы суратлау дараджада повесть джазмакълыкъ, айхай да, адамдан уллу онг, фахму излегенине да сёз джокъду. Бу кёзден къарай, «Махамет бла карабин» повесть чыккыгъанлы алтмыш джылдан артыкъ ётгенин да эсге ала, аны автору джетимли болгъанын чертирге эркинлигибиз барды. Композициясы таб къуралгъан, сюжетины ёсююу окъуучуну эсин тартханлай тургъан суратлау чыгъарма, бюгюнлюкте да ана литературабызда кесини орнун тас этмегенди.

МАХАМЕТ БЛА КАРАБИН

Повесть

I

Тёртеулен эдик: Махамет, мен, Хасан, Хамит. Джылны ичинде, къаты мермер ташны кемиргенча, науканы къыйырын кемириб, джайны исси кюнлеринде башыбызны тау хауагъа ачаргъа къайтыб келе эдик. Алгъы бурун студент нёгерлерим бла сизни шагърей этерге ашыгъама. Махамет бизни барыбыздан да тамада эди эмда кеси коммунист, бизден эсе дуняны кёб кёрген, билген джаш эди. Аны аз хуртдаракъ, джукъа, узун джаякъ бети, темирден къуюлгъанча, бирча тюрленмей эди. Тюрленмей турса да, джангыз къарам бла адамлагъа кесин алдыра эди. Аны сандан ышаргъаны да, темирге токну ийсенг, ол, магнитлениб, ууакъ темирлени кесине тартханча, къатына баргъан адамланы кесине тарта эди. Артыкъсыз да окъургъа джангы келген джашланы бек сюе эди. Къарачай сёздеча, уллугъа уллу, гитчеге гитче бола эди.

Хасан алашаракъ, базыкъбаш, уллу-уурт, кеси да ичинде болгъан затны адамгъа айтмаучу, харамгъа тартаракъ адам эди. Аны кёк кёзлери теренден, мияла шарлагъа ушаш джылтырай эдиле. Кеси кёб сёлешмей, адамны сёзюне, ичинден теренден мияла кёзлерин кюлдюре, тынгылай эди. Бир уллу чырайлы болмаса да, омакъ кийиниб, орамда къызла къатында джылтыраргъа огъай демей эди.

Хамит барыбыздан да джаш эди. Кеси да окъургъа ол джыл джангы келген эди. Ингичге, сазбет джашчыкъны кёрген адам: «Ярабин, къалай иги эчкичи эди», — деб кёлюне келлик эди. Уллу къара кёзлери, хар къуру да къууана тургъанча кёрюне эдиле. Аны эскирек болгъан къолан картузу башына тенг болмай, хар къуру да кёзлерине тюшюб туруучан эди. Юйлеринден кийиб келген къарачай кёлегини джагъасы кенг болуб, Хамитни узун бойну, таякъ киби, ичинден мийик чыгъа эди. Аны ичиндеги тышына да, кюзгюдеча, ачыкъ кёрюне эди. Хамит юсюм, башым деб да асыры къыйналмай эди. Чуругъу джылтырса — сеникин, кёлеги джылтырса — меникин, кёнчеге аман болса да — ол бириникин кийиб кетиучен эди. Ма Хамит да быллай адам эди.

Невинскеден тебреб Пашинскени поездине миннгеникде, келиб юйде тюшгенча болгъан эдик. Биз миннген вагонда, насыбха кёре, адам алай кёб болмады. Хар ким бирер джерге олтуруб, аякъланы ары — бери узатдыкъ. Джолоучу адамгъа вагонда эркин олтургъандан уллу игилик къайда!

Джюрегибизге артыкъ къууанч кирди. Бизни къууаныб, дженгил сёлешгенибизге къалгъан адамла да сеирсиниб къарай эдиле.

Шылаб тау бугъачыкъ сыртда гёджебсениб къычыргъанча, поездни бугъачыгъы, къычырыкъ этиб, суу тылпыуун сюрюб кёкге чыгъарды. Поезд тебинди. Хар кимни джюреги башха тюрлю дженгил къууанчлы болду.

Хамит хурджунундан «Наша марканы» чыгъарыб: «Аланла, бизни вагон тютюнчюмюдо, огъесе къартлыгъында ол кылыгъын кыйгъанмыды экен», — деб вагонну къабыргъаларына къарай тургъанлай, чыда-ялмай, папиросу ауузуна къабды. Коробкасын джаба тебреб, ардан эсине тюшгенча, сора бизге да узатды. Вагонну бир джанын, ёзен тубан басханча, тютюнлетдик. Бир кесекге, хар ким иш бла байланнганча, дауурну тохдатыб, шыкыртсыз болдукъ. Махамет бла мен, вагонну терезесинден къараб, бетибизге сууукъ хауа урдура эдик. Уллу тюзню толтуруб, джангы будай, тенгиз киби, чайкъала эди.

— Энди, джашла, иги хапар билген, Пашинскеге дери бир да кызыгъанма, — деб Хасан тютюнню ауузундан къалач-къалач джиберди.

Махамет, кёзлерин да кысыб, уллу сагъышда тургъанлай, аны таушундан илгеннгенча, кёзлерин ачыб къарады.

Махамет, не затны эсе да эсине тюшюре тургъанча, бир кесек да тынгылаб, бизге къараб айтды:

— Джашла, мен сизге джараулу бир хапар айтыр эдим, алай а асыры кёб болуб, сизни да эрикдирме, Пашинскеге дери бошайлган да этмем деб къоркъама.

Айтмай къояды деб къоркъгъанча, ючюбюз да Махаметни юсюне басындыкъ.

— Айт, Махамет, бошалмаса, кече да айтырса, — деб Хамит, садакъа тилегенча, бойнун да бир джанына салыб тиледи.

— Да, разы эсегиз, кыйналсам да айтайым, сизни киби джашлагъа айтмасам, сора мен кимге айтырыкъма.

Ол сагъатдан Хамит кенг демократияны бардырды.

— Махаметни хапар айтырына разы болгъан, къолунгу ёрге тут, — деб, Хамит эки къолун да ёрге тутду. Бизни къолларыбызны да санаб, — юч, тёрт. Энди, Махамет, хайда, башла! — деди.

Хамит председателге айырылгъанча, кёлюн уллу этиб, эки къолун да бир-бири юсюне салыб, узун бойнун андан да бек созду. Барыбыз да тынгылашдыкъ.

— Невинкагъа джетиб, машинадан тюшгеникде, тамам 10 сагъат болгъан эди, — деб Махамет хапарны башлады.

— Эй, Махамет, алай тюз башындан огъуна алдаб башлама, ортасында алдасанг да хата джокъду. Он болмагъан эди, тамам джети сагъат эди деб, акъылы терс затха кетиб, Хасан Махаметни тюзетди. Хапарны бузгъанына биз да терсине къарадыкъ, Махамет а акъырын айтды:

— Ма сен бусагъатда огъуна иги тынгыламайса; мен бусагъатда хапарны айтмайма, эртдерек болгъан хапарны айтама.

Хасан керти да уялды. Бети кызыл чюгюндюр киби болуб, башын алыр ючюн терезеден къарады. Дагыда, Махамет сёзюн башлагъанлай, ызына олтурду.

— Нёгерим Солтанланы Парисчик да, мен да вагондан тюшдюк. Станцияны аллында адам чебген сокъгъан кибик эди. Чемоданчыкъ-ларыбызны да ала-ала, ючюнчю классха кирдик. Анда да джолоучу-лукъдан арыб, ач болуб келген адамла, чай иче, солуй олтура эдиле. Стол къыйырына олтуруб, экибиз да бир ситро шышаны ичдик. Парисге: «Сен былай кетмей тур, мен аязда бир кесек айланыб келейим», — деб чыкъдым. Биз келген машина, къычырыкъ этиб, ызына ашыгъыш айланды. Аны ызындан къараб иги кесек турдум. Сора тюрлю-тюрлю сагъышла эте, тротуарда бир-эки ары-бери бардым.

Парис эсима тюзюб, ызыма айланыб къызыу тебресим. Мен да эшикге тюгел джетгинчи, артымдан: «Джиберме, джиберме!» — деген тиширыу къычырыкъ келди. Джунчуяракъ болуб, мен ызыма бурулуругъа, къатым бла бир джашчыкъ мукъут болуб озду. Джашчыкъны къолтукъ тюбюнде уллу, къызыл портфелни эследим. Шаркъ деб джюрегим чанчды. Не болгъанын билдим. Артыма, аллыма къарамай, ызындан сюрдум. Кёб да чабмагъанлай, мюйюште, джашчыкъны дже-терге джангыз атлам къалды. Джюрегиме къууанч кириб, мен да иги се-кирдим, шыб деб, джашчыкъны аллындан бир абадан адам чыкъды; аны къолундан портфелни сермеб алыб, терс джанына къачыб тебреди.

«Къутулуб кетерге тебреген кереме», — деб тамам къарыууму аямай чабдым. Мен къаты чабыб баргъанлай, джашчыкъ тюз аллымда джыгъ-ылды. Къызыб баргъаным бла бир джанына бурулалмай, джашчыкъгъа абыныб, бир аман тукъум джыгъылдым. Джыгъылсам да, бютюн да бек ачыуум келиб, секириб къобуб, къара мыллыкны атдым. Атсам да, мен джыгъыла-къоба айлангынчы, джаш иги огъуна узайгъан эди. Мени на-сыбыма, мен тюнгюлюб ызыма айлана башлагъанлай, аллына тюбеген милиционерден къоркъуб, тюз мени таба айланнганын эследим. Мен да аллына чабдым. Джаш милиционер бла мени арабызда дыгаласха къал-ды. Онг джаны уа уллу къанга буруу эди. Джаш, кёб сирелмей, портфелни буруудан ары атыб, кеси да буруугъа илине башлады. Аны насыбына, портфель бурууну джанында битген къарт терекни бутагъына илинди, бутакъ силкине келиб сынды. Мен чабыб джетерге портфель тюз аллыма тюздю. Портфелни сермеб алыб къолтукъгъа урдум. Ол къолу-ма тюшгенинде, джашха да къарамай, ызыма айландым. Кёлюм уллу бо-луб, станция таба къызыу-къызыу атлаб тебресим. Асыры къууаннган-дан бетим къызарыб, джюрегим къызыу-къызыу ура эди. Мен станцияны аллына джетерге, бети сют кибик агъарыб, эки джанында да эки мили-ционер бла бир джаш тиширычукъ чыкъды.

Уллу кёллю, дженгил атлаб, къызын аллына бардым. «Джашла бу сеники болуб алгъан болур эдиле», — деб къолтукъ тюбюмден портфелни узатдым. Къыз, иги джунчуяракъ болса да, бетине къызыл уруб, кёзюме джити-джити къарады. Ол джукъ айтхынчы, орусча:

«Ичинден джукъ алгъан болурламы, къарачы», — дедим. Къызчыкъны бети тюрю-тюрю болуб, манга да кёзюню къыйыры бла къарай, портфелге къарады. Сора ышарыб: «Огъай, сауду», — деди. Милиционерлени, «сау болугъуз» деб, ызларына ашырды. Къызчыкъ манга, не айтыргъа билмей, джунчугъанын эследим.

Кёзюме къараб къолун узатханында, кёлюндеги адам айтыб айтал-мазча болгъанын ангыладым. Къызчыкъны къолун къаты къысыб, кёзюне къарагъанымда, кёзчюклеринден, джерни къаза келгенлей суу къую-луб тебregenча, джыламукъла къуюлдула.

Ол сагъат санларыма сууукъ тийди. Бютеу тамырларым бла шыбыла ток барды. Джюрегим къаты урду. Биз да алай эте тургъанлай, бир джаныбыздан: «Махамет!» — деген таууш келди. Парисни тауушун ангылаб, бир джаныма къарагъанымда, бизни поездибиз келиб, Парис, чемоданланы да кёлтюрюб, вагоннга миниб баргъанын эследим. «Махамет!» — деген тауушну эшитгенлей, къолуму ийиб, бетиме иги джити къарады. Махамет деген сёз, къызны ауузундан къыйналыб, теренден тунакы чыкъды. Башын имбашыма ийиб, къыз манга таянды. Кёзлеринден акгъан джыламукъла джылы джангурлай бетими джуудула.

Бир кесекден къыз, билегинден ёрге тутуб, билегинде алтын сагъатчыкъны кёргюздю. Аны къараб кёргенлей, шыбыла ургъанча, санларым титиредиле, тёппе тюклерим бёркюмю кёлтюрдюле. «Нина!» — деб уллу къычырыкъ этдим. Экибиз да, он джылны бир-бирин кёрмей тургъан, джанларындан эсе бир-бирин бек сыйген къарнаш бла эгешча къучакълашдыкъ.

Ючюнчю къонгурау къагъылды. Нина бла мен да чабыб вагоннга илиндик, ол барыу бла уруб Къарачайгъа кириб кетдик.

Бизни тынгылагъаныбызгъа къууаннганча, Махамет, ышарышара, бизге къараб айтды:

— Джашла, сиз да эслеген болурсуз, мен сизге хапарны тюз ортасындан башлагъанма, аны айтмакълыгъым Нина бла экинчи тюбешгеним Невинкада эсеме тюшдю да (хар заманда алайда эсеме тюшеди), аны бла айтыб башладым. Энди сыйсегиз, хапарны аллында алайдан ары не болуб къалгъаныбызны да айтайым, огъай эрикгенбиз десегиз да къояйым, — деб бизге къарады.

— Разыбыз, разыбыз! Айт, айт, Махамет, — деб ючюбюз да бирден къадалдыкъ. Махамет, джукъ да айтмай, кёзлерин да къысаракъ этиб, башын энишге тутуб башлады.

— 1921-чи джылны унутмай турамысыз?! — деб Махамет кёзюбюзге къарады. Ол сагъат Махаметни бети да тюрленди, терен ахсынды. Башым сагъышха кетди: Граждан къазауат, ачлыкъ, джалангачлыкъ — бары да къатышдыла, башым да тегерек айланыб, сурат болуб, кёзюме кёрюндюле.

— Ма, ол джыл, — Махамет башлады, — ол джыл мен къошчу эдим. Сиз таныгъан Саламелик баулары аллы чегетде Мамурланы Алий да, мен да къыш тууарчыла эдик.

Мен жарым джалчы эдим. Не ючюн десенг, мен къарагъан малны эки къарт ийнек бла бир танадан кългъаны башха адамланыкъы эди. Алий юйдегили болмаса да, джылы иги келген эди. Манга уа 15—16 джыл бола болур эди.

Къыш тюшдю, уллу сууукъла келди, эки кюнню таймай къар джауду: сыртланы, къолланы, чегетлени да мамукъ джуургъан бла джабды. Ингирде малланы джыйыб, Алий да мен да, сууукъ болуб, къошха джыйылдыкъ. Къошубуз сууукъ, отубуз джокъ. Адам кеси башына кълса, джигит болады. Эрлей от этдик, суу алдыкъ, къараб къарагъынчы чоюнчукъну отха асдыкъ.

Къуру эки къысыр саулукъ ийнегибиз бар эди. Аладан алгъан аякъ сютчюгюбюзню башчыгъын гитче сютбашы челекчикге джыйыб, аны да бузлатмаз ючюн, тыбыр ташны джанында орунчукъуна басдыра эдик. Ол челекчик толгъунчу, биямукъ этиб, аны бла кечине эдик. Челекчик толгъанлай, уллу къууанч болуб, отха чоюнчукъну асыучан эдик. Аны как этерге асханыбызны сиз да ангылай болурсуз. Какны уа къылыгъын кесигиз билесиз: кѳб къоранч — къаранч излемейди. Эм аламаты уа неди десенг, отха такъгъанынг бла бери тюшюренинг тенг болады.

Эрлей, тютюн-тютюн этдириб, чоюнчукъну тюшюрдюм. Алий сютбашы челекчикни орнундан къазыб чыгъарды, уллу кѳллю, аллына алды. Мени кѳзлерим да челекчикдедиле. Алий челекчикни башын ачыб къарагъанлай, бети тюрленди; мен да сагъайдым. Челекчикни да ийиб: «Ма-а-а, анасы... ны болуб турады... тюшюб турады», — деб, дагъы да кеси-кесине ийнанмагъанча, челекчикни от жарыкъгъа айландырыб къарады. Джукъ да айтмай, ызына ийди. Мени кѳзюме джити къарады. Джукъ айтмай тынгыладым. Биз аны, дыгалас этиб, джыйгъанлы эки ыйыкъ бола эди. Не этерик эдик... эрнибиз-бурнубуз салынды. Экибиз да челекчикни аллыбызгъа алыб, чычханнга джаназы къылдыргъанча, кѳб къарадыкъ. Ачдан а ичегилерибиз юзюльорге джетгендиле. Айхай, андан сора ашарыгъыбыз болгъа эди, джугъубуз джокъду.

Алий кѳб да тынгылаб: «Къалай этейик, Махамет?» — деб сорду. Менден джууаб табмагъанында, Алий чычханны къуйругъундан созуб, бир джанына силдеди. Ичинден да не эсе да айта, челекчикни башындан къашыкъ бла тѳге башлады. Челекни башындан иги кесек атхандан сора: «Да энди, Махамет, биз муну ашаб къойгъанлыкъгъа, бир зат да болмаз», — деди. «Ашамасакъ да, джугъубуз болмагъанын кесинг кѳресе», — деб кѳзюме джити къарады. Джукъ айтмай, кѳб тынгыласам да, Алийни ашаргъа разы болгъанын билдим. Билсем да, сен айтханча болсун дегенден ары сѳз айталмадым.

«Алчы бери чоюнчукъну! Муну ашагъанлыкъгъа болгъан манга болсун», — деб Алий челекчикни чоюннга айландырды. Экибиз да чоюнчукъну бек дженгил бошатдыкъ. Алий эшикке чыгъыб: «Бек ариу аязыгъанды, джел келмеге эди», — деб кирди.

Джатдыкъ. Ол кече тюшюмде ол чычхан манга бек уллу къыйынлыкъ джетдирди. Къошубузну ичи чычхандан тоб-толу болду. Юсюме

басыныб, кими аягымдан, кими кьолумдан кемириб башладыла. Сора тешикден бир уллу чычхан чыгыб, мени таба тебреди. Атлагьаны сайын уллудан-уллу болуб, мени кьатыма джетерге, айю кибик болду. Кьуйругу джиб кибик салына, тешикден чыгыб бошамагьан эди. Ауузун ачыб, акьырын юсюме ёрлеб тебреди. Кьычырыкь этиб, сермеб, бир кьолум бла чычханна богьурдагьындан буудум, бир кьолум бла да керилиб чычханнга джумдурукьну басдым Илгениб уяндым; кьарагьанымда, Алий «оды — дыды» деб, башын 1 кьадалыб айлана эди. Джумдурукь чычханнга тиймей, Алийге тийгенин эследим. Джукь айтмай, кьымсыз болдум. Алий, башын бир-эки да сермеб, мурулдай-мурулдай, келиб джукьлады. Джукьлаялмай кёб турдум. Танг аласында бир уллу джел, боран келди. Кьычырыкь этиб, сызгырыб, кьошха кирелмей дыгалас этгенча, кьошну тешикчиклеринден кьарны кьуйду. Джелни джырына тынгылаб, танг атдырдым. Эски тончугьум аякларыма джетмей, аякларым юшюй тебредиле. Борсукь кибик, джыйырылыб, тёб-тёгерекчик болсам да, джылыталмазлыгьымы билиб, тончугьуму юсюме кьабладым. Отну кьызыу джакьдым, чабырларымы кийиб, эшикке чыкьдым. Мени чыкьгьаныма ачууланыб: «Ууу, ууу!» — деб, кьарны бетиме урду. Джерни дангыл тюз этерге иш этиб кюрешгенча, кьарны дуппурадан чунгурлагьа кьуя эди. Суукьдан джыйырыла, кьайтыб кьошха кирдим, отджагьагьа олтурдум. Задачын этелмей сагьышланган студент кибик сагьышландым. Да мени задачым да аныкьындан тынч тюл эди. «Отун кьалай аллыкьбыз... маллагьа аш кьалай саллыкьбыз?» Дагьыда кёб тюрю сагьышла келиб, кёзюу-кёзюу башымда бирер кесек туруб, хар-ким бирер тюрю, кесича мыйымы кьатышдырыб кете эдиле.

Алийни да уятдым. Борандан малланы кьысдаргьа амал табмай, кюнортагьа дери сакьладыкь. Ийнекле ачдан чыдаялмай, кеслерин джыкьсындырырча ёкюрюб тебредиле. Отунубуз бошалыб, отчугьубуз да кьарысуз бола башлады. Боран а бир да сабыр болмайды.

Энди не этейик?

— Махамет, энди амалны такьалгьа джыймай эсек, болмазгьа тебрегенди. Малланы да ачдан кьырыб, кесибиз да сууукьдан ёлюб, кьалыргьа башлагьанбыз.

— Да кьалай этейик? Амалынг бар эсе, айт бери, мен да такьалгьа джыяргьа кюреширме, — дедим.

— Этерибиз а олду, — иги кесек сагьыш этиб, Алий айтды — малла ачдыла, эшиклерин ачханлай, мыллыкларын мулхаргьа атарыкьдыла. Сени мулхарынг болгьан джерде джел да алай уллу болмаз: ызларындан бар да, ашама кьой. Меникиле дуркьугьа да сыйынныкь тюлдюле, кьаллайла этсем да, мен да бир затла этерме. Кьарт Кьарамай, буруудан башын узатыб, таралыб юч кере ёкюрдю.

Турчу, тур, не боллукь эсе да, бу джарлы хайуанланы эшикке бир бошлайыкь, — деб Алий аллымда, тери бёркчюгюн да баса, тебреди.

Отну кѣмюб, карабинни да бойнума ата, Алийни ызындан чыкъдым. Тууар орунну эшигин ачыб ичлерине киргенимде, бары кѣуанч болуб кѣзюме кѣарадыла. Къарт Къалмукъ алларында, кѣуйругъунда бир джанына салыб, тебреди, къалгъанла да бирем-бирем тизилдиле. Бир-бирин тюрте чыгыб, кѣошну огъары джаны бла мулхаргъа барыучу джолчукъ-гъа тизилдиле.

Боран, кѣзауатны тохтатмай, тобун огъун да аямай юсюбюзге кѣуа эди. Терекле, тамырларын юзюб кѣачарча дыгалас этгенча, ары-бери бюгюлюб, кѣычырыкъ, сыйыт эте эдиле. «Ахыр заман» дегенлери бу болурму деб, кѣлюме келе эди.

Чунгурлада кюртге бата, сыртлыкълагъа джетгенлей, джел ура да джыгъа, аман бла мулхаргъа джетдим. Мулхарым болгъан джер ышыкъ чунгурчукъ эди. Алайгъа джел алай уллу урмай эди. Дуркѣуну эшигин ачдым. Тууарла тишни тѣгерегинде хар ким кесине орун алды. Тишни тѣбен джанын кѣазыб, лобан тешике киргенча, дорбунчукъ этиб, ичине кирдим. Дорбунчукъуму ичинде джылы эди. Философ, кабинетинде олтуруб, дуняны кѣуралмакълыгъына сагъыш этгенча, сагъыш эте туруб джукъларым. Чычханла кече джукъларгъа кѣоймагъан себеп, джукъум а иги келе эди. Бир заманда аягъымдан бир зат басды. Илгениб, не болгъанын да билмей, кѣзлерими ачалмай тургъанлай, тартыб алыб карабинни дорбундан эшике айландырдым. Кѣзлерими ачыб кѣарагъанымда: карабинни Акъджамыз деген къарт ийнекни мангылайына тиреб, ол да ачыуланыб башын булгъай тура эди. Кеси аллыма ышардым. Таб, адам кѣргенча, уялгъан да этдим. Борсукъ тешикден кѣарагъанча, дорбунчукъумдан бойнуму созуб кѣарадым. Джел иги огъуна сабыр болгъан эди. Кеч бола башлагъанын билиб, биченден аяусуз тойгъан тууарла, бирем-бирем кете тебретдиле. Уллу тишни тѣгерегин, хойнух кибик, этген эдиле. Тууарланы, сюрюб, барыб орунларына джыйдым. Кѣошха кириб кѣарадым да — киши джокъ. Алийни тууар орнуна кѣарадым да — мал джокъ. Иги кѣарангы болуб башлады. Кѣай-гылы болдум: джюрегим кѣаты уруб, баш тюклерим ѳрге турдула. Алийни мулхары таба чабыб тебретдим. Чабыб бара тургъанлай, барыб, кесими бир затха урдум. Иги эсгериб кѣарагъанымда, къарт ѳгюзню башына тирелиб тургъанымы кѣрдюм. Алийни маллары кѣошланы аллы тар джолчукъда, Сахарада тюеле тизилгенча, тизилиб келе эдиле. «Алий артларындан отун ала келе болур, отунубуз джокъду, мен да барыб болушайым», — деб тууарланы артларына ѳгдюм. Тѳрт джаныма не кѣарасам да, бир да киши кѣрмедим. Бир-ѳки кере кѣычыргъаныма да кѣаяланы мутхуз тауушларындан сора джукъ да эштмедим. «Былайлада сау эсе, шкок тауушха чабар», — деб карабинни кѣаялагъа тутуб да бир-ѳки атдым. Бютеу кѣаяла бирден гюрюлдедиле. Дорбун кѣошлада итле чабыла. Бир адам да: «Туду-ду хой-й-!» — деб бир-ѳки созду. Аллах кѣргенден, иги огъуна кѣоркъдум; кѣоркъсам да, не ѳтерик эдим, эм тюрлю-тюрлю сагъыш эте, тууарланы ызларындан барыб, эшиклерин этдим.

Кѣошха келген болур деб, кеси-кесиме кѣл эте, джашау ызы болмагъан кѣарангы, сууукъ кѣошха кирдим. Джукъ да кѣрмей, джюрегим суууб, кѣачыб, ызыма чыкъдым. Джел тохдаб, кѣк ариу ачылды. Ай че-

гетни кыйырындан чыгыб, сууук таякларын ийди. Сууук артык да кючлю тутду. Бурунум, орнундан бир атлам да жанламай турганлай, арты бла кюбуб кетиб барганча керюне эди. Энди кялай этейим?! Кёб сагыш этер кюнум джокъ эди. Джатмадан кыйырлары кяраб турган эки арабны тартыб алдым. Эрлей ууатыб, отну кызыу джакъдым. Иги джылыннганымда, акылым башыма джыйылды. Уллу кёллю болуб, карабинни да алыб эшикке чыкъдым. Бауланы тегерегине айландым, бир да джукъ кермедим. Ачыу болуб, уллу кябахкыны кыйырына джетгенлей: «Ой-и-и-Алий-и-и!» — деб создум.

Хыликге этгенча, кяяла да мени ызымдан кычырдыла. Асыры ачудан карабинни Уллу кюлаккыны башына тутуб ычхындырдым. Биягы дорбун кюшлада итле улудула; андан сора бир да таууш чыкмады. Кяайтыб кюшха кирдим; карабинни мурджаргъа атыб, отджагъагъа олтурдум. Сагыш эте келиб, кёлум такыр болду. Кёзлеучюк толуб башы бла кетгенча, кёзлеримден джыламукъла джаякларымдан энишге акъдыла. Кёб сагышланыб, дагыда кеси-кесиме кёл этдим. Бир эки гардош кёмер эдим деб, мурджар башына узалдым. Бир джаны чириген гардошчукдан сора джукъ да чыкмады. Аны да отджагъагъа атыб, отну кёмдюм. Карабинни башыма салыб джатдым. Джукълаалмай кёб термилдим. Энди Алийге не болган болур, келмей кяалса уа не этерикме деген сагышла бла джукъладым.

IV

Уяныб, эски тончугъуму ёрге кёлтюрюб кярадым. Къарасанг а алайгъа кяра! Алий отну уллу джагыб, бир уллу таба гырджынны да от джагъагъа сюеб олтура эди. Сейир болдум. Асыры кюаннгандан ёрге кюбалмай, Алийге кяраб иги кесек турдум.

— Тур, Махамет, тур, ач да болган болурса, — деб Алий таба гырджынны, мени сукъландырганча, бир джанына айландырды. Туруб Алийни кюлун тутдум.

— Сора манга джукъ айтмай, нек кетген эдинг, мен сени кяаллай бир излегенме?

— Аллаи айтмаган кяалай болады! Эшитмей кяалган болурса ансы, келиб огъары джанынгда дуппурчукдан кычырыб кетген эдим.

Олсагъатдан Акъджамызны мангылайына карабинни тирегеним эси-ме тюшдю, кеси аллыма ышардым. Ышаргъанымы керюб:

— Ай, налат гяур, мен сени джукълаб кяалганынгы билгенме. Ансы ол кычыргъанымы эшитмей не амалынг бар эди.

— Былай эртде кяалай кяайтдын?

— Тейри, мен ингирде огъуна кяайтхан эдим; алай а джолда ай батыб кяалыб, бир уллу кяарангы болду да, сыртда бёрюледен кюрккюб, алайда Исхакълада кяалыб келеме.

— Кябакъда уа не хапар барды?

— Тейри, къабакъда да иги хапар джокъду: халкъгъа ачлыкъ джетгенди. Юйюнде эки-юч темирли мюрзеую болгъан хазна адам болмаз. Бир къауум адам, кёб малны да сюрюб, Теркбашына мюрзеуге кетгенди-ле. Табарыкъларын, къаллыкъларын ким биледи? Сизникиле да бек тынчдыла, бир каталары джокъду.

— Сарамырзаны тамадасы, ол тели киби, бир кече бизде да къалыб кетген эди — бир ариу затны алгъанды деди, кесин а кёрмедим. Къыз кеси соймегенлей, атасы-анасы, джашны малына къараб, зор бла бергенди-ле деб, быллай хапар айтдыла. Не затны эсе да унутханча, Алий сагъыш эте туруб башлады:

— Хы-ы, къатын хапар тюр эсе, афенди китабха къарагъанды да, бу джыл бек уллу ачлыкъ келликди, дунияны башын сары гяур аллыкъды, динибизге зорлукъ джетерикди, ала бла къазауат этиб ёлген сормагъанлай джандетге кирликди деб, быллай ауаз бергенди дейдиле. Алий хапарын муну бла бошады.

Ашаб бошаб, экибиз да эшикге чыкъдык. Мамукъ киби созулуб, кёкден бир-бири ызындан, ашыкъмай, уллу къар джуммакъла тюше эдиле. Алий ачуланыб:

— Хы-ы-ы! Джангур къоркъуун джел этер деб, муну ючюн дунияны бузуб юреше болур эдинг. Энди чач, кесинги буз! — деди.

— Сора къар джаугъанлыкъгъа, мен кесими нек бузама?

— Айюнге, бораннга ачууланама, ансы, сен а нек бузаса — деб, Алий тууар орун таба тебреди.

Хапарны машинаны къычырыгъы бузду. Терезеден къарагъаныкъда, поезд Пашинскеге джетиб бара эди. Хар ким, тюшер къайгъы этиб, даур-сююр болдула, къатышдыла.

Тюшюб, гостиницада джатаргъа орун алдык. Кече тогъуз сагъат болгъан эди. Хар ким бирер орунга джарашдык. Биягъы тююнню-папиросланы тююнлетдик.

Акырын биягъы Махаметни тегерегине басындык.

— Алан, хапарны башла, — деб къатына чёкдюк. Тамам къоймазы-бызны билиб, Махамет башлады:

— Айтханымча, джаз алагъа дери алай бла ёле-къала турдукъ.

Кюн бетледен, сыртладан къар кетди. Эски джуургъанны тешигинден мамукъчукъла къарагъанча, джанкъозчукъла чыммакъ агъара, ышара тургъан ариу къызчыкъла киби, къар арасындан башларын къаратдыла. Тал терекчик да, кюнню джылытханын ангылаб, къышны узуну мугур болуб, энишге тутуб тургъан башчыгъын ёрге кёлтюрюб, кюнню алтын бетли таякъларына ышарыб къарады. Къышны узуну тауушсуз, юсюн басдырыб тургъан къулакъ суучукъ да, башына эркин болуб, шууудаб, къулакъны энишге ашыгъыш саркъа эди. Бютеу, бары джаны болгъан, болмагъан да джазны кёзюне къараб къууана эдиле. Хар терекге къарасам, манга къараб ышара тургъанча кёрюне эди. Чыбыкъ-

чыкыла бир терекден бир терекге, бир-бирине тюрлю-тюрлю тилле бла кыууаныб селеше эдиле. Бир-бирлери уа манга джырларгъа борчлары болгъанча, ингирге дери кыатымдан кетмей, таралтыб джырлай эдиле.

Алий бла мени уа кыууаныр кыарыуубуз джокъ эди. Кюнде эки гардош ашау бла неге кыуанныкъ эдинг?! Алай болса да, эски тончукъланы атыб, кюн джылыугъа тынгыласакъ, бизни да джюрегибиз джарыкъ бола эди. Табигъат саулай кыуанса, биз да кыуанмай болмай эдик.

Бир кюн эртденбла эртде туруб, карабинни да бойнума атыб, уллу джибни да сыртыма сугъуб, маллагъа аш эндирирге таяндым. Уллу тишни тебен джанына джууукъ джетгенимде, кыулагъыма джаз тауукъ джырлагъан таууш илинди. Сесгеклендим; төрт джаныма кыарай, таяныб тебрeдим. Кёб да бармай, тишни тюбюнде умурла чёблей тургъан эки джаз тауукъну эследим. Бири уа аладан алгъа тоюб, джырларгъа кыызгъанды. Бирда тохдамай таралтады. Сен джыларгъа кыутургъан болурса деб, акырын карабинни кюлгъа алдым. Салыр зат да табмай, ёретинлей къара джыйыб ычындырдым. Тауукъчукъ ёрге секириб, кесин тиште уруб, тюз аллыма тюшдю. Уллу кыуанч болуб, чабыб, боюнчукъун кесдим. Кюресими юсюне салыб, мулхаргъа тюшюрдюм.

Ол кече тауукъну тишлеб, джауун гардошлагъа агъызыб, зауукъ этиб ашадыкъ. Тойгъаныкъда, Алий таурух айта, джукъламай, кёб олтурдукъ. Таурух айтхандан сора не этерик эдик, бусагъатда колхоз кыошладача газетибиз, китабыбыз болубму окъурукъ эдик. Таб, газетден толу болсакъ да, окъурча кыарыуубуз джокъ эди. Мен, школда бир-эки джыл окъусам да, алай иги айырырча кыарыуум джокъ эди. Алий а къара да танымай эди. Алгъын заманда афендиден абтиекни окъуй тургъанлай, абтиекни кюлундан ийгенликге, афенди балакъа ургъанды да, ол да, андан сора окъургъа бармай, кыошха кыачыб кетгенди. Эртденбла, кийиниб, эшикге чыкыгъанымда, кюнню таякълары сыртдан, тереклени баш булчукъларын джылтырата, эски джатмалагъа тийген эдиле. Тууарла, джатманы аллына чыгыб, кыабыргъаларын кюннге бургъан эдиле. Аланы кёргенимде, насыблы тууарла, кыайнайсыз сиз, ашарыгъыз эркин, сагышыгъыз, кыайгыгъыз джокъ деб, кёлюме келди. Таб, алагъа кёлюм бла сукъландым.

Биягъы карабинни да бойнума атыб, дагыда тууарлагъа аш тюшюрюрге тебрeдим. Тик кыабхакъны башына чыгъаргъа арыб, эски тери бёркчюгюмю да кюлума алыб, кыабхакъдан энишге айланыб олтурдум. Кёб турмай, бир кыоянны джорта келгенин эследим. Мен да кесими хазырагъынчы, кыоянчыкъ тал терекни тюбюне келиб, чирикле кемире тебрeди. «Ай, хариб кыоян, сен да мени кибиб ач кереме,» — деб джазыкъсындым. Джазыкъсынсам да, кыояндан эсе кесими бек сюе кёре эдим. Тёбен джанында аууб тургъан уллу чынар терекге тюшдюм. Аны юсюнде джарашалгъаным кибиб орналыб, кыоянны ышаннга джыйдым. Джазыкъ кыоян, бир да сан этмей, чирикни кемире эди. Карабинни тебен аягындан тартханлай, кыоянчыкъ ёрге секириб, бир джанына сой-

ланды. Чабыб туюшуб, кыянны бойнун тартдым. Тартмасам да, болуру болган эди. Асыры кыаннгандан карабинни, ариу кызычыккыны кысханча, кыойнума кысыб, ба этдим.

Кюнортада Алий да, мен да кыянны тишлик этиб, биягы гардошла бла зауук этиб ашадык. Ашаб бошагандан сора Алий:

— Алан, Махамет, былай учала келтириб турсанг а, бир да хатабыз джок эди, — деди.

Алий эшикке чыгыб: «Тейри, Махамет, бир келгенле бардыла, кыабакдан бир хапар сорайык» — деб, кыошланы башы джолчуккыга кыарады. Джуюук джетгенлеринде, Джумуккуну кыатынын таныдык. Джащыгы бла эшекни джолда кыоуб, кыатын бизге туюшуб саламлашды.

— Джашла! Мени джолум былайтын болмаганын кесигиз билесиз. Кесим да бек ашыгма; кыошумда ол гитчеден сора киши джокду. Кеч болса, ол да кыоркырыкды, кесим да бараллык тюлме деб, кызыу-кызыу тебрети.

Кыатын, дженгил-дженгил хапар айта келиб, сытыб башлады. Кыатынланы кылыккыларын билмеймисиз?! «Не палах болду?» — деб, баш тюклерим ёре турдула.

— Не болганды, Мёлахан, джылаганны кыой да, бизге да бир хапар айт, джылау эсе, бирден джылайык? — деб Алий сорду.

— Болуб а джук да болмаганды, — деб кёз сууларын сюрте тебрети.

— Элге кешеуюк аскер киргенди, старшинаны дагыда бир кыауум адамны тутхандыла. Энди сауут табылганны сыйырган хапарлары чыгады да, сизни да сауутугуз бар эсе, джашырыгыз деб, бир айта кеттим деб кыайтханма.

Мёлахан, кызыу-кызыу атлаб, кенгден огыуна эшекке: «Лю-лю-лю, худжулук-гыур. Сагыт, сюр, хайда сюр,» — деб тебрети.

Ол сагыатдан, ызыма айланыб, кыошха кирдим. Карабинни кыолума алыб, кёб кыарадым, кёзлеримден джыламукула кыуюлдула. Алыб эшикке чыктым. Кыалайда асыраргы билмей, кёб сагыш этдим. Кыарай келиб чегет кыыйырында улуу тишни башын эследим. Сора аны туюбуне сугайым деб, тишге таяныб тебретим. Тишни кыатына барыб, тёрт джаныма кёб кыарадым, бир да джук кёрмедим. Ичин патрондан толтуруб, тишни туюбуне сукдум. Мыдах болуб, ызыма туюшдум. Алий, отджагыга олтуруб, отдан гардошла чыгара тура эди. Манга кыараб:

— Ол сагыатха кыайры тас болган эдинг? — деди. Ачыуум бла Алийге да кыарамай:

— Джуккыга да тас болмаган эдим, карабинни асыраб келеме, — дедим.

— Быладан да кыаб да юйге туюш, гардошланы арты болганын кёресе. Бюгече чыгалсанг чыгарса, алай болмаса да эртденбла бек эртде таян.

Джукъ да айтмагъанлай, туруб тебрeдим.

— Гардошладан ашай бар, ач болурса. Тохдамай, кетиб тебрегенимде: «Иги хапар биле кел, бу къайгыла да не затладыла?» — дегенден сора джукъ да айтмай къалды.

Кёндеден джолдан ётюб, сыртха чыкыгъанымда, Алийни тууарлагъа ингирлик сала тургъанын кёрдюм. Баш энишге айланганлай, «Тегснеге» дери тюшдюм. Къара суудан да ичиб, акъырын — акъырын тебрeдим. Кёб да бармай, бир ариу тору аджирни башындан тартыб баргъан бир адамны джетдим.

— Джол болсун, алан!

— Сау бол, — деб ызына къарады.

Бугъаланы Наныны таныдым.

— Былай кеч эте нек тебрегенсе? — деб сордум.

— Тебреб а нек тебрегенме, тюнене бир къатын юден келе, баршибикле, ол аман ёребашла, къартны тутуб юге салыб тургъан хапарларын айтханды да, къартлыгында мынга не болду, бир хапар билейим деб, юге барама. Хар кимни юге ол салдыручан эди, муну уа дунияда юге нек салдыла?

Тышымдан:

— Аллах-аллах, оллахий бек аман болгъанды, десем да, ичимден а: «Анга да аллай бир кёзюу джетгенликге не боллукъду?» — дедим.

Ол тутулуб тургъанны, бир джыл джашлары ёзеу болуб мени тьюнгенлери, аны да къараб кюле тургъаны эсима тюшдю.

Тишлерими къысдым... Андан сора джукъ да айтмагъанлай, экибиз да Уллу ташны къатына джетдик.

Алайда ол, атына миниб, уллу джол бла кетди, мен да къысхасы бла элге кирдим.

Орам башында, кюн-турушха тизилиб, кёб адам ушакъ эте тура эдиле. Бир базыкъ тауушлу адам: «Мен аланы не акъыллары болгъанын бир да айыралмайма,» — деди.

Бир джанындан да:

— Тейри, джууугъум, айырыргъа сюймеген айырмайды ансы, мен бек ариу айыргъанма, — деб биреу да джууаб берди.

Биягъы базыкъ аллына тебджилдеб:

— Ой, сен гырджынны уллусун алай айыргъын огъесе, аланы сен нечик айыргъанса, — деб хыликге этди.

Къалгъанла да кюлдюле. Алагъа да андан кёб тынгыламай, ашыгыш юге кирдим. Мен саламлашыб бошаргъа, ким эсе да эшикни къакъды. Атам эшикни ачыб, орусча: «Келигиз, келигиз,» — деди. Юйге эки кызыл командир кирдиле. Экиси да олтурдула.

Атам:

— Былагъа бир къабарыкъ хазырлагъыз, ач болурла, — деди.

Анам ашарыкъ хазырлай, ала да атама хапар айтыб тебрeдиле. Атам болмаса, бизде орус тил билген джокъ эди. Мен да сир болуб тынгылай эдим, алай болса да айтханларын кёбюн ангыламай эдим.

Командирлени бири, Россияда революцияны хапарын айта келиб, сора Къарачайгъа джетди.

— Эй, джарлы, къарангы къарачайлыла! Сиз энтда кесигизни тжау угъузну танымайсыз. Революцияны магъанасын ангыламайсыз. Россияны помещиклери, капиталистлери орус патчахны кючю бла сизни таулагъа тыйыб, джеригизни алыб тургъанларын да азсыныб, дагъыда сизни ичигизде, тауну тюбюнде, маджал джерчиклеригизни кеслерине мюлк джер этиб, дачала салыб, салкъын таулары тюбюнде тынчайгъандыла. Ала бла къалмай, кесигизни байларыгъыз да бир джаныгъыздан ашагъандыла. Бу къыйынлыкъладан, зорлукъладан Россияны саулай къутхаргъан кирик, сизни кирик эркинликлери болмай джашагъан ууакъ миллетлени да къутхарыргъа деб кюрешебиз. Алай болса да сизни бир къаумугъуз алкъын аны айырмайды. Революцияны джауларын, байлары, князлары джашырасыз. Ичигизде бийлик этиб, сизни этигизни ашаб тургъанлары бизге билдирмейсиз. Сизде аны этдирмеген кёб джылланы юсюгюзден басыб, унукъдуруб тургъан къарангылыкъды, — деди.

Анам ашарыкъ келтирди. Эки къызыл командир да ашаргъа айлан-дыла. Мен уллу сагъышха кирдим, кёзлерими басыб тургъан ау бир кесек ачылды. Алгъын не кюрешиб айыралмагъан затларым ачыкъ болду-ла. Ол къатын хапарларын айтхан тутулгъанла да революцияны джаулары болгъанларын ангыладым. Была хар кимге да бек ариу тил бла сёлеше эдиле. Аланы алларында озгъан къазакъ офицерлеча, кереклилерин шок бурну бла алмай эдиле.

Джукъ айырмагъанлай, анам да сейирсиниб тынгылай эди. Мени чакъырыб: «Не айтадыла?» — деб сорду.

Мен да айыралгъанымча анам хапар айтдым. Анам да сейир болуб: «Ах, мен хариб, аман хапар этселе да, къазакъланы къатында была алтын кирикдиле. Унутханмыса, Махамет, ол эки къазакъ, экибизни да къоркъутуб, айранчыгъыбызны къалай ичиб кетген эдиле?

Ол къоркъутханлары мени да эсиме тюшдю.

Энтда бир хапар айтмазмы эди деб, биягъы командирни къатына бардым. Манга къараб: «Молодец, молодец, джигит!» — деб сыртымдан къакъды. Къуаннган бетим къызарды, кёлюм уллу болду.

Ашаб бошагъанлай, бири манга къараб: «Вода бар?» — деб чалдырды. Суу келтиргенимде, «Молодец» деб биягъы сыртымдан къакъды. Бек шох болдум. Эртденбла атларына суу ичирирге бардым. Экиси да уллу ариу акъ атла эдиле; тартыб ауузларын тыялмай эдим. Атха миниб баргъаным, кесим да къызыласкерчи болуб къалгъанча, бек уллу къууаныб, кёлюм уллу болуб келдим. Суу ичириб къайтханымда, эки къызыл командир да чыгыб, ишлерине тебреген эдиле. Манга да «молодой красноармеец» деб, кюле-кюле кетдиле.

Ол кюн кюеубюз Алихан, аны къатыны Салимат, джашчыкълары Унух да, мен да къошха таяныб тебрedik. Чегет бауладан Уллу Гилячха кечерик эдик. Алайда биченибиз бошалгъан эди.

Джаз болуб, ийнекле кьозлар заманда, алайда кьарын кечиндирир мурат бла чыгъа эдиле. Алий мени кетгениме бир да разы болмады; бол-маса да, мадар алай болса, не этериксе.

Барыб кеси джангыз тургъан Ахияны кьощчугъуна тюшдюк. Кече джангы джерде кьалдыкъ. Эртденбласында Алихан, бизден узакъ бол-магъан бир байладан эки гебен бериб, джелин толтуруб тургъан бир ийнекни бир айгъа сауаргъа алды. Аны да келтириб: «Энди сиз кечинирге кюреше туругъуз, мен ары тюшейим да, кьарыуума кёре, мюрзеучюк мадар этейим,» — деб юйге тюшюб кетди. Кесибиз кьалдыкъ.

Бир пуд арпа унчугъубуз бар эди. Эртден-ингир сайын биямукъ-чукъ этиб уртлай эдик. Кюнортада уа азыгъыбыз мант бла кьозу кьулакъ эди. Маллача, хансха джайылыб, хар ким кесин тойдуралгъаны киби кюреше эди. Былай бла иги кесекни кечиндик. Ийнекни джелинине кюн сайын кьарайбыз: «Бююн а бир да кьалмай кьозларыкъды,» — деб кюн сайын ууз ашаргъа хазырланабыз. Ол да бизге ачулгъа кьозларгъа уна-майды.

Салимат бир кюн эртденбла: «Махамет, биямукъдан сау кёрейик, энди мантла джашасынла ансы,» — деб кьабчыкъчыкъны артын чоюн-чукъгъа кьуйду.

Кюнорта заманда тууарла джатыб, мен да бир-эки мантны кьазыб, кьатыма салыб, санларым кьарыусуздан сылыт болуб, кюн джылыугъа сыртымдан тюшюб джатдым.

Джукъусурай тургъанлай, бир ийнек ынгырдагъан таууш эштиб, кьобдум. Джюрегиме бир уллу кьууанч кирди. Ёрге кьобуб кьарагъанымда, кёб сакълатхан багъалы ийнек кьозлаб, бузоучугъун джалай тургъанын кёрдюм. Кьууанч болуб, Салиматха айтыргъа кьошла таба мыллыкны атдым. Кьошха киргенимде, Салимат, Унухну да кьой-нуна кьысыб, джылай тура эди. Аны кёргенимде, джашчыкъ ёлюбмю кьалды деб, джюрегим чанчды. Тёппе тюклерим бёркюмю ёрге кёл-тюрдюле. Кьатына барыб кьарагъанымда, сау болгъанын керюб: «Не болгъанды, Салимат, нек джылайса?» — деб сордум. Унухну аллыма ту-туб: «Джарлы балачыкъ кёбюб тебрегенди, кёремисе, ёллюкдю, джаным, ёллюкдю!» — деб бютюн да бек сарнаб башлады. «Джылама, Салимат, бир зат да болмаз. Энди ийнек да кьозлагъанды,» — деб анга ариу айта тургъанлай, кесими да джыламукъларым кьуюлуб башладыла.

Ол кюн ингирде Алихан юйден чыкъды. Бир пуд гардош бла анга джууукъ да тары унчукъ чыгъарды. Ол кече уууз этиб, аны юсуне да гардош салыб, уллу зауукъ этдик. Эртденблагъа Унух да бир кесек ма-джал болду. Джукъланыб баргъан кёзлерибиз, кьарангы кече шыбыла чыракъла джаннганча, джандыла. Мантланы да алай кёб кьазмай тебрedik. Оюлуб баргъан хыбыл санларыбыз кьата башладыла. Кьысха-сы, бир кесек эс джыйдыкъ. Ёлом сагъыш башыбыздан кетди.

Хар кюн-кюнден джылыдан-джылы болуб, терекле чапракъ ийиб, джер да кесини кёрпе тонун атыб, дженгил, джашил чебгенчигин кийди.

Тууарлагъа аш салмай тебретдик. Тереклени кёзлери, башлары джарыды; Тойгъа тебреген кызлача, тюрюлю-тюрюлю дарий чебгенлени кийдиле, токмакылы мор чилле джаулукуларын кысдыла. Хар не затха: ташха, терекге, джерге, кыш мыдах туруучу кюлакъ суучукъгъа къараса къ да, — барысы ышара, кюле, кюуана тургъанча кёрюне эдиле. Чыпчыкъла да бирери бирер тюрюлю тилде джырлай эдиле.

Эртденбла эртде туруб, тууар кысдай тебретдим. Джерге аз джылычыкъ тюшген эди.

Тууарланы Кюбуну ичине элтдим, кесим, кюн джангы джетген сыртчыкълагъа чыгыб, джамчымы тюбюме джайыб, кюннге айланыб, сыртымдан джаттым. Кюнню джангы чыккыган джылы таякълары бек татлы кёрюнедиле. Джукъум келди. Кюн таякъла кёз кирпичклерими татлы кысдыла. Къаты джукъладым.

Бир заманда шок атылгъан тауушдан илгениб уяндым. Сескекли болуб, тёрт джаныма къарадым, джукъ эследедим. Кёб турмай огъары джанымдан дагыда бир шок атылгъан таууш келди. Иги огъуна къайгылы болдум.

Ёрге туруб тёрт джаныма къарай тургъанлай, чегетчикни кыйыры бла бир кызыласкерчини чабыб келгенин эследедим. Чегетден чыккыганлай, ызына айланыб, герох атды; герохну ичине да къараб, мени таба чабыб тебрети. Аны ызындан, кёб турмай, тау кийимли бир адам кёрюндю. Бек къайгылы, таб кюркыракъ да болдум. Болсам да, не этерик эдим. Ол сагъат карабин эсеме тюшдю. Кызыласкерчи мени таба чаба келиб, тюз къатыма джетерге, тамам онгсуз болуб, герохну да кюлундан ийиб, джыгылды.

Ол сагъат, чабыб, джамчыны юсюне джабдым; ол джерге ийген герохну да кюлума алдым. Ичинде джангыз бир патрону кългъан эди. «Бу да бир джукъгъа джарар,» — деб хурджунума сугъуб, джукъ билменча, кесим да джамчыны къатына джаттым.

Кёб турмай ызындан сюрген джетди. Иниче сары адамчыкъ, кюлунда да алтын саблы наганы бла, къара терлеб, бети кыб-кызыл кызарыб, кёзлери джана: «Джашчыкъ, былай кызыл оздуму?» — деб орусча сорду. Ол сагъатчыкъда мен да бек джунчудум. Джукъ да айталмай, кюлум бла энише кёргюздум. Бир минутдан чабыб къабхакъдан ташайды. Билдирмей, акырын ызындан къарагъанымда, тохдамай, къабхакъдан тюшюб, чегетге кириб кетгенин кёрдум. Къалайда эсе да аны офицер кийимлери бла кёргеним эсеме тюшдю.

Джамчыны кёлтюрюб, кызыласкерчиге къарадым. Кёзлери кысылыб, бетинде кыаны кълмай, ёлген адам кибик болгъан эди. Билегинден къан чыгыб, кюлун джууб баргъанын эследедим. Джюрегим къаты тебиб, санларым кълтыраб, эс ташларгъа джетдим. Къалай этерге билмедим. Дыгаласдан, бир адам келген кёрюмю эдим деб, тёрт джаныма къарадым. Джатыб, кюлакъгъа да алмай, кюушене тургъан ийнекле болмаса, киши да кёрмедим. Ол офицер къайтыб кёрюр деб да кюркъа

эдим. «Солууу бар эсе, бир кёрейим,» — деб кёолуму кёкюрегине салыб кёрдюм. Кёолум кьалтырагъандан джукъ да таныялмадым.

Эрлай шинелин тешиб, джара кёолун ёрге тутуб къарадым. Джарасы алай хаталы болмагъанын кёрюб, къанын джуууб байлайым деб, кесини белибауунда кружкачыкны алыб, суугъа чабдым. Джараны ариу джуууб, юсуне ит-тил чапракыла салдым. Тёрт джаныма къарадым, байларгъа бусхул табмадым. Сора биягъы белибауда тышына къызыл бусхулчукъладан «крест» сурагъ салыныб бир сумкачык кёрдюм. «Насыб болса, бусхул табарма», — деб аны ичине къарадым. Тюрлю-тюрлю дарманладан сора да, къаты тегерек чырмалыб, юч байлау бусхул табдым. Аланы бирин алыб, джараны ариу байладым. Солууун билейим деб, кёкюрегине кёолуму салдым. Сейир зат!? Солууу тохдамагъанын билгенден сора да, мен докторлукъ этген адам тиширью болгъанын билдим. Кеси-кесиме ийнанмай, акъырын бёркюн алдым. Ол сагъат къызчык терен солуб, кёзчюклерин ачды.

Хасан сейирсиниб: «Тохда, Махамет, былайда мен иги айрылмадым. Ол байлагъанынг къызды дейсе, алаймыды?!» — деб сорду.

Махамет Хасаннга къараб, башын булгъады. Хурджунундан ол биягъы базыкъ папиросчукъладан чыгъарыб, джукъ да айтмай, тютюнлетиб тебреди. Тёртюбюз да анга кёшулдукъ. Тар юйчюкню ичин, уллу сыртны къалын тубан басханлай, тютюнден алдырдыкъ.

— Хасан, сен не соргъан эдинг? — деб, Махамет кесин багъалатыр ючюн, унутхан кибик этиб сорду.

Хасан хыликгерек этиб: «Да ма алайда, ол сен билегин байлагъан къызды дединг. Да мен анга бек уллу сейир болама. Былайда хапарынг таурухха ушай башлагъанды. Да джангылыб, хапар айтама деб, таурух айтыб ийерсе да деб кьоркъама,» — деди.

Махамет да, ол да бек уллу даулашдыла. Барыбыз да кёшулуб, даулашыуну тохтатдыкъ.

Биз дауурну тюгел бошагъынчы, джолоучу къагъытларыгъызын беригиз деб, бир гитче, кёккёз къызчык, ышара-ышара кирди. Хар ким джанын къармаб, бирер къагъыт чыгъарыб бердик.

Къызчык чыгъыб тебрегенлей, Хамит ызындан къараб туруб:

— Аланла, къызчыкны кылай кёресиз? — деб сорду.

Хасан да Хамитни тюртерек:

— Сен ызындан да иги джити къарайса, сен кылай кёресе? — деб сорду.

— Да, тейри, мен а, ол къызчыкны биргесине олтуруб, ушакъ этерге бир да огъай демей эдим, Махамет! Таб сен да огъай дерик болмаз эдинг да?

Махамет да, Хамитге къараб, бармагъын да, дерсин иги билиб устазгъа кёлтюргенча, кёлтюрюб:

— Да, тейри, мен андан маджал къызчыкыла бла да кёб ушакъ этгенме, аны ючюн алакат адам болмайбыз ансы, — деди. Иги кеч болду.

—Къзыласкерчи къызчыкъ Гилячха къайдан тюшгенине сейир болгъанча эм ийнанган да этмегенча кёрюнесиз да, алгъын аны къайдан чыкъгъанындан, кеси манга айтханча, мен да сизге айтайым, — деб, би-агы Махамет башлады.

— Къызчыкъ керти да адам айтырча ариучукъ эди. Къызчыкъ къарнашы бла биргелей заводда ишлегенди. Революцияны заманында къызны къарнашы кеси сүйюб, ишчиле къатыш Къызыл гвардиягъа къошулуб кетгенди. Ишчилени капитал бла кюрешген тулпар къазауатларында командирлик этгенди. Джангы совет республиканы эзерге тартхан капиталны темир бугъоун ишчи классны къурч къылычы юзюк-юзюк этиб, джер-джерге кау-куу этгенди. Къызыл Аскер къуралгъандан сора къарнашыны биргесине къыз да граждан къазауатха кетгенди. Кёб джерлеге айланыб, эм артында ол джыл Ташкёпюрге дери келгендиле. Алайда айгъа джууукъну тургъандыла. Ишчи классны къурч аскеринден къоркъуб, Россияны акъ офицерлери, генераллары къарачай помещиклеге, князлагъа къошулуб, тау тюрюнде айлана эдиле. Афендилени, моллаланы кючю бла урунган къарачайлылары да кеслерине бурургъа умут этиб, ётюрюк, кирли хапарланы чачыб кюреше эдиле. Аман ит джашыртын къабханча, чегет къыйырларындан хата эте эдиле.

Къазауатдан арыгъан санларын солутургъа, кирсиз чегет хауада солургъа бир кюн къарнашы да, кеси да чегет къыйырына чыкъгъандыла. Чегет ичинде бир ариу талачыкъда олтуруб, юлеринде къарт аналарын, ишлеген заводларын сагъыныб, бир-бирине хапар айта тургъандыла.

Бир заманда огъары джанларындан, джууукъдан шкок атылгъанды; окъ джашны тюз къулагъыны джаны бла джююулдегенди. Ол сагъатдан чегетни къыйырындан ючеулен чыкъгъандыла. «Къолларыгъызны ёрге гутугъуз!» — деб былагъа шкокланы бургъандыла. Была да, артларына чегетчикни къыйырына чынгаб, герохлаы къолгъа алгъандыла. Былай-да тамам уруш ачылгъанды. Ол юч бандит шкокла бла атыб, къарнашы бла къыз да герохла бла атыб, иги кесек тургъандыла. Бандитлени бири тюр джанларына джанлаб, быланы тегереклерин алыр мурат этгенлерин къызны къарнашы — къызыл командир эслегенди. Кесини герохуна къарагъанды да, джаб-джангыз бир патронну къалгъанын кёргенди. Сора эгечине: «Энди джангыз патрон бла мен ол энишге джанлай баргъанны урала эсем, экибиз да чегетни ичин энишге къачайыкъ, джаныбыз сау-лай итлени къолларына тюшмейик. Мен чынгагъанлай къачарса,» — деб бандитни шаннга джыйыб атханды. Ол сагъатдан бандит джыгъылгъанды. Алайдан экиси да туруб къача тебрегенлей, къызыл командирни бутуна окъ тийгенди. Къызгъаны бла джукъ да билмей, башын энишге атханды. Ол эки бандит да чабыб, къызны аллына тюшгендиле. Къызчыкъ терекни джанына бугъуб, къалгъан эки патрончугъун да атханды.

Патронлары бошалгъанлай, ёрге айланыб, чегетни къалынына башын атханды. Ол эки бандит да къызчыкъны ызындан сюрюб айлангандыла. Қызчыкъ къачыб бек узакъ чыкъганды. Арыб тамам онгсуз болуб, киши турмагъан бир къошха джетгенди. Ол къошха кириб бугъаргъа умут этгенди. Алай болса да, ол эки бандит да, ызчы итлеца, ызындан джетиб киргендиле. Аманлыкъгъа эслерин буруб, бандитле бир-бири бла шыбырдашхандан сора, бири чыгыб кетгенди. Бири уа къызгъа ариу айтыб, джарашыр мурат бла, къб тюрлю хыйлалыкъ этиб кюрешгенди. Кюрешсе да, къарыу эталмагъанды. Қызны сёзюне тынгылаталмагъанды. Сора ачыуланыб, къыз бла джагъалашыб башлагъанды. Қызыла-скерчи къызчыкъ да анга кесин алай дженгил хорлатмагъанды. Экиси да къара терлеб, къб джагъалашхандыла. Қюйну элтелмеген сюлеусюн кибик, эки кёзю да къызартыб, джан солуу этиб кюрешгенди. Джукъ этелмегенинде, ачыуланыб, герохун тартыб алгъанды. Дагъыда къызны кёзюне къарагъанында, герохун ызына салыб, джалыныб тебрегенди. Биягъыла джагъалаша тебрегенлей, къызчыкъ мараб туруб, бандитни герохун тартыб алгъанды. Бандитни къолларын ёрге тутдуруб, эшикни юсюне дери баргъанды. Бандитни тюз эки къашыны арасын мараб атханды да джерге къаблагъанды. Қюшдан чыгыб къыз къача тебрегенлей, герох тауушну эшитиб, ол кёзюу сакълаб тургъан бандит чабханды; къызны ызындан сюрюб тебрегенди. Қыз ызына айланыб, наган бла атыб, ол бандит да маузер бла ызындан атыб, къб баргъандыла. Қызны билегине окъ да тийиб, алай бла мени къатыма джетгинчи келгенди. Алайда тамам онгсуз болуб джыгъылгъанды.

— Ангыладынгмы энди, иги джаш? Таурухмуду, огъесе керти хапармыды? Сен аллай затчыкълагъа тюбеген болмазса, алкъын джаш адамчыкъса, — деб, Махамет Хасаннга къарады.

Хасан амалсыз болуб:

— Андан сора уа къызчыкъ не болду? — деб сорду.

— Андан ары уа ма былай болду: ол кюн къызчыкъны, джамчыны кийдириб, адам билмезча этиб, къошха элтдим. Салиматха да хапарны айтдым да: «Кишиге джукъ билдирirse, муну излеб айланадыла.» — деб, къызчыкъгъа айранчыкъ ичириб джатдырдым. Қъаты джукълады.

Салимат: «Анга ашарыкъ табма да, кесинге таб,» — деб кесин бузуб тебреди. Не этерик эдим, ариу айтдым, кюрешдим. Бир да болмады.

— Қъайры орус марушкону бери джыйыб, аууз къабынынгы анга къабдырыб, ёлейим андан эсе! Қъорат, джаным, къорат, аны бизге огъуру болмаз, биз бир джарлыбыз, — деб бек амалсыз кюнюме джетдирди.

— Эртденблагъа чыкъгъанлай кетерикди. Сени эски кирли къошунгда, ачдан ёле, табу десенг да, турмаз! — деб ачыуландым.

— Турмасын, аурууунгу алайым, турмасын. Кирли къошумда да турмасын, бир къабынымы да къоратмасын!

Экибиз да ачыуланышыб чачылдыкь.

Кече кьошха джыйылдыкь. Олтуруб, Салиматха хапарны джарашдырыб айтдым. Не ючюн кьазауат этгенин, кьалай кьазауат этгенин, кьачыб келиб мени аллымда джыгылгъанын, окъ тийген джарасын затын да тамам джарашдыралгъанымча хапарладым.

«Айтханым Салиматха кьалай тийди,» — деб, билдирмей, бетине кьарагъанымда, аны кёзлеринден джыламукула кьююлуб баргъанын эс-ледим. Дагъыда кёрмеген кибиб этиб:

«Салимат, сени кьалай кьаты джюрегинг барды. Бир тиширыу, урунган халкь ючюн, сени кибиб кьарангы унукъган тиширыулары тенгликлери ючюн, сизни джарыкълыкыгъа чыгъарыр ючюн, джанын кьанын да аямай кюрешиб, ол кьадар кыйынлыкь кёрюб келген заманда, сен анга кьошумда да кьалмасын, бир кьабынымы да кьабмасын дейсе,» — деб Салиматны бетине кьарагъанымда, иги огъуна сыта тургъанын кёрдюм. Андан сора, кьыз он джылны турса да, джукъ айтмазлыгын билдим. Джукъ да айтмай кьойдум. Джатдыкь.

Кюн иги кьыздырыб чыкьны кьурутханлай, кьызчыкь да, мен да кьарасууну кьатына чыкьдыкь. Кьарасууну тегереги ариу кём-кёк кырдык болуб, башында уллу джассы ташы бар эди. Ташны юсюнде олтуруб, иги кесек кюннге джылындыкь. Мен докторлукъ этиб, кьызчыкьны билегин байлаб башладым. Алгъын байлауну тешгенлей, мен салган дарман чапракъла тюшдюле. Кьызчыкь, ышарыб, кёзюме кьараб: «Махамет была не затладыла?» — деб сорду. Кьызчыкь кьарачайча джарты-кьурту чалыб селеше эди. Кьарачайча айырталмагъанын, джартысын орусча айтыб, кёзюн-башын кьымылдатыб, кьоллары бла кёргюзюб, ариу кёзчюклерин ойнатыб айырта эди.

Мен да эл школда бир кесек заманны окъугъан эдим да, ол джетдиралмай айтханны кыйналмай айыра эдим. Кесигиз билесиз, джукъ айтмагъанлай да, джюрек джюрекни билиб кьояды.

— Иш джюрекде тюддю, мыйыдады, — деб, кесин уллу психолог этиб, биягъы Хасан кьошду.

— Кьой, Хасан кьой! Кесинг кьармалгъанса, энди хапарны бузма, — деб ючюбюз да кюлдюк.

— Джат, Хасан, джат. Манга аллай хапарланы джукъудан тоюб кьобсанг айтырса, — деб, Хамит да хыликге этиб башлады. Хар ким бирер сёз кьошду. Джашланы, хапардан эригиб, джукъулары келгени белгили эди.

Станцияны уллу сагъаты онеки сагъат заманны урду. Махамет, тынгылай туруб, биягъы хурджунундан чыгъарыб, папиросну кьабындырды, тю-тюню кьалач-кьалач джиберди. Сора бизге кьараб:

— Джашла, биягъы биз хапарны тамблагъа кьоймасакъ болур деме-мейме. Джукъубуз да келгенди, хапардан да бир кесек эрикгенбиз. Экинчи, бир джанындан кьарасакъ да, джартысын тамблагъа джолгъа кьойсакъ игиди. Кьарайма да, сизни кёзлеригиз да асыры джаннганча

кёрюнмейдиле; мен да тюзюн айтсам, джукъларча болганма. Алай болса да, сизге ушагъан болсун, сиз кёбсюз.

Хасан бу ишни голосха салды.

Барыбыз да бирден хапарны джолгъа къюуб джатаргъа къол тутдукъ.

— Хайдагъыз, энди ашхы кечели болугъуз, татлы джукълагъыз, — деб Хасан башы бла чемелиб, кесини орундугъуна тюшдю. Тёртюбюз да, текелемюйюзле джылан кёнчекледен башларын къаратханча, джуурганланы тюбюден башларыбызны къаратдыкъ.

Махамет, башын ёрге кёлтюрюб:

— Джашла, энди эртденбла эртде уянган барыбызны да уятыргъа керекди, ансы кечге къалыргъа джарарыкъ тюлдю, — деди. Анга киши джууаб бермеди. Джукъу «патчахлыкъны» къолгъа алды.

Эртденбла биз Пашинскеден чыкыгъаныкъда, кюн узун сыртны башындан къараб, ышара — кюле, алтын таякъларын тёрт джанына чачхан эди. Файтон бла атла, телеграф столбала, эртденнигиде кютюлюрге баргъан тонгузла, бузоучукъла да — бары кёлекгелерин Кюбан таба узун созгъан эдиле.

Махамет бла мен файтонну артында, Хамит бла Хасан да аллында, алларын бизге айландырыб, олтургъан эдиле.

— Бу таб олтургъан ишге къара, оллахий, хапарны бюгюче билмей къоймагъан эдик. Махамет, турмачы, башла, марджа, халкъ сени сакълайды, — деб, Хасан къозгъаб башлады.

— Да унутмагъан эсегиз, айтыгъыз, мен къалайда тохдагъан эдим?

— Къызчыкъ бла къарасууну къатына барыб, къызчыкъны билегин байладым, — деб, Хасан эсине салды.

— Алайгъа джетген эсенг а, кёбю да къалмагъанды, — деб Махамет хапарын башлады.

— Айтханымча, алайчыкъда къызчыкъны кесини дарманлары бла билекчигин ариу байладыкъ. Кюнортагъа дери алайда къызчыкъ манга хапар айта, таууланы джашауларындан хапар сора турду. Кюнорта заманда ач да болуб, къошла таба тебрedik. Къалын чырпыны ичин ётген тар джолчукъгъа джетдик. Алайда бир кесек ойнарым келиб, джолдан ёрге секириб, къалын кёкёнчикни ичине букъдум. Ол а ызымдан келеди деб, джукъ да билмей, акъырын кетиб бара эди. Алайдан беш-алты атламы баргъанлай, ызына къарагъанлай: «Магомет!» — деген тауушу келди. Джюрегим къызыу-къызыу урса да, джукъ айтмадым. Кесими тыйдым. Къызчыкъ ызына къараб джукъ кёрмегенинде, алайдан къараб огуна бети тюрленнгенин эследим. Дженгил-дженгил атлаб ызына тебреди. Мени къатыма джетгинчи, ауузундан, кеси да билмей тургъанлай, «Магомет» деб эки-юч кере чыкъды. Ол сагъатда мени да санларым къалтырай эдиле. Нек къалтырагъанларын билмей эдим. Кесим харамлыкъгъа букъгъанымы билдирмез ючюн, къатымда гокга хансладан джыйыб башладым. Ёрге къобуб, аны кёрмегенча тебрeдим. Тёбен

джанымдан: «Не этесе, Магомет, мен тас болдунг деб кьоркьуб, сени излей айланама,» — деб, кёзюме джити къарады. Джукъ айтмагъанлай, гокга хансланы кьолуна тутдурдум. Татлы ышарыб, кьолумдан алды; акъ бетчигине кызыл урду. Дженгил-дженгил атлаб кетиб тебреди. Атлаялмай, ызындан къараб иги кесек турдум. Кетиб къалады деб кьоркьгъанча, «Нина!» — деб кычырдым. Ол ызына къарагъанлай, кызыу-кызыу атлаб тебредим. Суюмеклик ауруу ол кюнден башлаб джюрегимден алгъан эди. Алай бла он кюнню турдукъ.

Салимат бла Нина да бек шох болдула. Мен бир джары кетсем, экиси да ингирге дери лахор эте тура эдиле. Салимат Нинаны кесини туугъан эгечин кёргенча кёре эди.

Бир кюн эртденбла эртде, тууарланы кысдаб келгенлей, аллыма Батдалны джашы Элмырза тюбеди. Мени кёргенлей огъуна, кюле келиб, къатыма джетгенлей: «Алан, ол паршевик къатын бла къалай уллу шох болгъанса! Тохда, джууукъларынг ма былай чыгыб келедиле! Кёрюсе ол заманда кюнюнго?!.. Ала сени бийчегинги ызындан къаратырла,» — деб уллу хыликге этди.

Ачыу болуб: «Ала сени кибиб бандитлеге этерикдиле ансы, манга уа бир джукъ да этмезле,» — дедим. Десем да, джюрегим бир кесек къайгылы болду.

Кёб турмай, бир кызыласкерчи, аны ызындан да ёгюзле сюрюб келген экеулен чегетни кыйырындан чыкъдыла. Алларына чыкъдым. Кызыласкерчи ат бла аладан алгъаракъ къатыма джетди. Мени кёргенлей, ышарыб атдан тюшдю. Ол бизде тургъан командирлени бирин таныдым. Ол болгъанына къууаныб, кьолун тутдум. Хапар сора келиб: «Биченигиз бармыды?» — деб, мен да джукъ айтхынчы, хурджунундан чыгарыб, бир къагъатчыккыны берди. «Эки кюрес бичен Кызыл Аскерге алыргъа,» — деб советни оноуну тюбюнде да «разыма» деб атамы кьол салгъанын кёрдюм. Узакъ болмай карабин тургъан тишни кёргюздюм. Хапар айта, экибиз да тишни къатына бардыкъ. Карабин эсиме тюшдю. «Энди кьотара тургъанлай чыгыб кьалса, къалай этерме?!» — деб уллу сагъышлы болдум. Бетиме исси къан урду. Командир эслемесин деб, бир джаныма бурулдум. Эки къарачайлы да джетиб кюрес эте башладыла. Сансыз этиб, кьолуму биченнге уруб, карабин болгъан джерге узалдым. Арт агъачы кьолума тийгенлей, командирге къарадым. Мени таба къарамай, кёзюлджюреуюклерин алыб, Минги Тау-ну башына айланыб тургъанын кёрдюм. Ол сагъат карабинни тартыб алыб, тёбен джанымда чырпыланы ичине сукъдум. Джюрегим орнуна тюшдю. Кёлюм шош болду. Акъырын командирни къатына бардым. Мени баргъанымы эслеб: «Магомет, къалай сейирди, къарачы деб, кёзюлджюреуюклени манга узатды. Минги Тау, акъсакъал къарт кибиб, рахат олтура эди. Кёб джылланы эримей тургъан бузлары кюн таякъландан алтын кибиб джылтырай эдиле.

Мен къараб бошагъанлай, командир орусча: «Къошугъуз къайдады?!» — деб сорду. Къошла кърюнмей эдиле; къолум бла къошла таба къргоздум. Сора ышарыб: «Айран бар?» — деди. «Айхай, барды, кел, барайыкъ», — дедим. Кюресчилеге мен ызыгъыздан джетерме деб, экибиз да къошлагъа тыюджок. Къошха киргеникте, Салимат кеси джангыз урчук ийире тура эди. Салимат, ёрге къобуб, командирге орун къойду. Биченден хапары болуб, биягъы урушмагъа эди деб къоркъдум. Алай болса да, биле-билмей эсе да, джукъ айтмады. Тау адет бла Салимат, аякъгъа айран къуюб, командирге узатды.

— Нина уа къайдады, Салимат? — деб сордум.

— Унухну да алыб, былай чыкъгъан эди. Сен кёб къалгъанынга, таб, санга къарай кетген болурла, — деди.

«Нина» дегенлей, кызыл командирни бети тюрленди. Алай болса да, билдирмегге кюрешиб, джукъ да айтмай, сансыз этди. Эшикге чыгыб къарай тебретим. Къошланы башы кенделен джолчукда Унухну да къолундан тутуб, кёб гокга ханс да джыйыб, келгенин кердум. Аллына барыб: «Не командир?» — деб сорду. Нени соргъанын билмей, джунчугъан кибик этиб: «Кызыл командир», — дедим. Ол сагъатдан мени да къолумдан тутуб, тартыб чабыб тебрети. Чабханлай къошха кирдик.

Нина командирни къараб кергенлей: «Николай!» — деб, кычырыкъ этиб, кесин юсуне атды. Экиси да къаты къучакълашдыла. Асыры къууаннгандан кёзлеринден джыламуқлары къуолду.

Нина манга къараб:

— Мени джанымы сау къалдыргъан ма буду, — деб командирге айланды. Дагъы да манга къараб, — бу мени джангыз къарнашымды, — деди. Кызыл командир къууаныб, къолуму къаты тутду.

Былайда Нина къалай къутулгъан хапарын бютеу айтды.

Биягъы Хасан хапарны тыйыб:

— Да сора кызыл командир эгечини къайгъысын этмей къалай къойгъан эди? — деб сорду.

— Артда кызыл командир, кызыны къарнашы, айтханнга кёре, иш былай болгъагды: бутуна окъ тийиб, онгсуз болуб, Кызыл Аскерни бёлегине джетгенди. Былайда хапарны айтханды. Аны да больницагъа элтиб, ол айтхан джерлеге аскерчик чыгыб излегенди. Алай болгъанлыкъгъа, табмай кыздан тюнголюб къойгъандыла, — деб, Махамет джууаб берди.

— Ингир ала къошладан ёрге таяныб тебретдик. Ала юйге кетиб тебрегендиле, мен да аланы ашырама. Мен Нинадан букъгъан ол тар чегет джолчукну тизилдик. Джолну ортасына джетерге, узакъ болмай шок атылды. Окъ, джююлдеб, тюз аллыбыз бла озду. Уллу къайгъылы болдукъ. Сесгеклениб, тёрт джаныбызгъа къарасакъ да, бир да джукъ кёрмедик. Дагъыда эки шок атылды. Тебен джаныбызда ол кызыны къуууб келген офицерчикни башын кёрдум. Аны ызындан да биреу кърюндю. Ол сагъатдан карабин эсеме тыюджо. Кеси да алайда тюз

огъары джанчыгъыбызда эди. Къызыл командир, герохун чыгъарыб, терскни джанына чѣкдю. Мени чакъырыб, хурджунундан чыгъарыб, бир гитче маузерчик берди... Мен да бир терекни джанына къысылдым. Нина да къарнашыны огъары джанында, уллу чынар терекни артына кирди. Аны герохуну патрону джокъ эди. Джангыз бири къалгъан эди да, аны бла да ойнаб къаргъаланы атхан эдик. Тамам уруш ачдыкъ. Алай болса да биз герохла бла алагъа къарыу этелмезлигибизни билдим, бир терекден бирине чынгай, ёрге джанлай башладым. Нина мени джанлаб баргъанымы кѣруб: «Магомет, нек къачаса? Бу джол алай къызбай нек болдунг?» — деди. Бети да кетген эди. Джукъ да айтмай, бир терекден бирине чаба, карабиннге джетдим. Алыб ызыма дженгил айландым. Командирни патрону бошалаб, бандитле ала таба тебрегенлерин кѣрдюм. Тюз аллымда, аууб тургъан уллу чынар терекни артына чѣгюб, ол Нинаны сюрюб келген офицерчикни шаннга джыйыб атдым. Тюз артына аууб, маузерни джерге ийди. Ол джыгылгъанлай, нѣгери баш энишге къачыб ташайды. Секириб къобуб, къычырыкъ этиб, карабинни къучакъладым. Къызыл командир бла эгешчиги Нина да сейир болуб, манга къарай эдиле. Кѣзлеримден джыламукъла келиб, чарс болдула. Бир секундха дуня къарангы болду. Олсагъатдан бойнумдан буууб, кесим карабинни къысханча къысыб, бир адам къучакълады. Кѣзлерими ачмагъанлай, мен къучакъны джайыб, къысалгъанымы аямай къысдым. Экибиз да къол тутушханлай, командир таба тебрedik.

Биз джетерге тѣзмей, командир сермеб къолуму тутду. Нина бла ол да къучакълашдыла.

Командир мени къолумдан карабинни алыб:

— Бу санга къайдан чыкъды? — деб сорду.

— Аны хапары уа бек сейирди, — дѣб мен да аны хапарын айта кетиб тебрedik. Аллыбызда ёлуб тургъан бандитни маузерни бла алтын сагъатчыгын, болумгъа акт этиб, алдыкъ. Уллу сыртны юсюне дери ала бла чыкъдым. Иги къарангы болгъан эди. Алайдан мени къайтмай мадарым болмай эди. Командир, бизни бла бирге тюшейик дѣб, кѣб кюрешди.

— Бюгече тюшерге мадарым джокъду, эртденбладан къалмай тюшерме, — дедим.

— Алай эсе, ма бу герохчукъну, къызыл командирни кѣзюнден керюб тутарса. Тамбла келиринге мынга да, карабинчигинге да къагъыт хазыр этерме. Сени бу джигитлигинге Къызыл Аскер не саугъа этсе да кѣрюрбюз. Тамбла келмей къалма. Тамбла келмей къалма. Хайда, сау къал! — дѣб, герохчукъну манга бериб, къолуму тутду.

Кетиб къалады дѣб ашыкъгъанча, дженгил Ниначыкъ таба айландым. Нина бойнумдан къаты къысды. Къарангыда, ала кѣзюнден ташайгынчы, къайталмай, карабиннге таяныб, ызларындан къараб турдум. Ташайдыла.

Джанымы джартысын ала алыб кетгенча, ызына къайталмай, иги кесек турдум. Салимат эсима тюшюб, иги къызыу атлаб тебрedik.

Карабинде төрт патрон, герохчугьму да алты патрону барды. Болса да, бандитле чабхан чегетни ичи бла ётерге кьоркьдум. Биз ёлтюрген бандитни нёгери сауду, ол аны кьанын менден алыр деб, Уллу сыртны тебредим. Ай бир ариу джарыта да, мени кёлюмю иги эте, бир булутха кире да кьоркьута эди. Ай тубаннга кирген заманда, сыртда чырпычыкьла неда заба тёбечикле кьолунда шкогу бла чёгюб тургьан бандит киби кёрюне эдиле.

Кьоркьа-кьоркьа, сыртны аягында чегет джолчукьну энишге тюшюб тебредим. Карабинни ичине патрон салыб кьолума алдым. Командир берген маузер герохчукь да хурджунумдады. «Ол кьачхан бандит не мени ызымдан, не да ол экисини ызындан марагьанына ишек джожьду,» — деб кёлюме келеди. Кьошланы от джарыкьларын кёрюб, уллу кёл-люрек болуб, иги кьызыу-кьызыу атлаб тебредим. Джукь да кёрмегенлей, рахат, уллу талагьа тюшдюм. Алайгьа уа ай тиймеген эди. Нинаны кьолун байлагьан кьарасууну кьатына джетдим. Алайда Ниначыкь эсиме тюшдю. Ышара тургьан кёк кёзчюклери, бютеу тюрсюню кёзюме кёрюндю. Санларым тюшюб, таб атлаялмай кьалгьанча, олтургьан ташыбызгьа кьараб тохдадым.

Сол джанымда чегетчикден шок атылды. Окь, Нина бла мен олтургьан ташха тийиб, ташланы бетиме чачды. Карабинни ол атылгьан джерге тутуб, эки джолда да атдым.

Дагьы да бир атылды. Бутума окь илиннгенин билдим. Кьызгьаным бла баш энишге айланыб, кьошха дери тюшдюм. Кьошха киргенимде, Салимат да шок тауушланы эшитиб, сесгеклениб тура эди. «Ий, ол атылгьанла не затла эдиле?» — деб сорду. Джукь айтмай, аягьымы теше тебрегенимде: «Оу, мен хариб, урубму алдыла?!» — деб юсюме джабышды. Кьадалыб, чарыгьымы тешди. Бучхагьымы ёрге этгеникде, джылы кьанны баргьанын кёрюб, Салиматны кёлю кетерге джетди. «Азчыкь джетгенди, Салимат, илиниб кетгенди, ансы кьоркьуулу заты джожьду,» — деб кючден кёлюн чапырдым. Кертиси да, окь чабакь этими кьыйыры бла ётген эди. Насыбха, Нинаны дарманлары бизде кьалгьан эдиле. Ол юретгенча, дарманланы салыб байладыкь. Сылыт болуб, терлеб, олсагьатдан джукьладым. Салимат да: «Бюгече мени джауум да менден кёб джукьламасын,» — деб таянды.

Эртденбласында бутуму да биягьы дарманла бла иги байлаб, юйге тюшерге мурат этиб башладым. Унухчукьну атха ийерге тебрегенимде, Салимат джылаб кьадалды. Барыгьа кьоймады. Не этерик эдим, ингирге дери сагьышлы болуб, кьошну аллында олтурдум. Ингирде Алихан юйден чыкьды. «Махамет, санга уа бек алаMAT саугьаларым барды,» — деб, кьойнундан чыгьарыб, эки письмону узатды. Бирине сургуч печать салыныб, уллу конверт, бири уа печатсыз, гитчерёк эди. Уллуну эм алгьын джыртыб кьарадым. Ичинден эки кьагьыт чыкьдыла. Аланы бири карабинни, бири да кеси берген герохчукьну кьагьытлары эдиле. Сора ол бирин да ашыгьыш ачдым. Письмо болгьанын кёргенлей, ашыгьыб

түбюне къарадым. «Сени Ниначыгъын» дегенин окъугъанлай, кёзлерим чарс болдула. Тубанны ызындан жангур келгенча, джыламукъларым къуюлдула. Иги кесек тургъандан сора, башындан къараб башладым: «Магомет! Бююн ингирге дери тёзюмсюз сакъладым. Санга не болгъанды? Айтхан сёзюнгча келмединг! Бююн Къызыл Аскер бла кетмей амалым джокъду. Энди тюбербизми?! Мындан ары джазалмайма...

Сау квал. Сени Ниначыгъын».

— Ма ол Невинкада тюбеген кызычыкъ ол эди, — деб Махамет кёзюбюзге къарады. Айтхан хапарындан джюрегибиз къанмай, дагъы да айтырын суюдюк.

— Да андан сора уа Ниначыгъын не болуб квалды? Бир талай джылдан сора тюбешдигиз, сора ишигиз не болуб квалды? — деб, андан созаргъа да кюрклуб, Хасан алай сорду.

Хапарны андан ары айтыргъа бир да скоймеди. Алай болса да, барыбыз да квадалыб, кыймай айтдырдыкъ.

— Да айтмай не амалым барды, сиз менден кёбсюз, айтханыгъызы этдириксиз, — деб Махамет хапарын башлады.

— Нина ол джыл рабфакны бошаб, Теберди курортха солургъа, мени да табаргъа мурат этиб келгенди. Да сора айтханымча, Невинкада тюбешдик. Унутмай туруб, эм алгъын: «Нек келмей квалгъан эдинг?» — деб сорду. Хапарымы айтдым. Экибиз да бир-бирибизге хапар айта, Пашинскеге дери келдик. Джюрегим кыйгылы эди. Нина эрге баргъан болур деб, анга сагъыш эте эдим. Кече квалгъан фатарыбызда бир да тёзмей сордум. Ол орундукъгъа олтуруб, мен да аны аллында ёрге туруб, джюрегим квалтырай эди. Бети тюрленди, манга да джууаб бермей: «Сен алгъанмыса?» — деб дженгил сорду. Баш энишге къараб: «Сени дунияда джашагъанынгы билиб, мен башха къатын алмаз эдим,» — дедим.

Нина, секириб кьобуб, бойнумдан къучакълады. Сууукъ эринчиклери эринлериме кысылыб, кёзлеринден акъгъан джыламукъла бетими джибитдиле.

Ол джыл Теберди курортда экибиз да бирге эки айны турдукъ. Андан арысында сизге керекли зат джокъду, — деб Махамет хапарын бошады.

Микоян — Шахаргъа киргеникте, 4 сагъат болгъан эди. Махамет автостанциядан кёзюн алмай барды. Станцияда тохтадыкъ. Алайда лётчик кийимлери бла бир тиширыучукъ Махаметге къууаныб чабды. Сейир болуб къарашдыкъ. Экиси да, кьол тутушханлай, гостиницагъа кириб кетдиле.

Махаметни Нинасы, бир да ишексиз, ол болур эди дедик.

1934.

1. Повестде айтылгъанны бир бири ызындан, джашауда болгъаныча, джарашдырыб, планын салыгъыз, хапарын айтыгъыз.

2. Махамет бла Нинагъа характеристика беригиз.
3. Башха сыфатланы хапарын айтыгъыз.
4. Сиз мурат этген бла, къайсы сыфатлада кёрюнеди адамны ангысыны ёсгени?
5. Повестде айтылгъанны билдирир ючюн хапарчыны, карабинни, тюшню, джолну сыфатларыны не магъанасы барды?
6. Текстде сюжетни, лирика туракълаулары, табигъатны орунларын ачыкълагъыз.
7. Сизни кёлююзге келген бла, повестни композициясы хронология джорукъ бла нех къуралмагъанды?
8. Текстни поэтикасын сюзююз.
9. Адамлыкъ, джигитлик, урунуу, соймеклик темалагъа билдириуле, рефератла хазырлаб, классда окъугъуз.
10. «Махамет бла карабин» атлы повестде мен джаратхан бетле», «Повестни тил байлыгъы», «Джазыучуну усталыгъы» деген темалагъа сочинение джазыгъыз.
11. Повестни сиз суйген бир кесегин азбар этигиз.

Семенланы Исмаил

(1891—1981)

Семенланы Исмаил Унухну джашы Къарачайны белгили халкъ поэти. Аны быллай китаблары басмалангандыла: «Джырла» (1937), «Джырла бла инарла» (1938), «Джырла бла назмула» (1939). «Джырла бла назмула» (1992). 1940-чы джылда Къочхарланы Къасбот бла Семенланы Исмаилны «Назмула бла джырла» деген китабы орус тилге кёчюрюлюб чыкъганды (Капиев Эффенди кёчюргенди).

Поэтни джырлары халкъгъа кенг джайылгандыла. Аны «Акътамакъ» атлы поэмасы эм айтылгъан чыгъармаларыны бириди.

Джырчы поэманы суйген кызына Ижаланы Анисатха атаганды. Ол артда поэтни юй бийчеси болганды.

Къарачай-малкъар тилде суймекликни юсюнден чыгъармалагъа къарасакъ, бу поэма баш табхагъа салыныргъа тыйыншлыды. Джюрек сезимлени байлыгъы, сёзюню суратлау кючю артыкъ да бек тууушлукъ этсдиле. Поэма уллуду, андан бир юзюк — «Файтон» деген башы бу китабда бериледи. Андан сора да поэтни талай джыры, назмусу окъуллукъду.

«МЕН ТУРУРМА КЪАРАЧАЙДА УНУТУЛМАЙ!»

Тотуркѹлланы Къазий-Магомѣт

Семенланы Исмаилча, Аллах берген онглу фахмусу болгъан адам бек аз тууады къайсы халкъда да. Аны творчествосу къарачай литературыны эм мийик джетишимлеринденди, аны аты миллетибизге сый келтиреди, къайда болсакъ да, аны чыгъармалары башыбызны ёрге кёл-тюрюрге онг береди. Мен ангылагъаннга кёре, Джырчы Исмаил кесини халкъына учу-къыйыры болмагъан тин байлыкъ къойгъанды. Аны назмулары, джырлары, поэмалары миллетибизни культурасында энчи орун алгъандыла, талай тёлюнѹ эсинден, ауузундан кетмей келеди. «Минги Тауну» билмеген, кёлѹ джарыгъан сагъатда джырламагъан къарачайлы болмаз, бир ишексиз, Исмаил мындан сора, Къарачайны чынг белгили, ёлюмскѹз джырындан сора джукъ джазмай къойса да, аны аты, миллети бла биргелей, ёмюрледе турлукъ эди. Недеди бу джырны кючѹ? Аны сёзлери бла макъамы табигъатны кесинден джаратылгъанчадыла. Бош, тюз сёзледен кѹралгъан закий суратчадыла. Ким да окъусун, эшитсин быланы — кёлѹ: мен да алай ангылайма, кёреме, мен да былай айтыргъем, сынагъан сезимлеримчадыла, кесими сёзлеримчадыла... Кертиси да, чыкъ эшикке, кёр:

Ма Минги Тауунг — Сен кёкге джете мийиксе

Майна къалгъан тау тизимле — Ууакъ тауланы ичинде

Узакъдан да кёзлеринги къаматхан — Мияла киби джылтырай

Акъ башыны деменгилити — Къанга бузларынг юсюнде.

Адам табигъатха берилиб, аны кѹдретин сынагъан кёзюде, былай, джашау кеси джарата, шыбырдай тургъанча сёзле кишини ангысын юркютмейди, джюрек шошлугъун чачмайдыла. Олду «Минги Таугъа» уллуну-гитчени да илешдирген, хар адамгъа анга джюрекден юлѹш этдирген. Бу чыгъармада поэзияны джорукъларыны сакъланыуу, тилни кесгин мадарларыны таб, ариу хайырланыуу авторну онглу усталыгъын, тил байлыгъын танытадыла. Джырчы Исмаилны поэтикасындагъы суратлау къадарны арасында айырыб уллу орунну алады чыгъармаларыны энчи хауаларын белгилеген, окъуучуну эстетика сезимлерин къозгъагъан, эсин тартхан, джюрегине, ангысына джол ачхан интонация берекети, хар тизгинни макъамлылыгъы, хар сёзю айбатлыгъы, кѹуаты, аны кѹурагъан тауушланы башхала бла келишиулери чыгъарманы чыракъ джаныб джарыкъ тёкгенча нюрлендиреди. Эшта, джаратылгъан сабийге анасыны белляуундан ариу эштилген зат болмаз. Табигъат кѹрамны онглулугъундан, огъурундан хар ана баласын кесича сыйлай, ийнакълай биледи. Крти поэт анга ушай болур. Джюрегинде туугъан назму тизгинни белляуун да (музыкасын) табыб, дуния

джарыгына экисин да бирге теджегенча, Джырчы Исмаилны поэзиясы — джырды, музыкады, джыры уа — закий кьудретли поэзияды, дуния ариулугьун эркелетген, джашауга сьоймекликни бегитген.

Поэтни творчествосу бла джазыуу кысха байламлы болганы чыгьармаларындан танылыбды. Тууган халкы бла бирлигин терен ангылаб, кимни да сагышландырырча, тюшюндюрюрча, Кыарачайына сьоймеклигин ёсдююрча джазганды ол. Закий кьудретин, халал джанын миллетине бериб, Кыарачайны джарыкь, насыблы кюнюн андан да огьурлу, нюрлю этерге учунганлай, кыйын кюнюнде уа, кесин унутуб, кьолундан келгенича халкын джакьларга кьорешгенлей турганды Исмаил. Сейирди, дуния литературада, поэзияда анга дери эм белгили акьылманланы творчестволарында тюбөб келген темаланы — поэзияны халкыны джашауунда орнун, поэтни халкы бла бирикмеклигин, кесин аны джакьчысы халда ангылауун — бир ажимсыз, Джырчы Исмаил терен, кесича кёргюзгенди, бу затда, эмда фахмусуну онглудугьу бла, усталыгыны мийиклиги бла, сёз байлыгы бла, дуния ангылаууну учсуз — кыйырсызлыгы бла, сезимлерини берекети бла адам улуну чынг онглу поэтлерини дараджасына чыкьганды.

Белгилисича, 20-чы джылланы аягында — 30-чу джыллада джырчы Исмаилны фахмусу толу джашнайды, дуния ангылауу уллу онг табады, тил байлыгы тамам ёседи, кюч джыяды, аты белгили болады, джазгъанлары, айырыб, джырлары халкыны сьойюндюредице, джюрек разылыгын табадыла. Ол заманны эсгерген адамланы шагьатлыкьларына кёре, кьарачай халкь кесини онглу джырчысына берген сыйны башха бир адам табмаганды. Исмаилны назмулары китабла болуб чыкьгандыла, элде, шахарлада, школада, тюз орамлада аны джырларын уллу-гитче да джырылаганды, ала миллетини джарыкь иннетин андан да бек джарытхандыла, джашау кючюне кюч кьошхандыла, халкыны ёмюрледе бюртюк-бюртюк джыйылган тин хазнасына уллу, айнытуу юлюш болуб киргендице. Джырчы Исмаилны поэзиясыны баш магьанасы — тууган халкыны тин-иннет байлыгын, джашау кючюн, джарыкь дунияда кесин ангылауун, игиликге, ашхылыкьга учундурган адамлыкь, миллетлик шартларын ачыкьлагъанындады.

Сени сёзюнг халкыны сёзюн айтмай эсе,
Сени назмунг джюрекледе кьалмай эсе,
Сени джырынг халкь ауазы болмай эсе —
Аллай джырчы керек тюлдю Кыарачайга!

Октябрь революциядан сора, джангы властны кыйынлыкьларын сынай тебрегинчи, Джырчы Исмаил да, халкыны асламысыча, властха ийнаннганды, джангы джашауга атаб джырла джазганды. Аны творчествосуна да ол кёзюде киши кьатылмаганды. Белгилисича, 30-чу джылланы экинчи джарымындан СССР-де кьрал репрессияла бютюн кюч алгандыла. Бирси джерледеча, Кыарачайда да онглу адамла джююлгандыла.

Бютеу дунияны кѳудретине — заууѳуна, джарсыууна да джюрегин аманатха бериб джашаѳан поэтни, аллах алай джаратханды да, хар ишни болушлусуча анѳыларѳа онѳу джетгенди. Уллу фахмусуна, адамлыѳына кертилей, кѳыйышдырмай, кѳрген, билген затыны хакѳындан джаза, Исмаил артыкѳылыкѳа кѳаршчы турѳанды. Ол джыллада оѳуна аны кѳралда болумну юсюнден чыѳармалары халкѳны арасында кенг джайылѳандыла.

Сталин деген чуутлу
Джашауубузну кѳурутду.
Тиллерибизни чалдырды,
Кесине махдау салдырды.

Махдау салалѳан — тѳргеди,
Салалмаѳан а — кѳргеди.
Джан татлы — мен да айтама,
Артда тобаѳа кѳайтама.

Быллай чыѳармалары НКВД-даѳы башкесерлеге джетмей кѳалмаѳандыла. Кѳанлы режим поэтни аяб кѳоймаѳанды. Джырчыны унукѳдурууѳа таймаздан кѳара кюч салѳанлай турѳандыла, ол заууаллыны кѳаллай бир кюнюн мутхуз этгендиле! Джырларыны, назмуларыны, поэмаларыны оѳуучуѳа джолларын кесиб, китабларын чыѳарырѳа кѳоймай, кеси саулай творчествосун да, таб атын да джокъ этерге кюрешгендиле. Ол себебденди, бююн-бюгече да тууѳан халкѳы да, бирси миллетле да Семенланы Исмаилны суратлау чыѳармаларыны кѳбюсюн толусу бла билмегенлери.

Поэтни джашау бла творчество джолун тюз анѳылар кююн, кюч кѳауумѳа бѳлюрге тыйыншлыды.

1. 1890—1938 джылла. Джашлыѳы, поэзиясы кюч джыйѳан, аты айтылѳан кѳзюу. «Акѳтамакъ» поэманы, «Минги Тау», «Чалкѳычыкъ», «Кѳызыл Аскер» джырланы джазылѳанлары.

2. 1938—1957 джылла. Кѳралны кючлеген, халкѳа кѳаршчы аманлыкѳы режимни айѳакѳалагѳан чыѳармалары. Джырчыны «ыхдыруу», «эзиу». Кѳчгюнчюлюкте. Джуртха скоймеклик, халкѳыны джашауун, ашхы миллет шартларын, айныр кючюн джакѳалагѳан чыѳармалары. Кѳайтыу кѳууанч. «Кѳчкюнчюлюк кюнюмде», «Кѳайтхан кюн халкѳыма».

3. 1957—1981 джылла. «Тутхан дининги сат делле манга». «Зар уясы бу джерледен кѳачмадым». «Дун-дунияны ташасына ким джетер?». Джырчы Исмаилны дунияны юсюнден, джамаѳат болумну, табигѳатны, джашаууну, ѳлюмнү, джазыуну хакѳындан философиялыкѳ саѳышлары.

Бу этапланы юсюнден былайда кесгин анѳылашынырѳа, чертилирге керекли талай зат айтайыкъ (Джырчыны творчествосуну толу анализи дерс китабда бериледи).

Джашаууну джырчысы. Адам ѳмкюрюнде сынаѳан зауукѳну, кѳыйынлыкѳны да, джашаууну маѳанасын айырырѳа кюрешиуон да, табигѳат бла арасын, келишиуон, оѳур дунияны кѳойнунда ашхылыкѳа, игиликке, скоймекликге талпыныуун, джазыуунда учундурѳан, мыдах-

ландырған, кыйынаған затланы хакындан сагъышланы джыйганды Исмаилны лирикасы да.

Айтырга, джер джюзюнде эндилеге дери да хар бир адамгъа сыймеклик айтдырған сёзле учуз-кыйырсыз кыйтарылгъанлыкъларына кеслерини тазалыкъларын, ариулыкъларын, магъналыкъларын тас этмегенди. «Сюеме!» — сёз эски болмайды, нек десенг, ол белгилеген сезим хар адамны джюрегинде джангы тууады, хаман да биринчиди, хаман да энчиди. Айтылгъан сёзле бир болгъанлыкъгъа, хар ким кесича суюди. Адамла бир-бирлерине ушамагъанларыча, сыймекликлери да ушамайды. Поэтлени творчестволарында да бу сезим бирер тюрлю айгъакъланады, теренлигине, кючюне кёре орун табады. 1996 джыл «Минги Тау» журнал басмалагъан «Акътамакъ» поэмагъа ал сёзюнде джырчыны джашы поэт Семенланы Азрет, атасыны чыгъармачылыкъ джолуну башланнганыны юсюнден айта, былай джазады: «Къулакъ юзюлюр болса — чыпчыкъ аягъындан», — дегенча, Исмаилны ары дери кёрюнмей, ташада тургъан уллу фахмусуну белгили болуууна Акътамакъ себеб болгъанды». «...Джер, дуния бютеу да аны (поэтни) сыймеклиги эсе, Кавказ (Къарачай) ол сыймеклики Акътамагъыды. Акътамакъ башындан аягъына деричин да сыймеклик джырды». Дунияны онглу адамларыны кёбюсюн мийик джетишимлеге сыймеклик элтгенди. Нек? Джюрекни эм бек джашнагъан кёзюю, джаз башында джылыу табхан джер джаны болгъан затха кюч бере, бютеу табигъатны кёзгъагъанча, джангыдан джашаугъа учундургъанча, адамны эсин, татлы умутладан толу огъур, сейир дуниягъа бёлей, акъылына акъыл, къарыууна къарыу кёшханча, талпыннган затына ёхдем атланьырга, джетишимле къатларгъа онг береди.

«Джырым тутмакъдады, атым — батмакъдады,
Мискин болдум джюрек инджилиб».

Кёчюнчюлюкню юсюнден биз бюгюн кёб зат билебиз. Ол билимни табар кючюн, ёмюр джарымдан артыкъ заман керек болду. Энди къарайыкъ, бизни бюгюнню билимбиз бла Семенланы Исмаилны кёчюнчюлюк кюнюнде джазгъан затларында оюм башхалыкъ бар эсе. Джокъду. Халкыбыз онла бла джылланы кюрешиб табхан ангылауну поэт кёчюнчюлюк кюнюнде огъуна айыргъанды, ким да тюзюн билирин излеб, джазгъан да этгенди. Къаллай бир суратлау кючлери, къаллай бир онлары барды ол чыгъармаланы, сау халкъны иннетин да, джашау нюзюрюн да кёрюзген, уллу кыйынлыкъ басхан кюнлерин хапарлагъан. Ала бла танышхынчыннга, кёчюнчюлюк, халкъгъа джетген бу ачы кыйынлыкъ суратлау литературыны темасы болаллыкъ тюлдо, джангыз документле шагъатлыкъ этелликле аны юсюнден деб тура эдим. Фахмулу джазыучу табылмаз дегенликден тюл. Ёмюр джарымдан артыкъ заман ётгенликге, бюгюн-бюгече да джюреклени кемиргенлей тургъан азабны кёрюзюрге суратлау мадарла табылырламы, авторла не айтырга излегенлерин кеслери толу ангылаялырламы, не иннет бла, не нюзюрге бла чыгъарырга боллукъдула бу теманы суратлау литературагъа деб.

«Кёчгюнчюлюк кюнюмде», «Ачыулу сёз», «Кюу», «Тынгылайма — таууш келед кюнбатхандан», «Болат кьошчуда», «Базар кюн», «Кюнюм», «Кьол тирменни хапары», «Джамбулда», «Тилек», «Анам», «Кыйын заманда», дагыда кёчгюнчюлюкге аталган бек кёб чыгъармаларында джашауну багъалылыгын черте, андан тюнголмезге, анга учундурурга, анга джангыдан сокъмакъ салырга мадар излеб кюрешгенди Исмаил. Бир ажымсыз, уллу поэт кесини джюрегинден бу чыгъармаларына салган юлюш, иннет, эстетика кюч кёчгюнчюлюкде аланы эшитген кёб къарачайлыгъа огъурсуз джылланы, кыйынлыкъланы онгларгъа себеб болгандыла, джалган сёзлени ыйлыгындан къутулурга, тазаланырга, тюзюн ангыларгъа, джуртсуз-кюнсюз къалганлыкгъа, джашаудан, тюзлюк кыйтырындан умутларын юзмезге хыйсаб табдыргандыла. Халкъны гунахсызлыгын, тюзлюгюн кёргозген, аны адебин, намысын, сыйын джакълагъан джырчыны ол чыгъармаларында джашаугъа аллай бир кертилик, аллай бир ийнам, аллай бир суратлау кюч барды — игиликни, ашхылыккы болурларындан не бек тюнголген адамгъа да эс джыйдырырча, тюшонджюрюрча, джангыдан дунягъа илешдирирча.

Джырчы Исмаилны ол джыллада джазылган кёчгюнчюлюкню хакындан назмуларыны окъуучулагъа джоллары кесилиб турганы миллетибизни тин джашаууна къаллай бир уллу заран болганын айтмакълык да кыйынды. Алай а поэт кесини ишин тохтатмаганды, этгенлей турганды — ол поэзияды, бу онглу тин хазна кесини заманына аталыб джазылганлыкгъа — бир заманныкы, бир тёлюнюкю тюлдю — къарачай миллетни, адам улуну да ёмюрледе биргесине турлукъ байлыкды.

Аны чыгъармаларыны иннет байлыклары, суратлау кючлери кимни да ойлашдырырчадыла, джюрек къыллагъа тие, джууаб, ангыламакълык таба, кърал дараджада ауур аманлыкчы иш этгенлеге ирият берирча, кърарчы турурча этедиле.

Кюн тиеди тегерекни джарыта,
Къанатлыланы джыргъа, оюннга тарта...
Кёзюм къарайд табигъатны хатына...
Термилеме джеталмазлык затыма.

Къанатлыча кёксюл кёкде учалсам,
Джарлы халкъгъа тюзлюк излей кетерем.
Эй, халкъ чекген кыйынлыккы айталсам,
Бу дуняда муратыма джетерем.

«Джаз».

Уллу поэтни бу сегиз тизгинге сыйынган сагъышлары окъуучугъа мыдахлык, джарсыу хауа да келтиредиле, кёлюн кёлтюрген, ёхтемлендирген да этедиле. Къысха, тюз, бош сёзле бла джазылган терен

лирикалы назмуда — бир ишексиз, муну юлгюге санаргъа дурусду — ненча онглу образ, къаллай уллу суратлау кюч джаратылгъанды! Биринчи тёрттизгинни тауушларында (музыкасында) джумушакъ т бирсилени онглаб (аллитерация), окъуучуну ариу, ингил, алай а, нек эсе да мыдахлык келтирген сезимлеге белегенчады.

Эки-эки рифмаланган тизгинлени аякълары ачыкъ тауушлагъа бoшaлгъаны окъуучуну эсинде да, поэтни кесинича, умут ышан чакъыргъанчады. Назмуну 11 джикден къуралгъан ёлчемини (метрикасыны) экинчи тизгинде башхалыгъы — 12 джик, авторну былайда айтыргъа излегенин толу къатлатады. Кюнню джарыгъы, джылыуу джаны болгъан затны сансыз къоймайды, керпеслендиреди, учундурады, къууандырады. Алайлыгъы ажымсыз эсе да, экинчи тизгинде артыкъ джик аны тауушлулугъун айырыб ариу эте, тарта сёзню «кюч салыныб этилген» деген маънасына эс бёлдюреди. Болса да, былайда игиликге, ашхылыкъгъа тарта деген маъна бузулмайды. Ючюнчю тизгин, табигъатда хар зат тыйыншлы орнунда тургъанын, анда болгъан джарашыулукъну, келишиуню чертген суратчыкъ кёргюзтеди, анга талпытады. «Термилеме джеталмазлыкъ затыма», — айтым лирикалы геройну ал тизгинлеринде сезилген мыдахлыкъ кючлеген кёлюн эсге сала, не эсе да бир уллу къайгысы болгъанын ачыкълайды. Табигъатда джарашыулукъну, зауукълукъну суратындан сора адамны быллай ышангысыз халы эсни, айырыб сагъайтады, кесине тартады, болмазлыкъ, джеталмазлыкъ затына термилтир ючюн, адамгъа къаллай кюн келирге керекди деген сорууну ангыгъа къатылтады. Анга джууаб экинчи тёрттизгинде келеди. Айырыб, сабий джылларында тюшонде учмагъан, тюнюнде уа къанатлылагъа сукъланмагъан аз адам болур. Кёкню мийиклигинде эркин, сюйген джары барыб, дунияны къууатын, хауаны тазалыгъын, аламны кенглигин сынаб джашагъан къанатлыла гитчениуллуну да учундургъанлай, сейир умутлагъа тартханлай туруучандыла. Кёчгюнчюлюк ауур джыллада джазгъан назмусунда халкъ поэтке «Къанатлыча кёксюл кёкде учалсам» тенглештириу нек керек болгъан эди эке? Аны ызындан келген тизгинде айтылгъаныча, туугъан халкъына тюзлюк излей барыргъа мадар табар ючюн. Белгилисича, зорчу режим кёчгюнчюлеге тургъан джерлеринден кёлтюрюлюрге, тышына атланыргъа къоймагъанды. Комендантладан эркинликсиз элден, райондан чыкыгъан болса, сабий, уллу, тиширыу, эркиши айырмай, тюрге джыйгъандыла, башха тюрюл азабла чекдиргендиле. Исмаил ол болумну «Джамбулда» назмусунда да кёргюзгенди:

Муткузду, мыдахды кёгюм,
Бир шок атымды чегим,
Чыкъмазгъа болгъанды бегим...
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Дуния поэзияда, орус поэзияда да, кыанатлыланы сыфаты тюрлю-тюрлю хайырланганлай келгенди. Сёз ючюн, А. С. Пушкинни «Тутмак» («Узник») атлы белгили назмусунда кыушну сыфаты уллу идея иш баджарады.

Зовет меня взглядом и криком своим
И вымолвить хочет: «Давай улетим»
Мы вольные птицы: пора, брат, пора!

Кыарачайына себег излей, тюзлюкге ийнамын тас этмеген джырчы Исмаилны «Джаз» назмусунда ахыр эки тизгин аны «Халктым кечгюнчюлюк кыйынлыкдан кутулсун, джуртун, насыбын табсын!» деген иннетин, — хар тылпыуу, хар джюрек урганы, сагышы, иши бу баш муратына джетдирелселе дегенин кергюзедиле. Бир ажимсыз, халк чекген кыйынлыкны джырчы Исмаил уллу кюч бла ачыклаганды, аны кечгюнчюлюкге аталган чыгармалары ол джылланы суратлау шагъатлыгыдыла, джюреклени джазган кюледиле, ёлюмден — джашауну, кыйынлыкдан — кыуанчны, аманлыкладан, зордан — ашхылыкны, адамлыкны, тюзлюкню онглудугун танытхан ышанладыла. Исмаилны быллай поэзиясы — ёмюрлеге джашнаган, алтынча джылтыраган, Кыарачайны онгмазлык, кыурумазлык тин хазнасы — анга тюбегени насыб юлюшюн табдырганча, кёлюн кёлтюре, джюрегин учундура, халкны тилини байлыгына сукъландыра, адамны ангы, иннет кючу учсуз-кыйырсыз мийикликлеге джетелгенине табындыра, ёхтемлендиреди, джюреклеге бёгеклик келтиреди.

Джырчы Исмаилны поэзиясыны энчи хауасын, назмуларыны, джырларыны биринчи сезлеринден, биринчи тизгинлеринден башлаб, не мыдахлык келтирген, не кыуанч чакдырган тылпыуун, ким да джюреги бла сезеди, анга толу эс ийеди, бёленеди. «Белгилдиле мени эним, тамгам», — деб «Джашчыкыга» назмусунда — осиятында джырчы кеси бу затны чертгени хакды.

«Биз кыайтдык Кыарачайга джара байлай...»

Не узакда да, не кыйын кюнледе да тууган джурту бла байламлыгын юзмеген, тюнюнде сагышларында-тюшюнде да Кыарачайны ызына кыайтырын кюсеб, ол насыб кюнню келирине ажимсызлай, кесгин сёзю бла миллетини эсин да анга буруб, тюзлюк тюбде кылмазына ышандырыб джашаган. Поэтни кыайтыуга аталган назмуларыны окыучуну кёлюн кыандырган, джюрегин сезим кыудретден толтурган суратлау кючлери сейирди. Кыум тюзледе атылыб, кёб заманны суусабха термилиб, онгларын ташлаб турганла, Кыарачайны кирсиз чокъурак кёзлеулери табыб кёллерин басханча — кыуанч, бушуу джыламукъла да кюзгъайды поэтни кыайтыуга аталган назмуларын окыу. Джырчы Исмаил бу назмуларында хайырландырган суратлау

мадарла, ол джетген мийик суратлау дараджа, сёзсюз да, бютеу дуня поэзияны джасандырычадыла. Адамны бютеу санларын титиретген бу чыгъармаладагы тизгинле кеси кесибизни билирге, ангыларгъа, сыйларгъа, миллетибизни, джуртубузну сюерге, сакъларгъа чакъырадыла, юлгюдюле.

Шам Къарачайым, къучакъ джайым
Сени терсликден къоруулай!
Да джаланаякъ бир айланайым
Ким сау къайтды деб соруулай!

Бу чыгъармаладача метафора къудрет, сейир образла, быллай адамны бютеу джюрек кючюн джыйгъан, ишлетген сёзле, аланы эшитгенлени, окъугъанланы эслеринден кетген къой, сурат болуб тюшюб къалгъанчадыла, хаман кеслерине къайтарадыла.

Акъылы, адамлыгъы, джюрек онгу бла да халкъыбызны сыйын кёлтюрген, къыйын кюнде миллетин закий поэзиясы бла джакълагъан Семенланы Исмаилны огъур сыфаты джуртуну мийик тауларыны тёппелеринде, хар къарачай окъуучуну эсинде сакъланыры хакъды.

«Къалай насыблы адамлабыз биз!
Сёлешир ючюн — хазыр тилибиз.»

Джырчы Исмаилны поэзиясыны чакъгъаны — къарачай литература тилни эм мийик джетишимиди, аны «эниди», бютеу суратлау кючюн ачыкълагъан юлгюдю. Бир ишексиз, таза къарачай литература тилни тамалы Джырчы Исмаилны творчествосу бла салыннганды. Башха сёзле бла айтханда, орус литература тил онгун А. С. Пушкинни джетишимлеринде табхан эсе, ана тилибизни ёмюрледе джыйылгъан сейир къудрети, учсуз-къыйырсыз суратлау мадарлары — закий Халкъ поэтибизни Семенланы Исмаилны поэзиясында ачыкъланнгандыла, джашаулу болгъандыла. Ол джетген суратлау дараджагъа къарачай литературада бююн-бюегече да киши чыкъмагъанды десек да уллу аджашмазбыз. Алайд да, бусагъатха дери айтыла келгенича, уллу поэт фольклор къарт (фольклорный старец) тюдю, Семенланы Азрет айтханлай, бай къарачай фольклорну бююннгю литература бла сейир поэзия кюч бла байлаб, «литературагъа атлагъанды». Аны бла къалмай, ана тилибизде ёмюрледе онгмазлыкъ литература шедеврлени юлгюлерин къурагъанды, къарачай поэзияны сыйын дуня дараджагъа кёлтюргенди. Бирси джазыучула Джырчы Исмаилны тил байлыгына, суратлау къадарына кёре талпына ишлеселе, бююн кёбле ана тиллеринден ёнгелеб турмазелле. Ана тилинден ёнгелеу, анасындан ёнгелеуча, уллу къыйынлыкъды. Быллай чот тюзелмей мадар да джокъду: тилин истемеген бла халкъын истемегенни не башхасы барды? Алай а халкъымы джукъгъа санамайма, сюймейме, билмейме дегенлеге алкъын джолукъмагъанма, къарачай тилден эсе уа орус тил табды, байды, аны иги билеме, анда сёлеширге сюеме, айтыргъа излегеними ангылатыргъа да онг табама деген-

лени уа учу-кыйыры кыйдад? Билмеген бла сыймегенни арасы кыйлайд? Турсунган — билген этерикди, не да билирге тырмашырыкты! Бююнлюкде кёбле сабийлерине кырачай тилни таб школлада да окытургъа кереклиге санамайла. Бир ажымсыз, Джырчы Исмаилны поэзиясында, дуняда чынг белгили тилленича хыйсабы болган, келбети бла, шатыклыгы бла, теренлиги бла, кючу бла аладан кем болмаган ана тилибизни билсек, анга арт бурмаз эдик! Ай медет, халкъ поэтибизни тил кудрети, кырачай тилни ол ачыкылаган мийиклиги эндилеге дери джабылыб турмаса, бу ууу кенг джайылган заранга былай джол ачылыб калмазед! Аллах айтса, ана тилибиз — хар бирибизге, адамлыгыбызга хурмет келтирген энчи байлыгыбыз, мындан ары да айныр, джашнар, алджаб турганланы иннетлерине-джюреклерине джол табар, миллетибизни ёмюрлюк тин хазнасын сакълар, белгилер.

Тил дегенин адам джанны башха джандан
Сыйлы этген,
Тил дегенин хар инсанны билим бериб
Алгъа элтген,
Тили болган бу дуняны патчахыды,
Тёрюндеди.
Болмаган а баш баулуду, хайуанны
Кеминдеди.

Джигер халкъым, тил байлыкны сен эртдеден
Уулаганса,
Джерден, суудан аууаз джыйыб кесгин сёзле
Кыураганса,
Ол сёзлени чарпытмайын тёлюлеге
Джетдиргенсе,
Бизге бюгон — ана тил — деб, учунурча
Этдиргенсе.

«Ана тилим».

**Джырчы Исмаилны джашау нюзюрлерин,
поэтикасын танытхан бир кыауум магъаналы шартла.**

1. Джашау бла поэзияны бир-биринден айырмагъаны. «Поэзия бар эсе — джашау барды, джашау бар эсе — поэзия барды», — деген иннети.

2. Творчествосуну терен лирикалы тамалы. Кесин халкъдан айырмай, халкъны уланы, халкъны келечиси, халкъны джакъчысы деб ангылаб, бютеу кючу бла Кырачайны онгун сакъларга, огуур шартларын, нюзюрлерин ачыкъларга, табигъат кудретин кёргюзюрге учуннганы. Джашауда болмаган затланы излеб кюрешмей, керти кёргенине, ангылаганына, билгенине таяна, миллетни ашхы мурагларына джол ача, хайырланмай турган кючюн кыозгарга, айнытырга, тин хазнасын келтюрге тырмашханы. Джашау былайды деб бегитиу тюл, былай болурга керекди деб оюму, — бютеудуния поэзияга онг табдырган хайырлы шарт.

3. Чыгъармаларыны тилини, халкъны тилине ушагъаны. Ким да кюн сайын хайырланган тюз, тынч, бош сёзле бла не уллу ишлени да, не кыйын болумланы да, не сейир сезимлени да айгъакълай билиую, онглу тил байлыгын толу, уста, уллу кюч бла хайырландырыуу.

4. Поэтни чемерлигин, айырыб, неден да бек танытхан, чыгъармаларын окъуу макъам да туудургъанча кёргозген, къарачай сёзлени эмда аланы къурагъан тауушланы бир-бирлери бла келишиулерин мийик суратлау дараджагъа чыгъаргъаны. Ана тилибизде бютеулей да 36 фонема болгъаны эсге алынса, сёлешген сагъатда бирча тауушланы, сёзлени дженгил-дженгил нек къайтаргъаныбыз ангылашынады. Лексика дыккылыкъдан тилде бир сёзлени къат-къат айтылгъанлары (тафтология) кимге да эрши кёрюнеди. Уста адам, джазыучу болса-болмаса да, сёзлени ариу келишдиреди, бузукъладан джанлайды. Керти поэзия уа къуру да тилге чемерликден, сёз байлыкъны къудретинден тууады. Аллай онгну джырчы Исмаилны творчествосу туру этгенди: закийни мингле бла тизгинлеринде бир-бирин эниклеген, керексиз къайтарылгъан, хылымлы таууш чыгъарган не сёз, не тизгин джокъду. Ол огъай, тауушланы, сёзлени келишиулеринде, тилни бирси кенг суратлау мадарлары бла хайырланыуда поэт табхан джангылыкъла, таблыкъла — окъуучуну ана тилибизни ариулугъуна, кесгинлигине, магъана къудретине сукъландырырчадыла, сезимлерин байындырырчадыла, ангысын ёсдюрюрчадыла.

5. Дуния ангылаууну учсуз-къыйырсызлыгъы.

АКЪТАМАКЪ¹

Поэмдан юзюк

Беш джылымда бешикге,
Он джылымда джыйыннга,
Онтогъузунчу джылымда, тенгле,
Тюбедим суюген кыйыннга.

Бошбоюн болуб бошадым...
Атамы мюлкюн ташладым.
Кёк къаягъа ёшюн салгъанча,
Бир кыйын ишни башладым.

Ёлтюрме мени этген антыма,
Былай джууукъ олтур къатыма,
Анисат дерге тамам уялсам,
Акътамакъ дерме атынга.

¹ «Акътамакъны» джырлаб айтхан сагъатда, хар строфаны ючюнчю тизгинини аллына «Эй» — деген сёз къошулады.

Аталгъан атынг Анисат,
Атагъан атым Акътамакъ,
Айбатлыкъ атынг Акъбулут,
Сёлешалмайма, тутулуб.

Джангурла бла кёгереди
Джай джалпакъланы кырдыгы,
Ижалада-Махаралада
Бу ариуланы урлугъу.

Мен ариуланы урлугъун,
Ой, юй бачхама себмесем,
Тутхан ишими биширмей къоймам,
Белгили ёлюб кетмесем.

Таулада тагъай салмасам,
Тюзде файтон бла бармасам,
Мен ёлюб кетсем эки джылагъыз,
Ол Акътамакъны алмасам.

Ой, къаядагъы сюлеусюн,
Тюбюнден ёрге ёрлесин,
Минг атлы бла да барырма,
Джюз нёгер бла тебресин.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Мен джем салайым тарпаннга,
Аууз мардасын берирме
Сеннге келечилик айтханнга.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Алимат да барыр нёгерге,
Джыйырма файтоннга заказ бергенме
Санга бир кюннге джегерге.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Асыры омакъдан сюзюлюб,
Кюеу джёнгерле келирле,
Сынджыр салгъанча, тизилиб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тюбегенинге сёлешме.
Къарачай намыс демей эсенг,
Башынга ау атыб кюрешме.

Мин, Акътамагъым файтоннга,
Ау бла джабма бетинги,
Файтон чайкъалса, дарий ашармы
Ол ариу чыммакъ этинги.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Базар гинджича кийиниб,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Илячин кибики ийилиб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Дарий байракъла туюлюб,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Ой, тюлюкю кибики, суююлюб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен джулдуз кибики джылтыраб,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Ой, къаплан кибики, къалтыраб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен къобуз согъа, чайкъала,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Соргъаннга джууаб къайтара.

Мин, акътамагъым, файтоннга,
Сен кёксюл тыйын джагъалы,
Мен сол джанынгда ойнай барырма,
Ой, сары алтын къамалы.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг къарала,
Мени джюрегимде бителир ючюн,
Суюмеклик салгъан джарала.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг торула,
Мени анама келин болурса,
Сени адамлыгъынг сорула.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг сарыла,
Мени анама келин болурса,
Суюмегенлеринг джарыла.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг чыммакъла,
Джазыуубузну мен чакъырайым,
Сен мухол болуб, турма артха.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг кѣм-кѣкле,
Бу суймекликден кылау болалла
Хомухла бла чѣрчекле.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг бурулла.
Мен сени ючюн кѣрген инджиуле
Сени кесинге турулла.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг джоргъала,
Сени джырынгы ариу джырлайла
Махар сууунда шоркъала.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтон атларынг семизле,
Сен кюн джарыкъда келирсе, алан,
Ариулугъунгу кѣргюзе.

Аз джылларынг-айлыкъгъа,
Аслам джырларынг-джыллыкъгъа.
Сылаб-сыйпаб тутхан болмаса,
Урмазман ауур къуллукъгъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Акъ дженглеринги агъартыб,
Сени джырынгы джырлай барырбыз,
Джаш джюрекдени таралтыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бу тийре-хоншу джатхынчы,
Джаным сау болуб, къоярыкъ тюлме
Дуньяда сени табхынчы.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Мени туу санларым эмилген,
Анисат деген кызчыкъды дейле
Бу манга мѣлек кѣрюннген.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къызыл къынача къызарыб,
Файтон юсюнде къол бла тутарбыз,
Терезесинден узалыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Чокъуракъ сууда акъ бабуш,
Мени къулагъыма таймай келеди
Сени ауазынгча суу таууш.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Арпа сабанда будай баш,
Алай онгсуз да тюлдю, тейри,
Бу сени скойген ёксюз джаш.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джибек джаяйым джолунга,
Ой, ойнай-кюле келирсен
Къайын анангы къолуна.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Хамыт салайым сары атха.
Джай мында къалсанг, безгек боллукъса,
Алыб барайым наратха.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къызыл резинден чархлары,
Санга къууаныб, алгъыш этелле,
Бютеу тукъумну къартлары.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Ийилген алтын беллигинг,
Санау кюнлени ашырма, алан,
Бизгеди сени келлигинг.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сагъышларыбызны чачаргъа,
Уяла-уяла кирирсе, джаным,
Бизни къууатлы фатаргъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джанымг сакълансын аджалдан,
Биз экибизге файда бармыды
Меджисуу узакъ болджалдан?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джолоучу къагъыт ким сорур?
Бозджигит бла Лейла болмаса,
Ой, бизни кибик ким болур?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Базар кѣгетле алыргъа,
Бир бирибизни биз эркелетиб,
Сюймегенлени джарыргъа.

Ой, алтын кибик, мыйыкъларым.
Чолпан джудузча, кѣзлерим,
Тау элlege таурух болгъанды
Мени сениге айтхан сѣзлерим.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Озуб кетеди орагъынг,
Сурахай ариу тойдад деселе,
Сагъаяд мени къулагъым.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бууун туюменги этмезсе,
Мен бу дуньяда сау болуб,
Башха кишиге кетмезсе.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сени ъзден ананг, хан атанг.
Кѣзлеринг бла къашларынгдыла
Мени джюрегими къозгъатхан.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Эки кѣгюрчюнюнг къойнунгда,
Кийик учала этербиз, алан,
Бу сени джыйын тоюнга.

Сени ала пайдан кѣлегинг,
Файтоннга миниб бѣлюнсюн,
Башынга къысхан чилле джаулугъунг
Бизни отоуда кѣрюнсюн.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Атланы салыб сокъмакыгъа,
Кюз айлада оракъ орурса
Семснланы джангы къабакъда,

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Харакет салыб кюбюрге,
Сени амалтын барырма, ариу,
Бу къайытмазлыкъ Сибирге.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къаты барайыкъ къуш ала,
Мен сёлешгеннге джууаб къайтара,
Сен ууакъ-ууакъ ышара.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сабыр барайыкъ, джортмайын,
Сеннге къыйыкъ сёз ким айтырыкъды,
Мен эсенликден къоркъмайын.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тенг олтурайыкъ джанлы этмей,
Адамча келсенг, иги боллугъед,
Сюйген джюрекни къанлы этмей.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тенг олтурайыкъ аудурмай,
Стол джашаугъа къаратыб къоймам,
Черномор ийнекле саудурмай.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Алтын суулукъдан гара иче,
Келин болурса тёбен Семенлада,
Къайынларынга тон биче.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Чалыб тутайыкъ къолланы,
Къаяла чачыб, кесим ишлегенме,
Файтон джюрюрюк джолланы.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тартыб барайыкъ Махаргъа,
Ойнай-кюле келирбиз, алан,
Тийребиз эски шахаргъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен джулдуз кирик джарытыб,
Верста сайын байракъ берирсе,
Чабхан атланы арытыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сени нюрюнг бард къашында,
Сени джети таракъ чачында,
Мени бухар бёркюм башымда.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Уллу сыйынг бла барырса,
Сенде кёз байлыкъ, менде сёз байлыкъ,
Сен къайсын сайлаб алырса?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къонгураулары зынгырдай,
Аяз кече келирбиз, алан,
Этеклеринги джел тарай.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къонгураулары къагъылыр,
Былай сыйлы бу нек болду, деб,
Санга бир тушман табылыр.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джюгеннге къолум къарышыб,
Тийре къызларынг къалырла сени,
Ызынгдан сейир къарашыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Гёджеб Къасым да болушур,
Учунган джюрек муратын табса,
Къайнагъан къайгъы сорушур.

Мени биргеме келигиз, джашла,
Биргеме ёсген тенглерим,
Мен бир батыр болуб барырма,
Къасым да болса джёнгерим.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен къарасаут тёгерек,
Сени амалтын болгъанма, ариу,
Юйюмден учхун, кёбелек.

Ой, биз файтоннга джекген атланы
Мангылайлары къашхады,
Сёзге чемер, ишге да джигер,
Бу къалгъанладан башхады.

Биз файтоннга минерек, алан,
Ныхытны джолу буз болур.
Эл кёпюр бла алыб кетербиз,
Къыз джёнгерлеринг джюз болур.

Юч ёзен бирден къырылыр саннга,
Къууанч байракъла тартылыб,
Къууурдакъ эте, къойла союла,
Сау дуниягъа айтылыб.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Эл кёпюрледен нймейле,
Къуру къолгъа къуш къонмаз, дейле,
Дженгил бермесек суймейле.

Юсюнге кийген сыйлы кийиминг
Ол шуу-шуу эте, шууулдай,
Миниб келген файтонунг сени
Къар сокъмакълада джырылдай.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Файтонну хакъын ким берир,
Сен бизни юйде келинчик болуб,
Джумушчукъ этиб ким кёрюр?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Юшенчигинги кёрюрле,
Къуру къолгъа къуш къонмаз, дейле,
Сени аллынга келирле.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бозанг, сыранг да къайнайла,
Саннга джыйылгъан атлыла, джерге
Ачхала салыб, ойнайла.

Аты айтылгъан Акътамакъны
Келтириб юйге салырма,
Алымгъа берир ачхам болмаса,
Анамдан тилеб алырма.

Тамадалагъа берирбиз
Атланган аякъ бозаны,
Эй, чайкъалтырбыз, той эте,
Бу Семенланы арбазны.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Адеж джаулугъунг бойнунгда,
Бешли ёгюзге къара атдырлыкъма,
Ой, сени къууанч тоюнгда.

Кёзбау суратым акъыллыды,
Джарлылыгъымы джашырыр,
Туугъанлы джашагъан тийрем
Сени джыйынынгы ашырыр.

Азаматгерий алгъыш этер:
«Бугъала бишер къазанынг,
Атлыла ойнар арбазынгда,
Къатынгда джууукъ базарынг!...»

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тартыб барайыкъ Худесге
Файтон джолда джюрюялмаса,
Сен иги къара кюрешге.

Ой, Багъатырны таласы,
Бу эки бекни арасы,
Дарман, дары бла сау болмаз
Сюйген джюрекни джарасы.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Барайыкъ Хурла кёллени,
Ючгюл дунияны төртгюл этиб,
Биз къыдырыбыз эллени.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бийчесын джолда джюрюрге,
Эй! Сен сүйген мен болгъа эдим
Кёзюнге къараб кюлюрге.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бырмамыт джолгъа джетейик,
Къыл кёпюр кирик бир къыйын джолду,
Файтон джыгъылса не этейик?

Кёк кюкюрейди джауаргъа,
Файтон къалтырайд ауаргъа,
Апсынларынг бла хазыр болгъун
Черномор ийнекле сауаргъа.

Андан ётгенлей Схауат,
Аны төгереги стауат.
Биз джылы кийим кийсик, алан,
Азыкь алайыкь эки кьат.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тынгыла кёрген тюшюме,
Сен сейир болуб кьалырса, алан,
Мени тынчджатмазда ишиме.

Айланч-буйланч кёреме, алан,
Ауар-Сыртыны джоллары,
Сюек саяулагъа шашмай ушайды
Ариу Акътамакьны кьоллары.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тартыб барайыкь Хабазгъа.
Къарачай сёз бла ийнандырама
Юсюнге кьатын алмазгъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Барайыкь Балыкь ёзенни.
Уллу сабыргъа санайма, алан,
Бу суймекликге тёзгенни.

Къармада кьаргъа кьарылад,
Ой, Бабугейде кычырад,
Эй! Сурахай маннга келмей эсе,
Ырысхым кьолдан ычхынад.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Джюр Гяурлагъа кьонакьгъа,
Биз экибизни айта турурла
Бу тау элледжэ джомакьгъа.

Кичибалыкьны ичинде,
Ой, Гяурланы таш чалман,
Субай накъырда болмаса чыртда,
Сенден башхагъа баш салмам.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Биз Теркни сууун кёрейикь,
Черкес намыс бла тюбегенлеге
Биз таулу салам берейикь.

Суугъа кирселе, чабакъла кибик,
Ой, атларыбыз джюзерле,
Къарачай адам къалай кючлюд деб,
Бизге махтаула тизерле.

Терк джагъасы бла биз келирбиз
Бурунгу шахар Нальчикге.
Чарлай-чарлай, барыб къалырса
Сен мен джашагъан элчикге.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Барайыкъ Басхан къалагъа,
Тюу машалла, уллу бюсюреу,
Сени ёсдюрген анагъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Сен садда битген балийча,
Биче-тиге, онгуб къалырса,
Басханда портной Хабийча.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Биз Иссисуугъа джETERбиз,
Кёблеге чыкъды хапарыбыз,
Джазыу болмаса, не этербиз?

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Экинчи минербиз къайыкъгъа,
Айтхан сёзюнгю ызына алсанг,
Башынг къаллыкъды айыбха.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тюкенде тюрюлю дарийим,
Къаяда кёзбау кийигим,
Суу къамиш кибик сюегинг.

Бабушну бакъсанг къаз болур,
Багъырны сюзсенг таз болур.
Таулу къызланы ичинде, тейри,
Акътамакъ кибик аз болур.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Тартыб келейик Таллыкъгъа,
Сен дуниягъа бир хазна эдинг,
Ёмюрю сени бла къаллыкъгъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Къайтыб келейик Къойданнга,
Кесиме ушатыб бек илешеме
Сюйгени болгъан адамгъа.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Черкесияны джерине,
Эй, айландырыб, келтирдим сени
Мен Къарачайны элине.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Бютеу тийрелени ичи бла,
Тау элlege танытдым сени
Бу сюймекликни кючю бла.

Мин, Акътамагъым, файтоннга,
Биз Уллу-Тюзге джETERбиз,
Эй, Махаралагъа къайтмаздан
Ма бизни элге кетербиз.

1. «Акътамакъ» поэманы «Файтон» деген кесегини хапарын айтыгъыз.
2. Кюфулюк бла келинликни къаллай шартлары сюйюмлю этедиле?
3. Джаш сюйген къызына къаллай эпитетле, назик атла атайды? Сизни къайсы айтымла, сёзле сейирсиндиредиле?
4. Бу текстни тил байлыгъын айыргъыз. Анафора бла параллелизмни магъанасын айтыгъыз.
5. Къарачай-малкъар классика поэзияны ышанларын табыгъыз.
6. «Айджаякъ» бла «Акътамакъны» сыфатларында ушашлыкъ, джууукълукъ бармыды, энчи шартлары неледиле?
7. Акътамакъгъа таулу тиширыуну идеалы дерге боллукъмуду?
8. Поэманы юзюгюн бёлюб, азбар этиб, джырларгъа хазырланыгъыз, айтыш — конкурс этиб джырлагъыз.
9. Бу темаланы бирине сочинение джазыгъыз: «Акътамакъ» деген поэмада сюймеклик тема, «Акътамакъ» атлы поэманы суратлау энчилиги, «Акътамакъ» поэмада сыфатла».

ДЖАЗ

Кюн тиеди, төгереки джарыта,
Къанатлыланы джыргъа, оюннга тарта,
Кёзюм къарайд табигъатны хатына!
Термилеме джеталмазлыкъ затыма.

Къанатлыча, кёксюл кёгде учалсам,
Джарлы халкъгъа тюзлюк излей кетерем.

Эй, халкъ чекген кыйынлыкны айталсам,
Бу дуньяда муратыма джетерем.

1. Джаз табигъатны хаты бла джырчыны антын кёрюзген параллелизмни маъна-
сын айтыгъыз.

2. Поэтни баш мураты неди?

МИНГИ ТАУ

Сен кёкге джете мийиксе
Ууакъ тауланы ичинде.
Мияла киби джылтырай,
Къанга бузларынг юсюнгде.

Юсюнгде барды акъ тонунг,
Сен джай да, кыш да киесе,
Кюн бузулургъа тебресе,
Боран этерге сюесе.

Кюн ариу чууакъ тургъанлай,
Тохтамайды боранынг.
Джай да, кыш да эримейле
Юсюнгдеги бузларынг.

Сенден сора кыйсы тауду
Белине кюрен тартылгъан,
Башына байракъ тагъылгъан,
Аты кёбге айтылгъан.

Тёгерегингде тогъай отлайла
Алтын мюйюзлю кийикле,
Сени тёппенге чыгыучула
Бёгекле бла джигитле.

Чынг алгъа санга танг ата,
Чынг артха сенден кюн бата,
Сен кийиз бёркню агъарта,
Этегинг джашил къатапа.

Сен джулдузлагъа джанаша,
Къалгъанла сенден алаша,
Бир-биригизге къараша,
Къалай сейирсиз, тамаша.

Минги Тау бла Казбек Тау,
Экиси бирча эгизле,
Къоркъмай кирмез сеннге бир джау,
Бегибле джерле, тенгизле.

Бузну, къарны джыйычу,
Юсюне булут къонуучу,
Тёгерегинге джыйылыб,
Таулула къараб тоймаучу.

Кийик бууларынг ёкюредиле,
Къонгурауланы къакъганча,
Джугъутурларынг турушадыла,
Атлыла чарсха чабханча.

Къабланларынг, асланларынг
Бугъойларынга кирелле.
Покунларынг, гуждарларынг
Адам джыйыны билелле.

Айюлеринг мурулдайла,
Шындык чегетни ичинде,
Бёрюлеринг къалкъысала,
Къойланы кёре тюшюнде.

Кёк джашнаса, сызгырадыла
Этеклеринг, джел эте.
Менден кючлю джюкъду деб,
Кесинг-кесинге кёл эте.

Къабланларынг къараб туралла
Беклеге кириб, мынгайыб.
Борсукъларынг, тюлкюлеринг
Джууукъ барыргъа уялыб.

Къанкъазларынг къанкъылдайла,
Чын тауукъла джырлайла.
Къаргъаларынг къаркъ-къуркъ эте,
Мылык табмайын джылайла,

Кёгюрчюнлеринг джюююдейдиле
Кюнюнг джылтыраб къакъганлай.
Маралларынг отлайдыла,
Гелеу кырдыкга батханлай,

Чыпчыкъларынг, чаукаларынг
Будай ындырны чёблейле.
Арарат бла Махар тау
Санга тюгел джетмейле.

Уллу къушла санга къонсала,
Юйле кибик къарашыб,
Джур текеле джангылсала,
Сюрююлеринден аджашыб.

Кюз артында турналарынг
Аууб кетелле тенгизге,
Къышка хазыр болугъуз дей,
Эсгертиученсе сен бизге.

Къыш айланы къылычыса,
Джай айланы салкъыны.
Джумушакълыкъ этмесенг,
Инджитириксе халкъынгы.

Кюнюнг ушайды алтыннга,
Кеченг ушайды кюмюшге.
Ёлченги алгъан батырла
Алгъа баралла хар ишде.

Таджал атлы бир тауса,
Аурумагъан, ёлмеген,
Сени юсюнг бла болмаса,
Бизге сууукъ келмеген.

Доммайларынг джалауладан
Керпеслениб къарайла,
Сен ай кибик-джулдузчукълача,
Ууакъ таучукъла марайла.

Басхан кьобанда суусарларынг,
Къарачай сууда-къундузла.
Сени башынгда джанадыла,
Нюр себе, алтын джулдузла.

Кюн тийер болса, кызыл булутунг,
Джауар болса-тубанынг,
Суу балаланса, джерлени алад
Къутуруб келген кьобанынг.

Эртденги кёгюнг кызарса.
Джауум теджейсе, тюрлениб,
Ингирги кёгюнг кызарса —
Чууакъ этесе кюнлени.

Гокка хансла джылтырайла,
Ыранларынг джашнайла.
Джаныуарларынг тюрлю-тюрлю
Джырланы джырлаб башлайла.

Боркъулдаб чыкыгъан гараларынг
Боза киби кекирте,
Эртден-ингир сууукъ азынг
Джолоучуланы джёттюрте.

Къаудан къатса, акъ кырауунг
Кышны келигин эслетед,
Сирна тартхан сууукъ харсларынг
Сюрючюлени тебсетед.

Москвадан солугъанла
Келиб сейирге къарайла,
Къайнаб чыкыгъан дарман сууларынг
Ауругъанлагъа джарайла.

Учуб келген акъ булутла
Санга салам берелле,
Башынга чыкыгъан самолетда
Бютеу дунияны кёрелле.

Мамукъ киби, чырмалыб
Сени башынгда булутла.
Басхан башы, Бездирген,
Къарча джашагъан бу джуртла.

Чолпанла киби кёзлеринг,
Башынг бир аз батыуду.
Батырлагъа ёлюм джокъ деб,
Бурунгуладан айтыуду.

Башынг бир аз батыуду,
Мангылайынг къашхады.
Бурчакъларынг, къарларынг
Къалгъан тауладан башхады,

Суратынгы алабыз,
Телефонла салабыз,
Байлыгынгы кялдырмай
Газетлеге джазабыз.

Джети кьат джерде тамырларын,
Титиремейди, тебмейди,
Сени пелиуан кючюнге
Дунияда бир кюч джетмейди.

Сенден сора кьайсы тауду,
Ариулугъу бла бай болгъан,
Башы кьыш болуб, бели джаз болуб,
Этеклеринде джай болгъан?

Кесин бегитмей чыкьгъаннга
Башха болмай бир джауса,
Сау дунияны юсюнде
Эм белгили бир тауса.

Бу текстни джырчыны ауузундан А. Сюйюнч улу
джазыб алгъанды (джазыучуну архивинден).

1. Минги Тау джер башында не бла сейирликди?

2. Олицетворение амал бла хайырлана, тауну сыфатын, кьылыгъын, кюнню, кечени,
джулдузланы, булутланы бояуларын «джан салыб», автор кьалай селешдиреди?

3. Бу тизгинлени магъанасын кьалай ангыларгъа керекди:

Сенден сора кьайсы тауду,
Ариулугъу бла бай болгъан,
Башы кьыш болуб, бели джаз болуб,
Этеклеринде джай болгъан?

4. Назмуда айтылгъан тау джерлени, ёсюмлени, джаныуарланы, кьанатлыланы ат-
ларын тизим этиб, алыгъыз, орусчагъа кёчюрюб, атларын джазыгъыз.

5. «Къарча джашагъан бу джуртла» деген айтымны магъанасы неди?

6. Адамны джашауу табигъат бла байламлы болгъанын ачыкьлагъыз.

7. Джырны магъанасын кесгин этген амалланы табыб, тетрадларыгъызгъа джазыгъ-
ыз, кьайсы тюрлюсю болгъанларын белгилегиз.

8. Бу текстни башха поэтлини Минги Тауну юсюнден назмулары бла тенгледшириб
сюзюгюз.

9. Джыр текстни талай кесекге юлешиб, азбар этигиз, кёзюу-кёзюу джырлаб, айтыш
бардыргъыз.

10. Бу джырны джырлагъан сагъатда сизге кьаллай сезимле келедиле?

ЧАГАНЫ ДЖЫРЫ

Джюрюгюз, джашла, чыгъайыкь,
Заман оздурмай, сабаннга.

Узакъ болджал къалмагъанды
Хайырын алыр заманнга.

Мюрзеу деген-джан дарман,
Адамны джанын сакълагъан,
Акъыллыны ишиди
Аны таймай джокълагъан.

Джигер джашла ишлейле,
Беллерин къаты тартханлай,
Эринчекле къалалла,
Джанларындан джатханлай.

Келигиз, чага этейик,
Ойнай, кюле, тизилиб.
Эринчекле къалсынла,
Арабыздан юзюлюб.

Джюрюююз, джашла, барайыкъ,
Зыраф иймей заманны,
Барыбыз бирден къадалыб,
Ариулайыкъ сабанны.

1. Назмуда сабан ёсдюрюуде джигерликге къаллай махтау бериледи?
2. «Мюрзеу деген-джан дарман» сёзлени магъанасын айтыгъыз.

НЕК ДЖАШАЙМА?

Биреу ауруса, дагъаны болмай,
Болушлукъ керек болду эсе анга,
Олсагъат джетиб, билек болмасам,
Адамса дерге болурму манга?

Не бир ач адам къараб тургъанлай,
Аш ашай эсем, теджемей анга,
Кимме мен сора? Ма ол халиде
Адамса дерге болурму манга?

Борбай бар бола, джюрек тар эсе,
Къайгырмай эсем къыйналгъанлагъа,
Мен нек джашайма? Кимге керекме?
Адамса дерге болурму манга?

1. Автор адамгъа къаллай борчла салады?
2. Сиз адамланы къаллай шартларын джаратасыз?

КЪЫЙЫН ЗАМАНДА

Ауур джукъугъа сингнгенча кѣзюм,
Болумсуз, онгсуз сѣлешген сѣзюм.
Абына, сюрюне бу баргъан ёмюр,
Эй, Аллах, неди энди мен кѣрю?

Атыл делле да — халкъым атылды,
Чачыл делле да — мюлкю чачылды,
Адаргы эркинлиги, джери да сыйырылды,
Хар къыйынлыкъ да бизге къуюлду.

Джетген уланы къазауат отда,
Къалгъан уланы бу къумлу джуртда,
Къарачай тилни къазакъгъа бура,
Дыгалас этиб, кесин алдыра.

Ачыу кючлебди кѣкюреклени,
Палах къатдырды тюз джюреклени,
Хар ёлгенибиз джерин кюсейди,
Хар джаны болгъан джуртун излейди.

Къолум, къалтырай, къалам тутады,
Онгдан солуна сѣзле тартады,
Ол сѣзле ёсе, тизгин болурла,
Тизгинле тола, назму къурурла.

Ол назму бизге шагъатлыкъ этер,
Бизден керти сѣз къаралгъа джетер,
Машхар кюн киби, аллай кюн келир,
Бу таза халкъгъа баш бошлукъ берир.

Бюгюн а джукъу басханча кѣзюм,
Джансызды, ётмейд, сѣлешген сѣзюм...
Кавказ бла миллет-джан бла тѣнгек,
Ала бирлешмей, тебмез бу джюрек!

1948, Казахстан.

1. Уллу Ата джурт къазауатны заманында бир къауум тау миллет Орта Азиягъа ссылкагъа джиберилген кѣзюуде къарачай халкъ сынагъан къыйынлыкъланы юсюнден назмуда не айтылады?

2. Халкъы тузакъгъа тюшген кѣзюуде джырчы аны кѣлион къаллай ышандырыу сѣзле бла джазды?

3. «Кавказ бла миллет — джан бла тѣнгек» дегенни магыанасы неди?
4. Автор айтхан бла, кыйыын заманда поэтни борчу неди?
5. Ссылкагъа тюшген джырчылары Мечиланы Кязим бла Семенлары Исмаилны назмуларында кѣчгюнчюлюк тема къалай суратланады?

ДЖАМБУЛДА

Тартама—кесмейди чалкъым,
Батханды, чыкъмайды халкъым,
Иги бла айтмайла атын,
Билмейме не болур артын.

Окъуйла законну шартын:
Бичелле халкъыма тар къын,
Айталла: «Уял, тын, тартын», —
Билмейме не болур артын.

Джюрегим болгъанды салкъын,
Бушуулума, мени сартын.
Къууанч келирми бир джартын,
Билмейме не болур артын.

Тюшмейди кишени алкъын
Халкъымы джашын эм къартын,
Къаздым къайгыны къат-къатын,
Билмейме не болур артын.

Сынайма хар кимни картын,
Халкъымы халиси-алтын.
Сакълайма Джамбулну къатын,
Билмейме не болур артын.

Сюймейме дунияны затын,
Дунья мал законнга — сапын,
Мыдахды сабий, къыз, къатын,
Билмейме не болур артын.

Бушуугъа бѣленнген элим,
Бош къалды ой туугъан джерим,
Саулукъда къазылды кѣрюм,
Бир кѣлтюрюлмейди кѣлюм.

Джашлыкъда бюгюлген белим,
Хар кюнде тѣгюлген терим,

Мени нек унутду ёлюм?
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Тиши-башы ышармай келин,
Бичгенча эрине кебин,
Мыдахлык бездириб эсин,
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Мутхузду, мыдахды кёгюм,
Бир шок атымды чегим,
Чыкмазга болганды бегим,
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Къууаныб, ышармайд эрин,
Законну бегинден бегин...
Джабышыб тутханды джелим,
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Табмайма муну бир эбин,
Къууанад душманым-джегим,
Сындырыб, сызгырад джелим,
Бир кёлтюрюлмейди кёлюм.

Сен, насыб, аллынга тебин,
Айтдырма халкыма сегюм,
Кес джолун зорлукну, кёрюн,
Кёлтюрюлюр ючюн кёлюм!

Тартама — кесмейди чалкым,
Батханды, чыкмайды халкым,
Иги бла айтмайла атын,
Билмейме не болур артын.

* * *

Артымдан джылан, аллымдан макъа;
Къоян болганма мен къоркъа-къоркъа.
Бутумда кишен, башымда джюген,
Джегеди, минеди, минерге суйген...

1. Гюнахы болмагъанлай туугъан джуртундан зор бла кёчюрюлген къарачай халкыны узакъ джерледе эркинликсиз болумун автор къалай суратлайды?

2. Джашауну тахсаларын ачар ючюн, зорлукну айгъакълар ючюн, поэт къаллай метафорала, символла табады? Бу назму тизгинлени тюз магъаналары неди?

Артымдан джылан, аллымдан макъа;
Къоян болгъанма мен къоркъа-къоркъа.
Бутумда кишен, башымда джюген,
Джегеди, минеди, минерге сюйген...

3. Чыгъарманы ахырындан ючюнчю строфада айтылгъан ышаныу халкъны ийнамы
эмда джырчыны ауазы болгъанын ачыкълагъыз.

4. Назмуну тилини кесгинлигин сюзюгюз.

ТАНСЫКЪЛАУ ДЖЫР

Мен, тансыкъ болуб, келгенме, тенгле,
Учкулан башы таулагъа.
Мен джылы салам береме энди,
Ёлгенле къалыб, саулагъа.

Ой, ташын джалаб, сууун ичейик
Бу ёзенлени джерлени,
Сыйлы атларын кюуге салайыкъ
Тышында джан бергенлени.

Шам Къарачайым, къучакъ джаяйым,
Сени терсликден къоруулай!
Да джаланаякъ бир айланайым,
Ким сау къайтды деб соруулай.

Тузлу джыламукъ бетими джууа,
Ёксюзле бла джылайым,
Ой, кенге къалгъан ёлгенлеге атаб,
Джер сайлаб, сынташ салайым.

Нарат терекни джибек чачына
Тюртюден инджи тизейим,
Тау этегинде атылыб къалгъан
Къабыр топракны излейим.

Къыйынлыкъ чекген бу джарлы халкъгъа
Кёз ачдыра, джыр джырлайым,
Къайда болсам да, ахыр кюнюмде
Ой, бу джерлеге къайтайым!

Ой, ата джуртум, сыйлы Къарачай,
Мен къууаннгандан джылайма,
Узакъдан келиб, тансыкъдан кюйюб,
Джюрек таралыб джырлайма.

1. Кёчпюнчюлюкден туугъан джуртуна къайтхан адамны тансыкълыгъы къалай суратланады?
2. Бу назмуну окъугъан сагъатда сизни кёзюгюзню аллында къаллай халла кёрюнедиле, кёлюгюзге къаллай сезимле келедиле?
3. Текстде тилни кесгин амалларын айтыгъыз.
4. Поэтни лирикасында халкъ джыр традицияла (сыфатла, суратлау лексика, назму къурау) эсленемидиле?
5. Сиз окъугъан чыгъармаланы хайырлана, тамада тёлуден хапар джыя, быллай темалагъа рефератла джазыгъыз: «Ата Джуртну джигит уланлары», «Адамгъа туугъан джерден багъалы джурт болмаз», «Мени ахлуларымы къадары».

ДЖАШ ЁМЮРЮМ

Ой, джаш ёмюрюм сёлешсе мени,
Сегиз кырыкъдан суу келир.
Мен, бир къарт киши, айтама десем,
Ауузума сёзню ким берир?

Джыл сайын бичен ишлеучен эдинг,
Он бармагъынгы саяулай.
Тай джайлыкълада мал кюте эдинг,
Гебенек кийиб, джаяулай.

Сен, чана джюклей, кыш боранлада
Сууукъгъа ёшюн салыучу.
Эртден азандан ингир ашхамгъа
Десетинаны чалыучу.

Клиса къагъылса, сени миннген атынг
Орус индекледен секире.
Гебен кыаласанг, сау гапынаны
Эки кереге кёлтюре.

Ой, джаш ёмюрюм! Ташха джазгъанча,
Хар эшитгенинг эсингде;
Къарт ёмюрюм а, къаргъа джазгъанча,
Ызы кълмайын кесинде.

Ой, джаш ёмюрюм чыгъа тургъанча
Загъызан башы джайлыкъгъа.
Джаш ёмюрюмю санамай эдим
Дунья рыскыгъа — байлыкъгъа.

Сен къара иш бла кёб кюрешеенг,
Ой, къадыр болуб, ат болуб;

Тохана юйле салдыргъан эдинг,
Тёгереклери сад болуб.

Ой, атланмаса джол болмаз дейме,
Къуб-къуру къолгъа къуш къонмаз.
Ишлемеген а ашамаз дейле:
Ашамагъан а джашамаз.

Ой, джаш ёмюрюм, кетиб бараса,
Джашнаб кёгерген бачхача;
Мен а, къарт болуб, атылыб къалдым,
Джюрюмей къалгъан ачхача.

Ой, джаш ёмюрюм, кетиб бараса,
Сары мыйыкъланы бургъанлай.
Басынчакъларгъа базмай эдиле,
Сен мени къатыш тургъанлай.

Ой, джаш ёмюрюм, къайры бараса,
Тау ауушладан аууучу.
Керек заманда, джангурум болуб,
Сабанларыма джаууучу.

Ой, джаш ёмюрюм, келиучен эдинг,
Кенг орамлада джебелеб.
Бу къарт ёмюрюм кюн ашырады,
Саны тутмайын, тёнгереб.

Мамукъ тёшекде тураман энди,
Сатрач бояулу табджаным.
Сен къоюб кетдинг, къалды келеккенг,
Ой неди сенден табханым?

Ой, джаш ёмюрюм, тау кийиклени,
Сыртларын сылай, санаучу.
Да, мен да болуб, къалгъанман энди
Кёзлюкле салыб къараучу.

Сени излерге атланныкъ эдим,
Къарыусуз къартлыкъ иймейди.
Ёлген ёлгюнчю, кетген кетгинчи,
Сыйларын киши билмейди.

Ой, Къызыллада джер кёгереди,
Чакъгъан болурла ыпчыкла.

Джаш ёмюрюмден хапар айталла
Къарылгъашчыкъла, чыпчыкъла.

Ой, джаш ёмюрюм, келиучен эдинг,
Джугъутур башны кёлтюрюб.
Мен, сен кетгенли хылеу болгъанма,
Кесими саудан ёлтюрюб.

Ой, джаш ёмюрюм кетгенди мени,
Бу джау джиблеге чыгыучу.
Джаяу чарслада озуучу дейме,
Той тутушлада джыгыучу.

Ой, джаш ёмюрюм, джибек аркъанынг,
Тойлада чабхан тарпанынг.
Къалай болса да, тюз келе эди
Этгенинг бла айтханынг.

Ой, джаш ёмюрюм, къайры бараса,
Айтылгъан сёзню тюз алгъан.
Къаягъа минсе, чыгалгъан дейме,
Тенгизге кирсе, джюзалгъан.

Сен суудан къаймакъ алдыргъан дейме,
Кёзледе сурат къалдыргъан.
А мен а болуб къалгъанман энди,
Марал чёб-башы, балдыргъан.

Капына атсанг, юй кибик дейме,
Чана джюклесенг, бир къанга.
Биз алтмыш джылны бирге джашадыкъ,
Джан аурутмайса сен манга...

Ой, джаш ёмюрюм, кетиб бараса,
Суу къамиш кибик чайкъалыб.
Сюйюмчюлюкле ким алыр менден,
Сени ызына къайтарыб.

Ой, джаш ёмюрюм, бир джарыкъ эдинг,
Алтын накъышлы кюзгюча.
Бу къарт ёмюрюм асыусуз болду,
Чюйню тутмагъан безгича.

Ой, джаш ёмюрюм, бу бичен-сабан,
Акъ къурмач кибик чагъаенг.

Ючюшер нартюх сабахларынгда,
Бишиб, тьюбуне агъаенг.

Ой, джаш ёмюрюм кетиб барады
Науш тау таба, наныкъгъа.
Ол бар заманда айлана эдим
Кечем кюнюм да джарыкъда.

Ой, джаш ёмюрюм кетгенди мени
Бу Махар таугъа алгъышха.
Ой, къарт ёмюрюм къалгъанды энди,
Файдасыз терен сагъышха.

Бу джаш ёмюрюм кетиб барады,
Арарат таба тихтеннге.
Ой, он бармагъым он киши болсун,
Бу джаш ёмюрюн сёкгеннге.

Джаш ёмюрюмю байлыгъы дейме,
Ишлеб баджаргъан айлыгъы.
Биз бирге джылкъы кютюучю джери,
Ол Къудайнатны джайлыгъы.

Ой, джаш ёмюрюм джасана эдинг
Сен алтын бла, кюмюш бла.
Аллынга киши ёталмай эди
Да бир тукъум бир иш бла.

Кюндюз чалкъычы, кече гёзетчи,
Сен джукъламайын айланнган.
Ой, джаш ёмюрюм, къайры бараса,
Хар иште бирча сайланнган.

Ой, джаш ёмюрюм барады мени,
Джангыз джаш кибиб, джасаныб.
Бу къарт ёмюрюм къалгъанды энди,
Къолдан джукъ келмей, махтаныб.

Ой, джаш ёмюрюм, озуб барады,
Ол гинджи кибиб кийиниб.
Бу къарт ёмюрюм къайгырыудады,
Ирагъач кибиб ийилиб.

Ой джаш ёмюрге айланыучанек,
Атлыла болуб, чабышыб.

Ол хапарланы айтабыз энди,
Бу кьарт джюрекле, тамышыб.

Сабийлерими кьойнума алыб,
Эркелетеем джашыртын.
Къайтыб келмезлик джаш ёмюрюмю
Мен къалай дженгил ашырдым.

Ой, джаш ёмюрюм, таныш джерлеринг
Эки Инджик бла Чегерей.
Джетишген кюнде джан тенгим эди
Бу Семенланы Адемей.

Бир сёлешгенлей, сёлери битген,
Арымай, талмай иш этген.
Ой, джаш ёмюрюм, къайдаса энди,
Тауну башында мал кютген?

Ой, джаш ёмюрюм, сен атха минсенг,
Санларынг ариу джарашхан,
Сен аны юсюне салыучан эдинг
Алтын ёшюнлюк-къууушхан.

Бошбоюн атха тартыу салаенг,
Къутсузуракъгъа-юч айыл.
Атлаб арбагъа да миналмайма,
Заманынг озса, джокъ хайыр.

Эндиге дери бир да билмеем
Джаш ёмюрюмю багъасын.
Тенг джашларына ал бермей эди,
Джелпегей кийиб джагъасын.

Ол къаялагъа илячин эди,
Кёклеге учса-кёгюрчюн.
Джаш ёмюрюм улуу багъасын
Мен унутмазма ёлгюнчюн.

Ой, айлар эте, ой, кюнлер эте,
Бу джаш ёмюрюм кетгенди.
Сары алтын шилли сары тьогюмю,
Къар кибик, чыммакъ этгенди.

Ой, джаш ёмюрюм барады мени
Ырынды таба джилекге,

Мени кьойгъанды, эте турургъа Бу ёлгенлеге тилекле.

1. Лирика герой джаш джылларында кьаллай ишлени баджаргъанды, ала джараулу ишлемидиле? Кесигизни сёзлеригиз бла айтыгъыз.

2. «Аллынга киши джеталмай эди бир тукъум бир иш бла» деген сёзлени эсге ала, анга джигер, таджал, аждагъан дерге боллукъмуду?

Сиз аллай адамгъа кьаллай ат атайсыз?

3. Адам, джаш заманын зыраф ашырмай, кьалай хайырланыргъа керекди дейди джашауну сынагъан акъылман?

4. «Джаш ёмюрюм» деген сёзле хар строфада анафора-башлам болуб келгенини не магъанасы барды?

5. Автор джашлыкъ бла кьартлыкъны сыфатларын кесгин ангылатыр амалтын анти-теза деген амалны тюзюм хайырландырады?

6. Назмуну суратлау сёз байлыгъын айырыр мурат бла текстде фразеология сёз тушланы, нарт сёзлени, тенгешдириулени, метафораланы, эпитетлени, дагъыда ала кибик тилде кесгинлик кьуллукъ этген амалланы тетрадларыгъызгъа неда карточкалагъа джазыб алыб, магъаналарын сюзюгюз, бир назмуну сёзлюгюн къурагъыз.

7. «Джашлыкъ-адамны байлыгъы» деген темагъа, бу назмудан эпиграфха сёзле алыб, сочинение джазыгъыз.

Сёзлюк: сатрач — столяр станок, азан — эртден.

ДЖЫРЧЫ ИСМАИЛ

Чыкъдым кёклеге, учунуб, учуб,
Мийикден къараб, дуньяны кёрдюм.
Мен эшитмеген таууш кьалмады,
Джашаугъа сейир, тамаша дедим.

Манга келгенед аллай бир кёзюу:
Джумлай аламгъа айтдым сёзюмю,
Къарачай тилни сыйлы этдирдим,
Къарачай джырни кеннге эштдирдим.

Алай не келсин, джазыу буюрду,
Учхан кьанатым сыныб кьуюлду,
Бош ышаннганем джазыу джибине,
Тёнгереб, тюшдюм аякъ тюбюне.

Мен-шайтан джелде бурулгъан зыгъыр,
Джазыу тирменде эзилген бюртюк...
Къыйыным — халал, кесим а — харам,
Бырнак этдиле, кючлюле тюртюб.

Бир кёл басханым джаб-джангыз бир зат:
«Джырчы Исмаил», халк атагъан ат,

Ёлюб кетсем да, ол атым къалыр,
Халкъ ауузунда джырым сакъланыр.

1. Поэт кесини энчи джазыуундан не хапар айтады?
2. Джырчыны ишине ол къаллай багъа бередит?
3. Сизни оюмугъуз бла Семенланы Исмаилны джырлары къарачай-малкъар тилде окъуучулагъа не бла багъалыдыла, не себебли кенг джайылгъандыла?
4. «Семен улу Исмаил — уллу поэт» деген темагъа сочинение джазыгъыз, аны классда, неда литература ингирде, не литература кружокда сюзююз.

КЕЛЛИК ТЁЛЮГЕ

Къалай насыблы адамлабыз биз!
Сёлешир ючюн — хазыр тилибиз:
Бютеу аламда болгъан затланы
Бир да къалмайын барды атлары.

Зыгъырдан башлаб джудузгъа дери
Бу тилни ичине кирелле бери...
Хар не затны да сыфаты, саны,
Тилибиз кесгин тамамлай аны.

Келген төлюле! Келлик төлюле!
Сакълагъыз аны, миндемей энин,
Къошулгъан къона, къорагъан къайта,
Ол бизни халкъгъа ёкюллюк этсин.

1. Закий поэт ана тилни байлыгына, сыйына къаллай багъа бередит?
2. Келлик төлюлеге не аманат этедит?

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ КИТАБЛАРЫ

Къочхарланы Къасбот. Сайламалары. Черкесск, 1964.
Къаракетланы Исса. Сайламалары. Черкесск, 1960.
Ёртенланы Азрет. Джазгъанларыны сайламалары. Черкесск, 1959.
Биджиланы Асхат. Сайлангъанлары. Черкесск, 1963.
Боташланы Абидат. Сайлангъанлары. Черкесск, 1963.
Кязим. Сайлама. Нальчик, 1959.
Кязим. Чыгъармаларыны эки томлугъу. Назмула бла поэмала. Нальчик, 1989.
Къарачайлы Ислам (Хубий улу). Статьи и очерки. Черкесск, 1984.
Блимгъотланы Ахмат. Махамет бла карабин. Нарсана, 1934.
Семенланы Исмаил. Джырла бла назмула. Москва, 1992.

ДЖАЗЫУЧУЛАНЫ ЮСЮНДЕН ЛИТЕРАТУРА

Кареева А. И. Очерки истории карачаевской литературы. Москва, 1966.

Малкъар литератураны историясыны очерклери. Нальчик, 1978.

Балтин Петр. Из истории карачаевской поэзии. Черкесск, 1961.

Егорова Л. П. Дороги дружбы. Черкесск, 1969.

Ортабаева Римма. Азрет Уртенев. Жизнь и творчество. Черкесск, 1971.

Ортабайланы Римма. Къара сууну къатында. Къарачай-малкъар халкъ джыр-чыланы юсюнден. Черкесск, 1981.

Орусланы Аминат. Ёмюр танышланы сагъыныу. Черкесск, 1975.

Хубийланы Осман. Фахму бла заман. Черкесск, 1981.

Ортабайланы Римма, Биджиланы Ахия. Къаллай улу Аппаны ызын ызлай. Черкесск, 1995.

ОРУС ЛИТЕРАТУРАДАН

КАРАКЕТЛАНЫ ИССА КЁЧЮРГЕНЛЕ

Пушкин Александр

БУГЪОУЛАННГАН

Темир ауда, тар тузакъда олтурама,
Эркинликсиз асыралгъан къуш бала да,
Мыдах тенгим, къанатларын къагъады,
Кёз туурамда къанлы ашны чагъады.

Чагъады, атады, манга кёз ийиб.
Экибиз бирге сагъышланнган кирик,
Тюрсюню, тауушу чакъыралла мени,
Айтыргъа суюгенча: «Кёл учайыкъ кери!

Эркин къушлабыз; джетди, къарнаш, заман!
Булутла артында къар таугъа тамам,
Учуб кетейик кёк тенгиз джагъалагъа,
Кесиби джангыз джел бла ойнаргъа...»

БУЛУТ

Сен арт булутса, джел чачхандан къалгъан,
Сен джангыз кесингсе кёлню баргъан,
Сен джангыз кесингсе кёлекке джайгъан,
Джарыкъ кюнюбюзге мыдахлыкъ салгъан.

Кёб болмай джарыкъ кёкню бютеу къуршалаб.
Огъурсуз шыбланы джатдынъ къучакълаб,
Джашыртын тебретинг кюкюреб, джашнаб,
Джуд джерни тойдурдунг, джангурну ташлаб,

Болгъанды, джашырыл: къорар заманынг джетди.
Джер джапырылды, къаты джел да кетди.
Джел чапракъланы сылай-сылай келеди.
Сени да бош кёкден аллына сюреди.

ЧЫГАНЛЫЛА

Чыган кѡауум Бессарабияда
Баралла, лахор эте, кѣче.
Кѡаллыкѡла бююн суу бойнунда,
Джылтыргѡан шатырлада кече.
Кѣк тюбюнде рахат джукѡу,
Эркинликча, кѡууанчлыд кечелери,
Арба чархланы ортасына
Джарты тагѡылыб кюйюзлери.
От джанады, кѡуршалаб отну,
Юйюр аш эте, ат бѣлек отлайды.
Таза тюзде, шатыр артында
Кютю айю бошланыб джукѡлайды.
Тюзле ичинде кѡозгѡалгѡан,
Танг бла джолгѡа кѡуралгѡан
Бары тынч юйюрню ишлерид,
Кѡатын джырла, сабий тауушла,
Зынгырдагѡан джолоучу тюшлерид.
Ма бу кѣчгюнчю таборгѡа,
Джукѡу тынчлыгѡы кирген,
Джап-джангыз тюзде эштилген —
Атла кишнеген, ит юрген —
Отла джукѡланыб хар джерден,
Ай, джылтыраб, кесин танытад,
Кеси кѣкле мийигинден
Тынчлыкѡлы таборну джарытад.
Кѡарт джукѡламай бир шатырда
Олтурад кѣмюрле аллында,
Арт кѡызыуун отну тѣгюб,
Кече тылпыу тартылгѡан
Узакѡ тюзге кѡараб, чѣгюб...
Кѡуру тюзде ойнаргѡа
Сабий кѡызчыгѡы баргѡанды.
Юреннгенд сыркыу эркинликге,
Келликди ол, кеч болгѡанды,
Кѣк булутланы кѡюб
Ма ай джетгенди батаргѡа;
Земфира келмейд, суууйду
Кѡартны хантчыгѡы ашаргѡа.
Ма кѡыз. Бир джангыз да келмеген
Бир джаш келеди ызындан,
Чыганлы ѣмюрде кѣрмеген.
«Ой, атам, — деб кѡыз айтады, —

Табыб чакъырдым къонакъны
Дуппурну арты тюзде,
Кече къалдырыгъа бизде.
Сюсди чыганлы болургъа,
Закон къоймайды къонаргъа,
Мен мынга нёгер боллукъма,
Алекоду муну аты,
Бирге айланыргъа мураты».

К ъ а р т :

Мен къууандым. Къал, джаш, бизде,
Тангнга дери шатыр тюбюнде.
Артыкъ да тур, сюйсенг, бизде,
Хазырма санга кюреширге,
Межамымы, ётмегими да
Мен сени бла юлеширге.
Бол бизники, юрен бизге.
Джарлы джашау юлюшюбюзге,
Тамбла, танг джарыгъы бла
Барырса арбада бизни бла.
Не ишни сюйсенг да сайла:
Тюй темирни, сюйсенг, джырла,
Не айюню тартыб элни аула.
Алеко джукълайд. Аны акъылында
Къычырыб уяныб къарангыда,
Мутхуз кёрюнюш ойнайды:
Ол къолу бла къармайды,
Къоркъгъан къолун узата,
Къуру джууургъанны тутханды —
Джашау нёгери узакъда...
Чынгаб орундан къобханды,
Санларын къоркъуу буугъанды,
Санына сууукъ чабханды.
Шатырдан эшикке чыгъыб,
Арба тегерегине барады,
Хар не рахат, сырт джатады, —
Ай да булутха батады,
Джуддузланы джарыкъларында
Чыккыга тартылгъан эд сыз,
Узакъ дуппурла артына
Элте эди огъурсуз ыз.
Кеси барады тёжюмсюз.
Къабыр да джол къыйырында
Узакъда агъарад аллында,

Арыгъан аякъларын сюйрей
Барад, инджиле боллукъ ишге,
Ауузу, тобукълары къалтырай,
Кёрдюмю экен деб тюшде.
Эслемей тургъанлай джууукъда
Эки кёлекке кёргенди,
Къабыргъа джууукъ джетгенди,
Шыбырдагъанларын эштгенди.

1-чи ауаз:

Заман!

2-чи ауаз:

Тохта!

1-чи ауаз:

Заманды, наным.

2-чи ауаз:

Огъай, огъай! тохта сакълайыкъ кюнню,

Алеко:

Мен аллай тюлме, даулашмай
Эркинлигими къоймазма.
Къан къайтармай къанмазма.
Тюбсюз тенгизни джанында
Джашаууму табсам уянмай,
Ант этеме, мени аягъым,
Бир кечим салмай, аямай,
Тенгизни толкъунларына
Тюртер эди уялмай,
Билмей тургъанлай уянса,
Къоркъуб, тенгиз ичинде,
Кюлюб табалар эдим,
Батханына тенгиз тюбюне
Бек къууаныб къарар эдим.

Джаш чыганлы:

Энтда, бир, бир ба этиу!

Земфира:

Заман болгъанд: огъурсузд мени эрим.

Чыганлы:

Энтда бирчик! Айырылмакълыкъгъа
Энтда бирчик! Айырылмакълыкъгъа юлюшге.

З е м ф и р а:

Сау кьал, келиб кьалгьынчы...

Ч ы г а н л ы:

Айт — энди не заманда тубербиз?

З е м ф и р а:

Бюгюн ай батса дуппур артында.

Анда, кьабырны кьатында...

Ч ы г а н л ы:

Алдар! Келлик болмаз.

З е м ф и р а:

Кьач — ма ол. Келирме, наным.

Джашау кьыйыны уялтыргьа,

Кьозгьагьаеу уялтыргьа,

Узакъ джудуз аламат кюч бла

Тарта эди кесине,

Бир-бирде сейир булджуула

Келе эдиле эсине.

Эм аны джангыз башында

Кёк кюкюрюб чартлай

Сагьышсыз, шыбла тубюнде,

Джарыкь кюнде да джукьлай эд.

Сокьур, хыйла джазыугьа

Властха ийнанмай джашай эд.

Ай аллах, халал джюрегинде

Бек кемсиз кьайгьы ойнай эд.

Ах, инджилген кёкюрегинде

Кьалай чайкьалыб кьайнай эд,

Эртдеми, узакьмы тохтады?

Энтда уяныр, сабыр эт!

З е м ф и р а:

Айт, шохум, сен кьайгьырмаймыса

Ёмюрлюкге атхан затынга?

А л е к о:

Нени атханма мен?

З е м ф и р а:

Ата джуртунгу адамларын, шахарланы.

А л е к о:

Нек бушуу этеме? Билсенг эд.

Кёз аллынга келтирсенг эд

Тунчукъган сахарны тарлыгъын.
Джазгъы биченлик исси бла
Джоппу адамла буруу джанында
Солумайдыла ма мындача,
Таза эртден шош хауада
Оюм сюре, суюмеклик уялта,
Ала намысларын аталла,
Эркинликлерин саталла,
Джолгъа табыныб баш уралла,
Ачха, бугъоу тилей туралла.
Нени атханма? Артдан-алдан
Сёлешиуню бек болумсуз
Къуйгъанларын эмда оюмсуз,
Сёз этиу, ётюрюк муратны,
Таб джылтырагъан айыб затны.

Земфира:

Анда уа — сейирлик, юйлени
Кёб тюрлю бетли кюйюзлери,
Оюн, той. джарыкъ кюнлери,
Байды къызланы кийимлери.

Алеко:

Неди сахар джарыкълыкъ?
Болмагъан джерде суюмеклик,
Санга джарыкълыкъ болмаз
Кийиб сыйлы кийимлени,
Тагъыб мынчакъ, накъут-налмаз
Ол къызла джетмезле сени,
Тюрленме, назик нёгерим.
Джангыз олд сенден тилегим,
Кесим разы къачхынчылыкъны,
Бирге юлеширге хар затны,
Суюмекликни, бош сагъатны.

Къарт:

Бай халкъда туусанг да тамам,
Сен керти сюесе бизни,
Эркинлик суююлмез хар заман
Юреннген адамгъа джизги.
Тынгыла ортабызда сёзге:
Патчах къыстаб бир заманда
Югдан келген эди бизге
(Сейир атын алгъын биле эм,
Энди унутханма мен).

Ол кьарт эди джыл саны бла,
Джаш эди кирсиз джаны бла.
Сейир джыры, уллу фахмусу,
Суу шоркьулдагъанча тауушу,
Дунай бойнунда джашай эд,
Хар кёрген аны сую эди,
Таурух бла бизни джесирлей эд,
Киши джанына тиймей эди.
Къызбай, къарыусуз сабийча,
Бир зат келтирмей эсине,
Ау бла чабакъ тута элле
Башхала аны кесине.
Суула да дженгил бузладыла,
Джелле шуулдаб чабдыла.
Сора туюлю териле бла
Таб сыйлы къартны джабдыла,
Джарлы джашауну къыйынына,
Юреналмай эди оюмуна,
Къуу, саз болуб айлана эди,
Аллах чамланыб терслигим ючюн,
Азаб бергенд деб ойлана эди.
Мыдах эд, бушуу эте эди,
Кесим келсем деб сакълай эди.
Дунайны бойнунда айлана,
Ачы джыламукъла теге эди.
Туууб ёсген шахары
Таймай эсине келе эди.
Ёле туруб осият этди:
Къонакълыкъда тынчыкъ табмагъан,
Тансыкъ болгъан сюеклерими —
Киши джерде рахат джатмагъан —
Къыблагъа кёчюрюгюз, деди.

А л е к о :

Ма джашларынгы джазыуу,
Тауушлукъ кьрал; Рим, кёр
Аллахланы, суймекликни джырчысы
Айт! Къалайд сый, джууаб бер.
Къабыр таууш, махтау сёз
Тукъумдан тукъумгъа кёчеди,
Кийик чыган шатыр туюнде
Хапарда мынгамы джетеди?
Кетди эки джыл, чаганлыла
Къауумлары бла айланалла,

Алгъын киби́к хар къайда
Къонакъбай тынчлыкъ табалла.
Алеко эркинд алача,
Сокъуранмай айланады.
Джарыкълыкъ бугъоуун суймейин,
Кёчгюнчю кюнлени ашырады.
Биягъы юйдеги, ол — кеси
Чыган джашаугъа кетиб эси,
Унутуб озгъан джылларын,
Зауукълу эринчекликлерин,
Джарлы джарыкъ тиллерин.
Шатырны тюлкю къонагъы
Уясындан къачхынчы айю.
Бара эд эл къаты тюзде
Сакъ адамланы алларында
Ауур улуб, тепсеб, ойнай,
Бездирген сынджырын чайнай,
Къарт къыл къобузда ойнайды.
Гулоч таягъына таяныб,
Джаш айюню тартыб джырлайды,
Земфира джыяд айланыб
Элчилени берген затларын,
Кече ючюсю да хазырлайла
Кебекли туюден хантларын.
Къарт къалкъыды — бары рахат...
Шатырда къарангъыд, кымсызд хар зат,
Алеко агъарыб, бешик джанында,
Къыз суймеклик джыр улутады.

Земфира:

Сен къарт, огъурсуз эрим,
Кюйдюр, не кес мени сен,
Отдан неда бычакъдан
Къоркъарыкъ тюлме мен.
Санга ачыудан кюеме,
Болмайма сени кёрюб:
Мен башханы сюеме,
Ёлюб барама суюлюб.

Алеко:

Кийик джырланы суймейме.
Тохта. Мен джырладан безгенме,

Земфира:

Суймеймисе? Не ишим барды!

Мен кесиме джырлайма.
Кессенг, кюйдюрсенг мени,
Таб алсанг да джанымы,
Сен къарт огъурсуз эриме
Айтырыкъ тюлме аны.
Джаздан эсе джангыды,
Джайгы кюнден иссиди:
Къалай джашды, джигитди,
Джокъду менден суйгени.
Кече шыбыртсыз заманда
Къалай эркелетдим аны.
Къалай кюлдюк ол заманда
Хыликке этиб чалынгы.

А л е к о :

Тохта, Земфира, болгъанма мен...

З е м ф и р а :

Ангыладынгмы джырымы сен?

А л е к о :

Земфира!..

З е м ф и р а :

Чамланыргъа эркинсе сен,
Джырыны сени юсюнгден джырлайма мен.
(Кетеди эмда «Къарт эрим» зат деб
джырлайды).

К ъ а р т :

Эсгереме мен бу джыры,
Адамлагъа булджуугъа
Бизни заманыбызда къуралгъанд,
Эртдеден бери джырланнганд.
От алдында кызы бѣлей, тебрете,
Кагул¹ тюзлеринде кѣче,
Мени Марпулам джырлай эд
Ма бу джырыны кышхы кече.
Мени эсимден кетмеген джылла

¹ Кагул — Бессарабияда Дунайгъа къошулгъан суу.

Сагъат сайын мутхуз болалла,
Ма бу джырды кетмеген,
Ангыма сингиб терен.

Бары тынч, кечеди, джасанды
Кёксюл кёгю кыбланы,
Къартны Земфира уатды: —
«Тынгыла, атам, — деб айтды: —
Алеко кыйналыб джукълайды,
Тюшюнде ахсынады, сарнайды».

Къ а р т :

Тынч тур, Земфира, тилейме, анга.
Орус таурух айтайым санга:
Джукълагъанны солун буугъан
Юй дух келед кече ортасында.
Олтур къатыма, кымылдама,
Кетерикди танг аласында.

З е м ф и р а :

Атам! Ол шыбырдайд, Земфира деб.

Къ а р т :

Сени джукъу ортада да излейд ол:
Дуниядан сен багъалыса анга.

З е м ф и р а :

Манга сууутханд соймеклигин,
Эркинлик тилейд джюрегим.
Энди мен... сабыр! Эштемисе
Башха ат айтыб сёлешгенин?

Къ а р т :

Кимни атын?

З е м ф и р а :

Эштемисе? Хырылдаб ынгычхауун...
Ачы тиш кысады... къалай

джаманды;

Мен уятайым аны.

К ъ а р т :

Бошуна;
Кече духну кыстама,
Кеси кетер.

З е м ф и р а :

Ол бир джанына бурулду;
Чёгеледи, чакъырды мени,
уянганды.
Барайым анга. — Сау кьал,
кьалкы.

А л е к о :

Къайда энг сен?

З е м ф и р а :

Атам бла олтура эм.
Бир дух сени инджитди, эзди,
Джанынг кыйналыб тёздю.
Тишлеринг кыжылдаб сени,
Кьоркьутдунг, чакъыра эдинг мени.

А л е к о :

Мен тюзюмде сени кёргенме.
Экибизни ортабыздача...
Аман сагъышла сезгенме.

З е м ф и р а :

Ийнанма ётюрюк тюзлеге.

А л е к о :

Ах, мен ийнанмайма неге да
Татлы ийнандырыугъа, тюзге да,
Таб сени джюрегинге да.

Къарт:

Не ючюн сен, — акъылсыз джаш,
Дженгил-дженгил ахсынаса?
Къатынла ариулукъда баш,
Мында хар ким башына бош.
Мыдахлыкъ сени инджитмесин,
Кёк да джарыкъ, джууаш, шош.

Алеко:

Атам! Ол мени суймейди.

Къарт:

Джапырыл, шохум; ол алкъын джаш,
Сен къыйналма сагъышсыз бош;
Сен къыйналыб сюесе бек,
Накъырда бла — тиширыу джюрек.
Къара: узакъ кёкню тюрюнде
Ай эркин болуб ойнайды;
Бара тургъанлай хар джерге
Тенг джарыкъ бермей къоймайды.

Лермонтов Михаил

ДЖЫРЧЫНЫ ЁЛЮМЮ

Ёлдю джырчы, намысны джесири,
Джыгылды ол, этилиб сёзю,
Ёхтем башы ийилиб кесини,
Къоргъашын бла чагъылыб кёкерюги.
Джырчыны джаны кёлтюрмеди,
Ууакъ джан инджиуню айыб затын:
Алгъынча къаршчы кёлтюрюлдю,
Кечмей бай джыйынны муратын,
Эм тюзлюк ючюн ёлтюрюлдю!
Джазыуну буйругъу болгъанды,
Ёлтюрюлдю! Не керекди сарнау,
Керексиз эжиу, къургъакъ махтау,
Баш ариуларгъа къарыусуз джаншау?

Аны эркин, таукел билимин,
Сиз тюлмюсюз алгъын хыны сюрген
Эмда кѣз ачар ючюн ышыргъан,
Кючден мыдыхланган отну джандыргъан?
Энди уа кѣууаныгъыз! Кѣлтюралмады,
Ол арт термилиуюн: джукъланды,
Сейирлик адам, джау чыракъча,
Кѣууанч венoк мууалланганча.
Сан этмейин аны ѳлтюрген,
Джoкълуду кечим, дерт джетдиргенд,
Ангысыз бош джюрек урады тенг
Сокълуду джунчумай эмда уялмай
Тапанча кѣолунда кълтырамай.
Неди бу сейир иш узакълан,
Джюз кълчхынчыгъла ушагълан
Насыбны, чынланы тутар ючюн,
Джазыу бла бизге атылгълан,
Кѣрюб болмай киши джерни
Тилин эмда адетлерин,
Бизни сыйыбызны аямады,
Кѣолун неге кѣлтюренин
Бу къланлы минутда ангыламады.
Ол ѳлтюрюлдю, кѣрге салынды.
Ол биз билмеген скойюмлю джырчыча
Сангырау зарлыкългъла учаланды
Башха болмай тамам аныча,
Сейирлик кюч бла джырланганды,
Таб саны да аны саныча,
Кечимсиз кѣол бла тууралгъланды;
Не ючюн ол рахат зауукълукълан
Ачыкъл джюрекни шoхлугълундан
Кирди бу зар тылпыусуз дуньягъла
Кълршчы баргълан эркин джюрекни
Кючлю кълызгълан талпыуларына
Ол адамланы, таб сабийликден
Хар болумларын ачыкъл, тюз билген
Нек берди кѣолун ууакъл тилчилеге
Ийнаныб кука ѳтюрюк сѣзлеге.
Алгълан венoгун аны кѣоратыб,
Венoкнуду чыгъланагъла чыратыб
Джангълдан кийдириб кѣойдула,
Сыйлы башына таш ийнеле
Чанчылыб-чынчылыб уу джайдыла.
Ачыудан джаныб арт минутлары

Селеке кыанлы шыбырдау бла
Ёлдю бошуна кыалыб дерт кыайтары
Таша инджиуге алданыб мураты.
Сейир джырны энди тохтатханды.
Эшитилмез тауушу, макъамы,
Джырчыны ауузуна мухур салыннганды,
Тарды, мутхузду мекамы.
Белгили аманлыкъ бла айтылган аталаны
Сиз ауушуб келген кётенли туудукълары
Умурлагъан, теблеген аякъ тюбде кыулланы,
Насыблары бла ойнаган инджилген тукъумланы
Эркинликни, Адамлыкъны, Сыйны мурдарлары,
Сиз, ачы джут кыауум, тахтада турасыз,
Сюд, тюзлюк барысы тынгылаб аллыгъызда,
Сиз законну кёлекгесине бугъасыз.
Алай а аллахны сюдю барды, барды
Сизге, джууукълары хар аманлыкъны,
Барды залим сюдя: ол сакълайды
Табыллыкъ тюддю тауушуна алтынны
Сенден алгын биледи ишинги, муратынгы.
Ачы сёзге бош чабарсыз ол заманда,
Болушмаз ол сизге джангыдан,
Джырчыны джууаргъа тюзлюк кыанында
Къара кыаныгыз бла келмез кыарыудан.

ТАЛПЫУ

Нек тюлме кыанатлы, тюздеги кыаргъа
Мени башым бла учуб барган?
Мен нек болмайма кёкде кыатаргъа
Джангыз эркинликни суюуб тутаргъа.

Учарем-учарем мен кюн батханнга
Ата джуртума, тюзлери чакъган,
Тубанлы таулада, бош кыалалада
Чириген санлары рахат джатхан.

Эски кыабыргъада тукъум саутлары
Тагъылгандыла тот бычакълары,
Мен учар эдим аланы башларында,
Букъуларын сыйпай кыанатым бла.

Шотлан арфны тиегине тийсем,
Аны таушу кёкге учар эди;

Бир эшитиу бла, бир уяныр эди,
Таушу чыкьса ол тохтар эди.

Алай а файдасыз, себесиз сагъышла
Къаршчы болурла къаты законларына,
Ата джурт бла мени арабызда
Джайылгъандыла тенгиз толкъунла.

Арт туудугъу ётгюр урушчуланы
Муалланыб ичинде киши къарланы
Джаным тюл эсе да, туугъаным мында.
О, мен нек тюлме тюздеги къаргъа?..

БИДЖИЛАНЫ АСХАТ КЁЧЮРГЕНЛЕ

Крылов Иван

АЙРЫ ЧАБАКЪ, БАЛЫКЪ, ДУАДАКЪ

Бурун бир айры чабакъ,
Бир балыкъ, бир дуадакъ
Мурат этиб тартаргъа
Джегилдиле арбагъа.

Харам этиб джанларын,
Бек тер басыб санларын,
Аямайын кюрешдиле,
Боюнларын, сыртларын.
Ёшюнлерин, бутларын,
Хамытха уруб тешдиле.

Кюрешгенден не келсин,
Ишни джигин табмалла,
Айырылгъа не берсин,
Бир джанына тартмалла.

Айры чабакъ къарамай,
Тюз артына джатаед,
Дуадакъ а аямай,

Хаман кёкге тартаед,
Балыкъ тѣзюб болалмай,
Башын суугъа атаед.

Ким тюз, ким терс эсе да
Айырылмай къалады.
Арба уа, таб, бюгюн да
Джукъгъа төбмей турады.

ДЖОЛОУЧУЛА БЛА ИТЛЕ

Ингир бола орамда эки шохай,
Сѣзге къызыб, хапар айта баргъанлай,
Бир джанындан бир маскечик джетгенди,
Хап-хуп этиб, элге хапар этгенди,

Олсагъатдан ит дегенинг джырылдаб,
Тийреледен джоббу-джоббу джетдиле,
Тѣрт жанларын алыб-юрюб, хырылдаб,
Ол экисин тамам онгсуз этдиле.

Ол заманда эки джашны бириси
Итни уругъа джерден ташны алгъанлай,
Бир айтханды: «Урмасангды игиси,
Не ючюн десенг — итни юргенден тыймазса,
Таш атсанг, андан да бек къызгъарса.

Къой кюрешме, кел кетейик тилейме,
Ит халини мен бек иги билеме:
Ит дегенинг бары къалмай алайды, —
Джукъ айтмасанг, юре туруб тохдайды».

Кертиси да ала арлакъ баргъанлай,
Уакъ-уакъ итле тохдай башлалла.
Джаш акъырын ташны джерге салгъанлай,
Бир къалмай ол орамны ташлалла.

ТЮЛКЮ БЛА КЪАРГЪА

Излей кетиб бир къаргъа
Эт кесекчик табханды,
Аны къабыб аузуна,
Бир терекге къоннганды.

Озуб баргъан бир тюлкю
Эт ийисни ангылаб,
Джыйылаб аны табаргъа
Тохтагъанды тынгылаб.

Джыйылай кетиб, тюлкючюк
Къайдагысын эсгерди,
Къаргъачыкъны ауузунда
Эт кесекни эследи.

Джаны кетиб этчикге,
Тамам эсин ташлады,
Мурат этиб алдаргъа
Былай айтыб башлады:

— Кёб джерледе айландым —
Чегетледе, таулада,
Сенден ариу кёрмедим
Не къузгъунда, къаргъада.

Аякъларынг, ёшюнюнг,
Къанатларынг къаралыб,
Эки кёзюм къалды да
Сен ариугъа аралыб.

Къайдан чыкъдынг, сейирлик,
Бу джуртлагъа, элlege?

Сенден ариу кирмеди
Биз джашагъан джерлеге.

Суюмюнгден тоймайма.
Нюр чачылад кёзюнгден.
Бир тауушчукъ эштге эдим
Булбул кибик сёзюнгден...

Къулакъ салыб тынгылаб,
Тауушунга таралыб,
Джатар эдим былайда,
Кёзюм санга аралыб.

Санча къаргъа тынгылаб, бу
махтауну эштгенинде,
«Къакъ-къакъ» — эте джырлар-
гъа ауузун ёрге ачханды,

Ауузундагы эт кесек чартлаб
джерге тюшгенде,
Эт кесекни тюлкючюк сермеб ,
къабыб къачханды.

Лермонтов Михаил

ИБИЛИС

Ю з ю к л е р и

І V б а ш ы

Бираз арлакъ озгъанында,
Кёргенди таула арасында,
Къолан кюйюзча джайылыб,
Ырджылары айырылыб
Тургъан гюрджюлю джерлени,
Сылгыч, мийик бусакъланы
Ёзенлени, къулакъланы,

Таракъ таула этегинден
Саркъгъан чокъуракъ кёк сууланы,
Гокка хансланы тюбюнден,
Джырлаб тургъан булбулланы.
Чырмауукъ ханс басыб тургъан
Тюбю салкъын чынарланы,
Кюн иссиден бугъуб тургъан
Дорбунлада сакъ бууланы.
Кёргенди ол чапракъланы
Шыбырдаша тургъанларын,
Джюз-минг тюрсюнлю хансланы
Солууларын алгъанларын,
Кёргенди ол тюш заманда
Булутсуз исси кюнлени,
Мылы тартыб тургъан анда
Къалын чыкълы кечелени.
Кёкде джулдуз болгъан бирча
Чыгъа-бугъа бара элле,
Гюрджю къызы кёзлерича,
Бузмагъанлай джана элле.
Ибилисге уа ол ариулукъ,
Ол сёйирлик, тамашалыкъ
Дуния, къуру сууукъ зарлыкъ
Болмай, башха джукъ бермейди,
Акъылына, аны эсине,
Тюйюмчекли джюрегине
Дертден башха джукъ келмейди.

VII б а ш ы

Ант этеме кече арада
Чыкъгъан темиркъазакъ бла,
Эртден, ингир тау башлада
Къызаргъан кюн таякъ бла,
Ёмюрюнде бир къаджар шах,
Дунья башында бир патчах
Андан ариу къыз кёрмегенд,
Аллай къызы уппа этмегенд,
Гареминде джангыз ханны
Суу чачыучу бир фонтаны
Кюн иссиде эркелетиб,
Богъагъына бютеу джетиб
Джуумагъанды аллай санны.
Аллай къызы адам къолу

Чуба бауун тешмегенди,
Эркелстиб, сырты толу
Къутас чачын эшмегенди.
Дюллю-дуния къуралгъанлы,
Ант этеме, ол маталлы,
Къыбла джанында айыбсыз
Ёсмегенди джангыз бир къыз.

Х б а ш ы

Кечигиб, ашхам заманнга,
Атын къара кёсеу этиб,
Гудаллада тойгъа-оюннга
Келе эди кюеу джетиб.
Ол сау-эсен кёб къалмайын
Арагвагъа джете эди.
Ашыкыгъандан чыдамайын
Атха къамчи тёшей эди.
Тюрлю-тюрлю саугъаладан
Ауур джюклениб, тюеле
Келе элле аны ызындан
Тизилиб джолну сюркеле.
Нохтасында хар тюени
Къонгурауу зынгырдай эд,
Ол Синодал деген джерни
Иеси эд, уллу бай эд.
Белибауун ол белине
Кючлю тартыб къысхан эди.
Къамасы, бычагъы кюнде
Джылтырай эд, джана эди.
Къарасауут шкогу да
Бойнунда эд, чухасыны¹
Эки дженгин уруб джел да
Тарай эди, чыркъ-чыркыны
Окъадан эд джасалгъаны.
Эки къашы атджерини
Бютеу созгъан алтын эди.
Ичиндеги кёпчегини
Кёк кийикни тюю эди.
Кёпчеги да тизилген эд
Кийик тасма тикгич бла,
Мюйюшлери тигилген эд

¹ Чуха — гюрджюлюню бурунгу тыш кийимини бир тюрлюсю.

Алтын окъа кириш бла.
Къууушханы, ёшюнлюго,
Джюгени, къалгъан кереги —
Бютеу бары от алтын эд,
Миннген аты да ол джашны
Джигер атлы Къарабахны
Чынты сыйлы тукъумуед,
Къошбаш къулакъ, къантору эд.
Ол ат, ариу келе келиб,
Не эсе да илгене эд,
Пырк-чырк этиб, сескелениб,
Бир джанына секире эд.
Бир ишексиз, ол аллында
Не эсе да кёре эди.
Джити-джити суу джанында
Чаууллагъа къарай эди.
Ол джол тик эд, кемсиз тар эд.
Сол джаны чынгыл къая эд,
Онг джаны уа Арагва эд,
Суу джагъасы мийик джар эд,
Кеч болгъан эд. Акъ тубандан
Толгъан элле тар ёзенле,
Тюзде къалмай, къонакъбайгъа
Джетер кибик тынчайыргъа,
Ышырлдыла тюеле.

ХІІІ башы

Юсюне къара тер уруб,
Бурун сюеклери туруб,
Эки къулагъын джумгъанлай,
Джалын, къуйругъун джел тараб.
Чаба-джорта, сабыр бола,
Тыгъылгъандан ичин ура,
Джолну тюз арасын тартыб,
Артын, аллын букъулатыб,
Къызыл тору бир ат келед.
Ол бир аман хапар беред.
Ат юсюнде да адам
Джан берирге джетиб тамам,
Атны бойнуна къабланыб,
Бютеу санлары тартыныб,
Кём-кёк болуб эринлери,
Джумулуб ариу кёзлери,

Башын ары-бери ата,
Келед ат джерде джан тарта.
Эки кьолу ол адамны
Джюген тутханны кьойгъанды,
Джарасындан акъгъан къаны
Атны бойнун къызартханды.
Тулпар, кече джау кьолундан
Къутхаргъаненг сен иенги,
Алай болгъанлыкъгъа, ызындан
Джетгенди огъу тегейлини.

XIV башы

Акъ кёмюк басыб, тыгъылыб,
Гудаллагъа бир ат келгенд.
Эшик аллында джыгъылыб,
Былай джетер-джетмез ёлгенд
Мычымайын халкъ, джамагъат
Юй аллына басыннганды:
«Кимники болуб келди бу ат?
Бу адам да не адамды?»
«Къан джугъу болуб болгъаны,
Акъ учхун болуб бет къаны,
Джумулуб кёз къабакълары,
Тартышыб джаякълары,
Джан тер уруб аны бети,
Къабыр сууукъ тартыб эти.
Джюген билекге кьоллары,
Ёзенгиге аякълары
Къарышханлай, ёлюб тургъан
Кимди бу джан, кимди бу джан??.»
Джаш, джан бере, Гудаллагъа
Болджал кюнюне келгенди,
Саламлашмай Тамарагъа,
Джетер-джетмез ол ёлгенди.
Келгенликге уа, не келсин,
Экинчиде атха минмез,
Тамара да джылаб не этсин,
Таралгъанын эри билмез.

XV башы

Гудаллагъа бошнакъгъа
Аллах кемсиз ачыу салгъанд.
Тамара да орундукъгъа

Бауурланыб, кёб джылагъанд.
Кёзлеринден кёз джашлары
Джуммай-джуммай тама элле,
Эринлери, джаякълары,
Отда киби, джана элле.
Термилгенден джаш джюреги
Къысха-къысха сенгилдей эд,
Субай битген кёкюреги,
Джая киби, люуюлдей эд.
Сора ол къыз джылагъандан
Эм артында бираз сёнггенд.
Былай айтыб олсагъатдан
Къулагъына таууш келгенд:
«Бошнакъга джылама сен,
Аны энди джер джуханды,
Къобмаз киби, тюз юсюнден
Къара топракъ басханды.
Сени сарнагъан тауушунг,
Бош инджилме, анга джетмез.
Тамчы болуб джыламугъунг
Къабыр къангасындан ётмез.
Назик сабий! Бош ёкюнме,
Ол ёлгенди — тыннганд сёзю,
Кёрлюк тюлдю, бош термилме,
Джумулганды эки кёзю.
Терк огъуна ёлюк чириб,
Тёбе-тёбе къуртдан толур,
Эти, териси титилиб,
Кёрде сан-сан, джик-джик болур.
Ёлюрге туугъан бир адам,
Таб, анга да саулай адам
Къошулса да — барысы
Термилгенинги багъасы
Болмаз, ийнан, билеме,
Сабырлыкъ сал, джылама сен!
Кёб минг джудуз кече сайын
Кёкде бузмай джаналла,
Джолларындан аджашмайын,
Ол бир кемде баралла.
Кёк кенгинде акъ булутла
Чачылыб устуккулай,
Сюрюу-сюрюу айланалла
Сокъмакъсызлай, ызсызлай.
Джолукъсала, къалсала да,

Асыу, кѣуанч билмейле,
Не гузаба барсала да,
Бир зат излеб сюрмейле.
Бушуу кюнде сен былагъа
Тюшюне тур, джылама,
Джер башында кѣйгъылагъа
Бош джанынгы кѣйынама».
Акъ таулары, ёзенлени
Кюн кеч болуб кѣаралтханлай,
Джукъу басыб тау эллени.
Адам аягъы тыннганлай,
Кѣая эринде кѣургъакъ кѣаудан
Джел-кѣуз джетиб чайкѣалгъанлай,
Кечегиден бугъуб тургъан
Чыпчыкъчыкъ эркин учханлай,
Гокка хансны кечегиде
Джюзюм терскни тѣбюнде
Кѣалын чыкъ юсюн басханлай,
Ол, кѣурмашча, акъ чакъгъанлай,
Санга алтын ауун атыб,
Тюрсюнюнгю джарытханлай,
Кѣкню сениге учуб келиб,
Тангнга деричи турурма;
Сениге татлы джукъу бериб,
Кирпик кѣакъмай олтурурма.

Горький Максим

БОРАНБИЛГИЧ

Кѣк тенгизни
Кенг тюзюню
Тюз башында
Булутлары
Джел бир джерге
Джоппу джыяд,
Булутлары
Арасында
Боранбилгич,

Элияча,
Кѣаралгъанлай
Кѣатыб турад.
Бир кереге,
Тум кѣанаты
Толкъумлагъа
Аз-буз джетед,
Бир кереге,
Тум кѣанаты

Толкунлагъа
Аз-буз джетед,
Бир кереге,
Садакъ киби
Атылганлай,
Таууш эте,
Булутлагъа
Кириб кетед.
Кёк булутла
Эштелле
Тауушунда
Болган уллу
Джигерликни,
Къууанчыкъны.
Къычыргъаны:
Боран джелни
Къобарыгъын
Ачусабды,
Ол къарыуун
Кеси таныб,
Джюреги да
Отча джаныб,
Хорларгъа
Къычыргъанын
Акъ булутла
Эштелле.
Чайкала да,
Джелден къоркъуб,
Кенг тенгизни
Башы кёкде
Джунчуйдула,
Ары-бери
Булганалла —
Чулганалла.
Джелден
Къоркъууларын
Къоркъган
Ийлыкъгъандан
Кёк тенгизге
Терен джары
Басдырчы
Болгандыла.
Гагарла да
Бары бютеу

Къызбайлыкъдан
Тёнгшюйдюле,
Дуния кюреш
Зауукълугъун
Билмейдиле.
Кёк чартласа,
Ала къоркъуб
Илгенелле,
Буюгъалла,
Дыгаласдан
Джыйылалла,
Чачылалла,
Къошулалла.
Тели Пингвин
Къызбайлыкъдан
Къаяланы арасында
Суу ашагъан
Къырыкълада
Терен джары
Таша бугъад.
Боранбилгич
Кеси джангыз
Кенг тенгизде
Башы кёкде
Тулпар киби
Къоркъмагъанлай
Эркин учуб айланады.
Булутла да
Къап-къаралыб,
Энишгеден
Энишгеге
Кёк тенгизни
Юсю таба
Джоппу-джоппу
Басыналла.
Толкунла да
Шууулдайла,
Гюрюлдейле,
Ёкюрелле,
Ёрге-ёрге
Элияны
Аллы бла
Чартлайдыла,
Секирелле.

Кёк джашнайды,
Кюкюрейди,
Толкунла да
Шыблагъа
Эришгенден
Кёмюклениб,
Ёрелейле,
Чёлегейле.
Джел кьозгъалыб,
Толкунланы
Сермеб алыб,
Суу джагъагъа
Силдеб уруб
Чачыратады.
Боранбилгич
Таууш эте
Учуб барад,
Элияча,
Кёкде таймай
Къаралгъанлай,
Бир кереге,
Садакъ кибики,
Булутланы
Тешиб ётед,
Неда къара
Къанатыны
Учу бла
Толкунланы
Кёмюклерин
Сыйпай-сыйпай,
Чыгъа-бугъа,
Терен джары
Кириб кетед.
Деу къанатлы
Айланады,
Къундуз кибики
Къаралгъанлай,
Бир къарасанг:
Булутланы
Тюз башында,
Бир къарасанг:
Суугъа джете,
Тубан бла
Тюз тенгизни

Арасында.
Джел сугъарад,
Булутланы
Къыппа бурад,
Кёк кюкюрейд,
Мамукъ кибики,
Акъ тубанла
Юзюк-юзюк,
Бурма-бурма
Кёк тенгизге
Чардакъ болуб
Айланалла.
Кёк да чартлайды.
Элияны
Мыдах отун
Джанар-джанмаз
Тенгиз тартыб,
Сууу бла
Джукълатады.
Кёк чартласа,
Шыбланы
От таягъы
Суугъа тийиб,
Толкунлада
Кюзюдеча
Сызгъа-сызгъа
Кёрюнеди.
Джел кьобханды.
Боран джетед!
Дунияны
Боран элтед!
Боран элтед!
Боранбилгич,
Аны ючюн
Истемей,
Кёкде эркин
Элияны
Ичи бла
Ары-бери
Джырыб ётед.
Кюн аманны
Андан да бек
Бокъланырын
Талпыб-кюсеб,

Боранбилгич
Чыдамайын
Ётгюр-ётгюр,
Ачы-ачы
Таууш этед.

ИЛЯЧИННИ ДЖЫРЫ

Уллу тенгиз, кёксюлдум джарыгы юсуне тийиб, тенгиз джагъа-сында арыб, сылыт болуб, тутхучсуз кенг джары джайылыб, баш къагъа тургъанча тура эди.

Хыбыл тенгиз, кюмюшча, джылтырай, къыблада тейри джарыгында, кёкню къыйырына къыйыры джете, джукъу басыб тургъан оюулу джуддузланы джашыралмай, къанат-къанат тургъан булутланы титимлери, тенгизге тийиб, кюзгюдеча кёрюне эдиле. Бир-бирде, толкъунланы не шыбырдашханларын ангылар мурат бла ийилгенча, эниш сюремирек ийиле эди.

Норд-ост джел бюгюб, къынгыр этиб тургъан чегетле бла джасанма кийиниб тургъан таула, тёппелерин джалан кёкге ёрге-ёрге тутуб, чегетледен ёргеракъ айырылыб, къатангы санларында къыбла кечени кёксюлдум, джылы чарсы къуршоулаб къыйылгъан эдиле.

Таула хыйсабсыз терен сагъышлы эдиле. Аланы къара кёлеккелери тенгиз толкъунланы джашилдим, бурма джалларына уруб, юслерине къара ауланы атыб, кече джан аягы тыннган заманда тохтамай чайкъа-лыб — таша тынчлыгы бузгъан толкъунланы зор бла тохтатыргъа, тунчукъдуруб таууш этдирмезге этгенча кёрюне эди.

«Алла... аху... ак... бар!» деб бети кюнде къаралыб, башы, сакъалы чал, джукъа битген кърым сюрюучю къарт Рахим аз-аз эсней эди.

Экибиз да тенгиз джагъасы къумда, къаядан юзюлюб тюшюб, юсуне агъач тюк къозлаб, кёлекке басыб, кеси джангыз салкъын, мыдах тургъан бир уллу ташны джанында джата эдик. Ол ташны тенгизге айланнган джанына тенгиз толкъунла келтириб, къум, хапчук, тенгиз ханс къалаб тура эдиле. Ол себебден таш тенгиз бла къаяны арасында экисин бир-биринден айыргъан къум кириуге тагъылыб тургъанча кёрюне эди.

Бизни шынкъарт отубузну джарыгы ол ташны къаягъа айланнган джанын джарыта эди. Отну джилтинлери сенгкилдегени сайын, эски ташны сызгъаларына от джарыкъдан кёлеккеле чаба эдиле.

Рахим да, мен да, тутхан чабакъларыбызны чоюнда къайнатыб, бегене бишире эдик. Олсагъатда экибизни болумубуз да алай эди: хар зат кёзюбюзге кёзбау, сейир кёрюнюб, аланы болумларына акъылыбыз сингиб, хар затны ангыларча алай эди. Джюрегибиз, кёлюбюз да дженгил, таза болуб, къуру бу сейир къарамны болумуна сагъыш этгенден башха, ёзге затыбыз болмай тохтагъан эдик.

Тенгиз толкѳунла ийнакѳлаб, таууш эте, джагѳадан тышына джайылыб, отда джылыныргѳа юйюрсюнгенча, келиб-келиб ызларына саркѳа эдиле. Бир-бирде саулай ол суу тауушну арасында бир таууш бираз эркинирек, ѳхтемирек эштилe эди, ол да не эди десенг, толкѳунланы бир абаданырагѳы бауурланыб, бизге джууукѳ келиб, ызына саркѳѳаныны тауушу эди.

Рахим, бауурундан кѳумгѳа джатыб, сакѳалын эки аязына тиреб, сагѳышланыб, мутхуз тенгизге узакѳ джары кѳараб тура эди. Аны тюклю тери бѳркю джелкесине тайыб, джыйрыкѳлы ѳре мангѳлайына джел да аз-аз кѳагѳа эди. Мени анга тынгылагѳаным бла кѳалгѳанымдан хапары болмагѳанлай, Рахим кеси аллына, тенгиз бла сѳлешиб, терен сагѳышха кирген эди.

«Аллахха тюз адам джандетге барады. Аллахха, файгѳамбаргѳа кѳуулукѳ этген — таб, ма бу суу кѳмюкде болуб кѳалыргѳа да болур... Таб, сууда кюмюш маталлы тамгѳала ала эселе да, ким билсин...» — деб кеси аллына сѳлеше эди.

Кенгнге керилиб тургѳан кѳараууз залим тенгиз ууакѳ-ууакѳ джарый эди, тау башындан джер-джерине ай таякѳла тие эдиле. Ай энди, чачакѳ башлы тауланы артындан чыгѳыб, аны джарыгѳын кюсеб аллын сакѳлаб тургѳан тенгизге, тенгиз джагѳагѳа, бизни кѳонуш ташыбызгѳа — барысына да бютеу тѳкген эди.

— Рахим! Бир таурух айтсанг а... — деб тилсдим кѳартдан.

— Нек? — Рахим, манга бурулмай, джууаб этди.

— Сени таурухларынгы мен бир бек сюеме, — дегенимде:

— Мен сеннге билгеними айтханма, энди билмейме, — деди.

Алай кесине джалындырыргѳа айтханын ангылаб, дагѳыда кѳадалдым.

— Ахырда да, кѳоймай эсенг, мен сеннге алапат джыр айтайым, — деб Рахим разы болду.

— Мен, бурунгу кюу джыр айтсанг, сюе эдим, — дегенимде, Рахим манга, бу джырны джырлагѳан да этиб, хапарын да айтды:

«Бир шугут джылан
Мийик кѳаягѳа
Сюркелиб чыгѳыб,
Салкѳын ѳзенде
Кѳыппа чулгѳаныб,
Тенгизге кѳараб
Джатыб тура эд.

Чууакѳ кѳекде да
Кюн джылтырай эд,
Кюн бек иссиден
Мийик таула да

Кѳекге аралыб
Иссилей элле.

Тау тюбюнде да
Тенгиз толкѳунла
Бир-бири ызындан
Кѳатланыб келиб,
Кѳек ѳшюнлерин
Кѳысыр кѳаягѳа
Ура эдиле.
Ол ѳзенни да
Арасын тартыб,

Шоркъа-шоркъадан
Чынгай, чачыла,
Тау къара суучукъ
Ашыкъ, гузаба,
Тенгиз бойнуна
Саркъыб эне эд.

Суучукъ булгъаныб,
Акъ кѣмюк басыб,
Бети чал болуб,
Тауну къарнындан
Боркъулдаб чыгъыб,
Келиб тенгизгѣ
Къошула эди.
Олсагъатчыкъдан —

Джылан чулгъаннган
Терен ёзеннге
Къайдан эсе да
Ауур джаралы
Бир кѣк илячин,
Къанатлары да
Къан джугъу болуб,
Кѣкден тюшген эд.

Ол онгсуз болуб,
Джерге джыгъылыб,
Джаннга термиле,
Къан кѣкюрегин
Къысыр ташлагъа
Тѣнгшюб ура эд:

Шугут джылан а
Джюреги чыгъыб,
Артына бугъуб,
Таш джарылгъаннга
Къыппа бюкленнгенд.
Алай болса да
Ол илячинни
Джаны чыгъаргъа
Джетиб тургъанын
Къараб эслегенди.

Сора ол джылан
Ёле тургъанлай,
Кѣк илячинни

Тюз къатчыгъына
Сюркелиб барыб,
Былай айтханды:
— Ёле шойса да,
Къалайды халынг?
— Болур болгъанды, —
Деб ол ахсыныб,
Джууаб этгенди:

— Мен дуниямда,
Ёлюб кетгинчи,
Иги джашадым.
Джашау насыбны
Кѣрдюм, сынадым.
Мен джигит кибик
Ёлюб барама, —
Ыхтырылмайын
Кюреше эдим.

Кѣкню да кѣрдюм,
Болумну билдим.
Тѣрт джанына да
Учуб керилдим.
Ай, насыбсыз сен!
Сен мени кибик

Ёмюрюнгде да
Къатына барыб
Кѣкню кѣрмезсе.
— Сен кѣк-кѣк дейсе,
Ол джап-джаланды.
Кѣгюнгю меннге
Хайыры неди?..
Мен анда къалай
Джюрюялайым...
Джерде уа меннге
Эм аламатды,
Эмда джылыды,
Эмда мылыды.

Ма былай айтыб
Ол шугут джылан
Кѣк илячиннге
Джууаб бергенди,
Селеке этиб,

Уллу кюлгенди.
Сора джыланны
Кёлюне келгенд:
«Кёкде учсанг да,
Джерде сюркелиб
Сен айлансанг да,
Ахырынг бирди,
Арт джатарынг
Къара джердеди.

Олсагъатчыкъдан
Батыр къанатлы,
Бу беишлени
Былай эштиб,
Чыдаялмайын,
Къыргъый санларын
Ёргерек тиреб,
Башын кёлтюрюб,
Кёзлерин ачыб,
Уллу ёзеннге
Джити къарагъанд.

Къысыр къаяны
Джипкил тартдырыб,
Хатхусун джарыб,
Суу чыгъа эди,
Терен ёзенни
Хауасы джипкил
Эм ауур эди,
Чирик ийисден
Чыдатмай эди.

Батыр къанатлы,
Сау заманына
Ёкюнюб, сора
Арт къалгъан кючюн
Ол саулай джыйыб,
Шугут джыланнга
Былай къычыргъанд:

«Ай, медет аллах!
Сеннге ачыугъа
Энтда мен кёкге
Къуру бир кере
Бир учха эдим,

Къанлы джаууму
Мен къучагъыма
Сермеб джыарем,
Кёргюзюр эдим
Мен ол заманда
Кишилигим.

Андан сора уа
Таб, ичге эдинг
Джюрек джарамдан
Акъгъан къанымы;
Таб, андан сора
Чыгъаргъа эдинг
Ичимден чыкъмай
Тургъан джанымы.
Ай, кюрешиуню
Джарыкъ насыбы!»

Къанатлы алай
Къычыргъанында,
Джыланны уллу
Сагъыш басханды,
«Таб, бир ишексиз,
Бу былай кемсиз
Этгеннге кёре,
Кёкде джашагъан
Алапат, сейир,
Тамаша болур».

Сора айтханды
Ол къанатлыгъа:
«Сени айтханынг
Тюз, керти эсе,
Сюркелиб келе
Кел да аллынга,
Къая эрнинден
Секириб кёрчю.

Ким билсин, сени
Эки къанатынг
Субай чархынгы
Ёрге кёлтюрюб,
Бурунча, учуб
Бериб кетсенг а!»

Джазыкъ илячин
Эти, териси
Бютеу титирей,
Дыгалас эте,
Хыртты ташладан
Кючлю тырнакылаб,
Чынгыл кыяны
Эрнине джетиб,
Эки кыанатын
Кенгине кериб,
Кёзлерин джумуб
Чынгагъан эди.
Алай болса да
Ол секиргенлей,
Эки кыанаты
Аны тёнгегин
Кёлтюралмайын,
Боюн тюбюне
Айланыб, хаман
Бир ташдан чортлаб,
Бир ташха тис,
Эки кыанатын
Ол чорт-чорт кыыркыб,
Кыанат тюклери
Ран-раннга
Кау-куу чачылыб,
Тенгиз ичине
Барыб тюшгенди.

Тенгиз толкыунла
Кыан кесеклерин
Олсагыат джуууб,
Акыджал кёмюкге
Сыртындан бёлеб,
Кёюнларында
Кёзюу кыучакылай,
Тенгизге терен
Узайтхандыла.

Тенгиз толкыунла
Таймай бир кемде
Мыдах, тунакы
Джагыа ташлагыа
Кенг бауурларын

Ура эдиле.
Илячинни уа
Ёлген ёлюгю
Тас болгъан эди,
Тенгиз юсюнде
Кёрюнмей эди.

Ёзенде джылан
Кыппа чырмалыб,
Аслам заманны
Ол кыанатлыны
Кёкге термиле
Джан бергенине
Сагыыш этгенди.

Кыарагъан кёзню
Сукыландырыучу
Чууакъ, кенг кёкге
Джылан тамышыб
Кыараб тургъанд да
Былай айтханды:

«Арабий, ёлген
Кыанатлы анда —
Кыыйыры-учу
Болмагъан кёкде —
Не кёрген болур?
Ол аны алай
Нек сюе эди,
Манга уа кёкде
Учхан хапарын
Айтыб, джанымы
Нек кыыа эди?
Не сезген болур
Илячин анда?..

Анда хар затны
Мен барысын да
Джангыз бир кере
Учханлайыма
Билиб кыоярем», —
Деб кёкге учуб
Кёрюрге джылан
Таукел болгъанды.

Джылан айтханы
Киби́к этгенди.
Ол, джая киби́к
Джуммакъ джыйылыб,
Кючюн аямай
Кё́кге чынгаганды.
Окъя чалыуча,
Кюн джарыгында
Джылтыраганды.

Андан не келсин,
«Баууру бла
Сюркелирге деб
Джаратылгъан зат
Учаргъа болмаз».
Аны билмейин
Генезир джылан
Кё́кге секириб,
Экинчи келиб,
Джити ташлагъа
Кючлю тийгенди,
Къабар къабыны
Тауусулмагъан
Кёзюю болур,
Хата болмагъанд.

Сора ышарыб,
Былай айтханды:
«Кё́кге учханны
Хайыры кьуру
Бу зат кёреме!
Кё́кден джыгъылыб
Ташлагъа тийген...
Къанатлы деген
Къалай джазыкъды!
Чырт джер джашаудан
Татыу айырмай,
Джерни юсюнде
Кечиниб болмай,
Ёмюрлеринде
Ёрге тартханлай,
Бу джалан кё́кде
Айланадыла.

Андан не барды —

Ичи кьуруду.
Анда кюн джарыкъ
Не кё́б болса да,
Азыгъы джокъду.
Сора бошуна
Нек махтаналла,
Уллу кёллю да
Неге болалла,
Бизни хыликке
Нек этедиле,
Бедишге дженгил
Нек джетедиле?

Ма былай бла
Акылсызлыкъны
Башын джабаргъа,
Джер джашаууна
Джараусузлукъну
Бизден джашырыр
Дыгалас этиб
Этмекликлерид.
Эм хыликкелик,
Эмда кюлкюлюк
Джер къанатлыла...
Энди аланы
Джалгъан сёзлерин
Мен кьулагъыма
Чырт да алмазма.

Бу худжу кё́кге
Мен экинчиде
Аякъ салмазма,
Хар затны ариу,
Кесгин билеме,
Кё́кню да кёрдюм,
Аяусуз учдум,
Аны узунун,
Кенгин ауладым.

Кё́кден джыгъылыб
Джерге тюшгенни
Ачы татыуун
Ариу сынадым.
Мен андан бери

Кеси кесиме
Артыкъсыз да бек
Эм ийнанама,
Эм ышанама.

Джерни чырт кёрюб
Болмагъанла,
Джерни джаулары —
Аманлыкъ бла
Джашаб турсунла.
Ала айтханнга
Мен ийнанмазма.
Хар затны тюзюн
Кесим билirme.
Джерде туугъанма,
Джерде джашайма».

Джылан, кесине
Уллу базыныб,
Ташны юсюнде
Къыппа чырмалды.
Тенгиз джылтыраб,
Джарыкъ джана эд,
Толкъунлары да
Бир-бири ызындан
Кёк ёшюнлерин
Тенгиз джагъагъа
Ура эдиле.
Белкъау толкъунла
Таралыб, кюйюб,
Ол къанатлыны
Кюююн джырлайла,
Мийик къаяла
Суу ургъан сайын
Къалтырайдыла.

Сейир сарынны
Эштиб, кёк да
Кемсиз къалтырайд,
Кемсиз титирейд,
«Биз батырланы

Джырда джырлайбыз!»
«Джашауну башы
Эм джигитлени
Ёхтемлигиди».
«Ай, джигит, батыр,
Залим Илячин!
Джауларынг бла
Къазауат этиб,
Къызыл къанынгы
Джерге тёкгенсе.
Алай болса да,
Кёзюую келиб,
Джюрек къанынгы
Джерге чачылгъан
Тамчыларындан
Мутхуз джашауну
Кюнча джарытыб,
Джарыкъ джилтинле
Чачылышырла.

Кёб тукъум таукел
Джигит джюрекни
Баш бошлугъуна,
Кюн джарыгъына
Ачыусатырла,
Джол джарытырла!»

«Таб, сен ёлсенг да,
Эм джигитлеге,
Эм батырлагъа
Этилген джырда
Сагъынылмайын
Джангыз къалмазса:
Баш бошлугъуна,
Джарыкъ джашаугъа
Алгъа чакъырыб,
Тишеб турурса,
Эсден таймазса».
Биз батырланы
Джигитликлерин
Джырда джырлайбыз!

Тенгизни акъсылдым джууаш кенги сабыр, толкъунла, шууулдаб, джагыда къумну тарай эдиле. Мен да, тенгизге узакъ джары къараб тынгылаб, сагъышланыб тура эдим. Ай джарыгъы суугъа тийиб, тенгизни джер-джерин акъ къолтюмле этген эдиле...

Бизни отда чоюнчугъубуз да ууакъ боркъулдаб къайнаб башлагъан эди.

Тенгиз толкъунланы бири, джагъадан ёрлеб, тышына чыгыб, Рахимни башы тургъан джерге джетише эди.

— Къайры келесе? Кет! — деб Рахим анга къолун силксе, толкъунла аны айтханына сыйыныб, акъыртын артларына саркъыб кете эдиле.

Мен Рахимни алай этиб, толкъунланы чиркитгенине уллу сейир, тамаша бола эдим.

Тёгерегизде хар зат не эсе да алапат тукъум ийнакъ, сейир къуралыб эди.

Тенгиз шаш эди, аны кюн иссиде джылыныб, суумай, къаялагъа къагъа тургъан тылпыуунда билинмей тургъан уллу джашыртын кюч таныла эди.

Кёксюлдум къара чардакъ кёкню юсюне, алтын оюлу джудузла бла, адамны санын, джанын байлагъан, джюрегин эритген, акъылын буюкъдургъан сейир, тамаша къарамны болуму джазылыб эди.

Хар зат чырым эте эди, алай болса да джукъулары кемсиз сакъ эди.

Бютеу болгъан зат бусагъатчыкъдан шыкъыртсыз уяныб, тиллениб, таууш этиб тебрерик шойду дер кибик, алай къуралыб эди. Ол тауушла да дуняны джашыртын ангылатырла, сингдириле, сора экинчи джитинни джукълатханча джукълатыб, тюрбюз кёкню кенгине джанны алыб чыгыб кетерле, кёкде да оюлу джудузла аны аллына келиб, сейир тауушлу музыка бла хошкелди берирле дер кибик, хар зат алай къуралгъан эди.

ОРУС ПОЭЗИЯДАН КЁЧЮРЮЛГЕНЛЕНИ ЮСЮНДЕН ИШЛЕ

1. Чыгъармаланы оригиналлары бла тенглешидириб сюзерге. Сюзген заманда излемле: магъанасы тюз берилгенмиди, суратлау дараджасы сакъланамыды, кёчюрюлгенде къоранч, къошакъ бармыды, дюкпючюню назму джоругъу тюрленгенмиди? Кёчюрючюню усталыгъы.

2. Автор бла ана тилге кёчюрген поэтни творчестволарында тема неда иннет джууукълукъ, классикадан сёз усталыкъгъа, хунерлике юрениу ышанла кёрюне эселе, белгилерге.

3. Сиз сюйген назмуладан неда поэмаладан юзюклени азбар этиб, эки тилде да айтыгъыз.

4. Орус литератураны эмда къарачай литератураны дерслеринде, тыйыншы джерлеринде, юлголе бла хайырлана, кёчюремеклик творчество процессни ёсюмюне себеб болгъанын кёргозюрге.

Мамин-Сибиряк Дмитрий

АКЪБОЗ АТ

Хапар

I

Бухарбай джаш эди да тели эди. Телини алдамагъан, эринчек бол-маса, ким болады. Бухарбайны атасы ёлгенинде, анга кёб мюлк кьойгъанды: кьой сюрюуле да кьойгъанды, джылкыла да кьойгъанды, джангы кийиз юй да кьойгъанды. Джаш Бухарбай атамдан кьалгъан мюлкюмю ёлгюнчюн ашаб артын эталмаз да, умут этгенди. Бухарбай, тенглерин джыйыб, сый-сыр, той-оюн этиб, мюлкюн ашаб тебрегенди. Бухарбайны кьалгъан хоншулары ишлегендиле, Бухарбай а: «Меннге иш-лерге неге керекди, джарлыла ишлесинле, мени хар нем да барды», — деб, той-оюн эте эди.

Бухарбайны анасы аны аман этгенин кёруб: «Эй, Бухарбай, аман этесе», — деб, таймай айтады, алай болгъанлыкъга Бухарбай анасыны сёзлерин кьулакъга киргизмей эди. Бухарбай анасына джукъ айтмай эди, алай болса да ичинден кеси-кесине айта эди: анам тишируду, джаратылгъанындан бери кийиз юйде олтургъан бла байталланы саугъан болмаса, джукъ кёрмегенди, ол не биледи деб.

Бухарбайны джаш джюреги ойнай эди, джарлылыкъ сагъыш этмей эди. Байны джууугъу кёб болады. Бухарбай да бай эди да, джууугъу кёб эди. Ала Бухарбайга бири биринден ашхы, бири биринден татлы эдиле.

Бухарбай да аланы чакъырыб сыйлай эди. Хар заманда тохтамайын сый-сыр, той-оюн этиб туругъа ачха керекди. Бухарбай анасындан джашыртын, мюлкюмю кыйырындан тутуб, аз-аз кьабыб тургъанды. Малын ашаб, аздан-аз этиб баргъаны сайын, ол кьайгырмаз, мен да атамча кьарт болсам, кьайтарырма деб, мюлкюмю кыйырындан тутуб ашай эди.

Алай бла атасындан кьалгъан ачхасын бошагъанында, малларын сатаргъа анасындан кьоркьуб: «Кьарт кьатын джылар да хар кимге тарыгъыр да айланыр», — деб, Бухарбай адамладан ачха ёнгюч алыб башлагъанды. Байгъа ёнгюч ачха табхан кыйын тюлдю. Бухарбай да алкын байды да, анга ким да береди, ол да алады. Аллында алгъан борчларын Бухарбай санай, тергей тургъанды, артдан-артха уа ол: «Кьой-кьой, неге тергейме, ёнгюч берген адам кеси унутмаз», — деб тергегенни да кьойгъанды.

Эки, юч джыл озгъандан сора: «Бухарбай, борчунгу къачан берликсе?» — деб борчха ачха берген адамланы бири соргъанды. «Ачхам болса, берирме, бусагъатда ачха кесимде да джокъду», — дегенди. Бухарбай алай айтханында уа, къалгъанла да: «Бер, Бухарбай, борчунгу!» — деб башлагъандыла. Бухарбайны уа ачхасы джокъду, несин берликди. Бухарбай сокъуранганды, сагъыш этгенди, алай болгъаны ючюн кеч оюм этгенди. Не этерик эди, борчун анасына ачыкъ этгенди, хапарын айтханды. Анасы бушуу этгенди, джылагъанды да былай айтханды: «Бухарбай, этме былай, былай этсенг, кесинге аман болур, мен къартма, манга джашаргъа кёб къалмагъанды, сен а джашса, санга джашаргъа керекди».

Бухарбай болушлукъ излеб эски джууукъларына, тенглерине баргъанды. Джууукълары анга нени берлик эдиле, кеслерини джукълары джокъ эди сора. Джугъу болгъан да бермегенди. Ала бары да Бухарбайны джазыкъсыннгандыла, борчларын излеген адамлагъа уа джазыкъсынмакълыкълары болмагъан не тукъум джаман адамладыла деб, бу дунияны аманын къуйгъандыла. Алай болгъаны ючюн андан бухарбайгъа не файда. Бухарбай, этерге мадар тамбай, къарыусуз болгъанды.

Бухарбайны хоншулары, Бухарбай борчун бермейди дегендиле да, сюдге бергендиле. Сюд Бухарбайны чакъыргъанды да: «Бухарбай, сен былагъа борч берлигинг кертимиди?», — дегенди да соргъанды. Бухарбай: «Кертиди», — дегенди. Сюдо: «Да, керти эсе, бермей нек тарыкъдыраса», — дегенди. «Да, берирге джугъум джокъду» — дегенди. Бухарбайны бек джазыкъсыннгандыла, алай болса да аны болгъан мюлкюн сатаргъа буюргъандыла. Бир кюн сюдоле да дагъыда къалгъан оноучула да келгендиле да Бухарбайны ата мюлкюн дорх этгендиле да чачхандыла. Бухарбайны мюлкюн дорхдан эм алгъын анга ёнгкюч ачха берген байла алгъандыла. Атасы кёб джылланы къыйналыб джыйгъан мюлкю, бир кюнню бир-эки сагъатына чачылыб, думп болуб кетгенди. Бир къауум адам къой сюрююун юлешгенди, бир къауум адам да джылкъысын юлешгенди, бир къаууму да кийиз ююун чачхандыла. Дорхда сатылгъанны учуз болмай мадары бармы эди. Бухарбайны да мюлкюн учуз багъагъа алгъандыла. Ачха борч берген адамла, ол учуз малны не къадар кёб алыргъа кюрешиб, бир-бири алларына чабыб, бир-бирлери бла урушуб, Бухарбайны мюлкюн чачхандыла. Бухарбай:

— Да мени кесиме не къалады да? — деб сюдге соргъанды.

— Ишлерге эки сау къолунг къалады, эндиге дери сен джаш эдинг да, тели эдинг, энди уа скойсенг, скоймесенг да акъыллы болурса, — деб сюдо башха джууаб бермегенди.

Алай бла Бухарбайны мюлкю чачылгъанды. Бухарбай ачыгъанды, кюйгенди, башын энгишге тутханды, алай болгъанлыкъгъа не этерик эди, терслик кесинде болгъанын билгенди да, сюдге да къаршчы болалмагъанды. Юлешиб бошаб, Бухарбайны атасы эм бек скойген джылкъы-

ларыны тукъумларындан бир акъ тайгъа джетгенлеринде, Бухарбай тайны бойнундан къучакълаб, муну кишиге берлик тюлме деб, тохтагъанды. Адамла бары да тайны игилигин таныб, анга кёзлери къараб, бир-бири алларына чабыб, тайны алыргъа умут этгендиле, алай болгъаны ючюн Бухарбай: «Къалгъан мюлкюмю саулай чачханыгъызда да джукъ айтмагъанма, бу тайны уа бир адамгъа берлик тюлме», — деб тохтагъанды. Аны юсюнден ёнгкюч берген адамла да Бухарбай да бийге-сюдюге келгендиле. Бий, эки джанына да тынгылагъанды да, борч берген адамлагъа: «Сиз Бухарбайгъа бергенигизни он кере къайтарыб алгъансыз, энди бир джангыз тайы къалгъанды да, аны да алыргъа кюрешесиз, бир джашны тюбюнден джангыз атын да алыб, джаяу къояргъа уялмаймысыз, сизни бетигиз джокъмуду?» — деб айыб этиб къайтаргъанды.

Бухарбай былайда этген телиликлерин да ангылаб, мюлкюн тауусханына да ачыб, ол къадар ыйлыкъдыргъанларына да бушуу этиб джылагъанды. Бий да бек джазыкъсыннганды. Алай болса да тайчыгъы кесине къалгъанына кёл басханды. «Бухарбай, сени бу тайынг «Элкъыргъан» деген дуниягъа айтылгъан байталны тукъумунданды. «Элкъыргъанны» бизни этегибиз джетген джерде бир ат озмагъанды. Бу тай кеси сени къалгъан мюлкюнгю багъасы барды», — деб, бий Бухарбайгъа юретгенди. Бухарбай бийни сёзлерине тынгылаб: «Берекет берсин», — деб, асыры къууаннгандан бийни аллында джылагъанды.

II

Бухарбайны, къарт анасы бла джангыз аты болмаса, джугъу къалмагъанды. Аны къарт анасы алайсыз да ачыб тургъан Бухарбайны ачытыргъа скоймей, джыламай да тохтаялмайын, джашыртын джылаб, туру уа: «Бухарбай, сен байлыкъны, ашхылыкъны башынг сау болса табарса, ачыма, сен джашса, кюрешсенг, энтда бай болурса», — деб кёлюн басхандан сора башха болушлукъ эталмай эди. Бир кюн Бухарбайны анасы, кёб сагъыш этиб, Бухарбайгъа былай айтханды: «Балам, мени оноуума тынгыларыкъ эсенг, мени санга оноуум былайды: сен бизни элибизде къалма, бир джары кет, сен бизни элибизни эм байларындан бири эдинг, энди уа эм джарлысыса, бар къайры болса да сени киши танымагъан бир джерге, кюреш, урун, тюзелиб бай болурса, мен да эгечиме кетейим, аны эри иги адамды, мени къартлыгъымда кыстамаз, — ма бу мени ахыр оноуумду, манга тынгыларыкъ эсенг», — дегенди. Бухарбай, анасыны сёзлерине тынгылаб, джангыз къарт анасын асыраылмазлыгъын да ангылаб, энтда бир къат мыдах болуб ёкюннгенди, алай да башха мадар табалмазлыгъын ангылаб, анасы айтханнга бой салыб, кетерге алланганды. Туугъан къарт анасын кююб, Бухарбай джарлылыкъдан къачханын адам билмез киби, кёзюнден акъгъан джыламукъларын киши кёрмез киби, кеч болгъанлай Бухарбай джангыз тайыны да башындан тутуб, элден чыгъыб тебрегенди.

Бухарбайны къарт анасы, ашыра барыб, айырылыргъа тебрегенинде: «Балам, сеннге мени арт тилегим бѹду: сени бу тайынгы багъасын киши билмейди, ол дуняда болмагъан атны туудугъунданды, аны сакъла, анга не уллу багъа берселе да сатма. Ол ёссе, ат боллукъ тюлдю, джел боллукъду, тулпар боллукъду, джаядан ычхынган садакъ боллукъду. Аны атына да атанг «Акъбоз ат» атагъан эди. Бу тилегими толтур, ашхы джолгъа бар, джигит бол», — деб Бухарбайны къучакълагъанды. Бухарбай джюреги кѣлтюрюлгенден джукъ да айталмай, анасыны аякъларын къучакълаб, баш уруб, тайыны да башындан тартыб, элден чыкъгъанды.

Ол чыкъгъаны бла Бухарбай, джолоучу болуб, бир ыйыкъны баргъанды. Кѣб сууланы, кѣб джерлени юслери бла ётѹб, аны адам танымаз джерге джетгенинде, энди былайда мени киши танымаз, атасыны мюлкюн чачхан деб киши ыйлыкъдырмаз деб, кѣл басыб, Назир деб бир байгъа джалгъа киргенди. Бухарбай кесини джалына аны тайы Назирни джылкылары бла хакъсыз кютюлюрге деб джарашханды. Назир а ол джалгъа нек огъай дерик эди. «Джер кѣб, кырдык уллу, айлансын джылкыла бла», — дегенди. «Алай болса да, Бухарбай тайынг къолай зат тюлдю, аякъчыкълары бск ингичгедиле, андан асыры хайыр чыгъарыкъ болмаз», — дегенди. Назир ат таныгъан адам болмагъанды. «Акъбоз ат», ол къадар кѣб джюрюб, арыб, унугъуб, тѹгю чѹйресине айланыб, аман бет алыб тургъаны себебли Назир тайны бир да джаратмагъанды. «Алай болса да тайы ёсѹб ат болса, Бухарбай мени атларымы къыйнамаз, кесини атына миниб джылкыыланы алай кютер», — деб кѣлюне келгенди. Назир «Акъбоз атны» сѣкгенинде, Бухарбай, бир ёсге эди ансы, кѣрюр эдинг деб, кеси-кесине ичинден сагъыш этгени болмаса, тышына Назирге чыгъарыб джукъ айтмагъанды.

Назир джашагъан эл бек уллу эди. Назирни джылкылары юч къауум болуб джюрюй эдилс. Бухарбай джылкыыланы кютген кюнлерини ал кюнѹнден: «Бѹгюн ашагъан гырджыным кеси къыйыным бла табхан гырджынымды», — деб, къууаныб, кесин ишге джарашдыргъанды. Ол кюнѹден башлаб, Бухарбай, кече-кюн да атдан тѹшмегенлей, джылкыыланы кютѹб тургъанды: ишлегенни, кесини къыйыны бла джашагъанны къыйын бла зауукъ болгъанын сынагъанды. Назир къызгъанч адам болгъанды, джалчыларына ёлмез-къалмаз кибикиден озуб ашаргъа азыкъ да бермегенди. Аны джалчылары кѣзѹнден ташада анга не аман табханларын къуѹб, аны бир да сѹймегендиле, кѣзѹнде уа не айтса да этмесден мадарлары болмагъанды. Джарлы къоркъакъ, онгсуз болады. Кесин ариу кѣргѹзюрге кѹрешеди. Ол огъай эсенг, бир-бирледе башларын энгишге тутуб, намысларына джарамагъан, кеслерин ыйылыкъдыргъан ишлени да этедиле. Назирни джалчылары джарлы, къарыуусуз эдиле да, алай этмезге къоркъа эдиле. Джылкычыны да, хар бир сѹрюѹчѹнѹча, къуллугъу къыйын къуллукъду, алай болса да аны бир аманы, не кече, не кюн тынчлыкъ, тынгы табмайса. Эки кѣзѹнгю да бирден къысыб

джукълаб тургъанлай, бирин ачыб къараб турмасанг, бири батмакъгъа батар, бири джанындан джатар, бирини юйюне ёлю кирир. Бухарбай, ары деричи джылкы сюрюу кютмесе да, дженгил огъунакъ ишин, къул-лугун ангылаб, ишин иги толтуруб тебегенди. Бухарбай энди кесин насыбсызгъа да санамай эди. Мени «Акъбоз атым» барды, къалгъанланы аллайлары да джокъду деб, «Акъбоз атха» къууана эди. Ол «Акъбоз атха» къарагъанын кёрюб, къалгъан сюрюучюле кюле эдиле. Назир а аны эрикмей, ол къадар суйюб атына къарагъанына сейирсине эди. Бухарбай «Акъбоз атын», эринмей, хар кюн сайын джуууб, сюртюб, джалын, куйругун кырккыб, тараб, аз-аз чабаргъа да юретиб, башлагъанды. «Акъбоз ат да», Бухарбайгъа юрениб, аны ызындан ит ийесини ызындан тагъылгъанча, тагъылыб джурюу эди. Бир-бирледе Бухарбайны туугъан эли, джери эсине тюшюб, мыдах болса, «Акъбоз атха» келиб, адамгъа сё-лешгенча: «Акъбоз ат», сени бла мени мында киши танымайды, киши эс-лемейди, ол игиди. Сени ийенг кёб телилик этгенди, алай болса да къай-гъырмаз. Ол этген телиликлерин тюзетир», — деб сёлеше эди. Алай бол-гъанлыкъгъа, аны киши эслемейди деб, Бухарбай бош умут эте эди.

Назирни Мариям деб эрге барлыкъ бир ариу кызы бар эди. Кызла уа бир-бирледе эслерге керекли болмагъан затланы да эслеучендиле. Мариям да Бухарбайны эртдеден бери эсlegenди. Бухарбай эртден сайын джылкыны орундан чыгъаргъан кёзюде Мариям жангъы джылкычы-дан кёз алмайын къараучан эди. Мариямны кёзюне Бухарбай къалгъан сюрюучюледен эсе атда да башха тюрлю олтургъанча кёрюнс эди, кесин да башха тюрлю тутханча кёрюнеди эди.

Къыргъыз кызла бизни кызлача алай уялчакъ, джашынчакъ кыз-ла тюлдюле. Мариям бир джолда Бухарбайгъа тюбегенинде: «Сюрюучю, къолларынгы бир кёргюзчю», — дегенди. Бухарбай уялгъан, джунчугъан да этгенди, алай болса да къолларын кёргюзгенди. Мариям, Бухарбайны къолларын кёргенинде, аны кёзюне къараб: «Сен, Бухарбай, къалгъан-лача бош сюрюучю тюлсе, сени къолларынг сюрюучюню къолларыча берчи къолла тюлдюле, тишируну къолларыча джумушакъ, сыйдам къолладыла, ала алай кёб ишлемегенлери белгилиди», — дегенди. «Андан сора да сен атха минсенг да, сени къалгъанладан башха болгъанынг белгилиди» — дегенди. Бухарбай уялмайын, джунчумайын: «Керти да бош сюрюучю тюлме», — деб джууаб этгенди.

«Сёз джокъду, Бухарбай, сени байлыгъынг уллуду, алай а сен ол байлыгъынгы ким бла юлешириксе, кимге берликсе?» — деб Мариям кюлгенди.

«Мени бир адамым да джокъду», — дегенди Бухарбай, «Бир да ёзге адамынг джокъ эсе да, сени бир суйген кызынгдамы джокъду?» — де-генди Мариям.

«Джугъу болмагъан, джарлы сюрюучюню кызла суймейдиле, алай болса да мен суйген да бир джан барды, ол да мени Акъбоз атымды, — дегенди Бухарбай.

«Сюерге табханынг атмыды, ха... ха... ха! Джашыргъанынг джашладан чыкъсын, алай болса да кёрюрбюз!» — деб, кетгенди Мариям. Бухарбайгъа къараб кюлгени Бухарбайны бир бёлек заманны тынчлыкъсыз этиб, неге кюледи, бу мени неми кёреди экен деб ачыуландырыб тургъанды.

Бир кесек заман ётгенден сора Бухарбай кеси да Мариямгъа къарай, хар къарагъаны сайын бек джарата, бекден-бек сюе тебрегенди. Алай бла эки джаш джюрек, бир-бирлерине тартыб, сёз айтмагъанлай, бир-бирлерин билгендиле, бир-бирлерин суйгендиле. Алай болгъанлыкъгъа, Бухарбай кесини джарлылыгъындан къоркъуб, кеси-кесине: «Кёб тели болгъанса, Бухарбай. Назир байды, къызына кёб къалын аллыкъды, сен джарлыса, берирге джугъунг джокъду, кюлкюлюк болурса», — деб, кеси-кесине акъыл берирге, кеси-кесин тыяргъа кюрешгенди, алай болгъаны ючюн, суймеклик джюрегинден кетерге унамагъанды. Ингир сайын Бухарбайны башына ол сагъыш келиб, джюрегине мыдахлыкъ кирсе, шынгкъартны къатына олтуруб, кесине этген джырын джырлаб тургъанды:

Самаркъаулаб, ариу къыз джашха кюлсе,
Джаш уланнга ол бек джарсыу болады.
Джаш, атланыб, узакъ джары кетсе уа,
Аны ызындан къыз тарала къалады.

III

Алай бла сау юч джыл кетгенди. Тюзледе ариу гокка хансла, кырдык юч джолда чыгъыб, юч джолда кюн кюйдюрюб, сууукъ юшютюб къуругъандыла, юч джолда джаз джетиб, дуния кёгергенди, юч джолла къыш келиб, дуния агъаргъанды. Къыш малгъа къарагъан тынч тюлдю, артыкъсыз да къыш джел келиб, боран этсе, ол андан да къыйынды. Бухарбай да къыш бир талай джолда тюзде джылкъыла бла къалыб, сууукъдан бузларгъа аздан къалгъанды, алай болса да тёзгенди. Джарлы адам тёзмейин мадары бармыды, джарлы джарлылыгъын кимге тарыгъырыкъды, тарыкъса ау аны тарыкъгъанын ким къулакъгъа кийирликди. Бухарбайны да, къалгъан сюрюучюлени къолларыча, къоллары хышту-хышту болгъандыла, бетин да сууукъ кюйдюрюб, къалгъан сюрюучюлени бетлерича, бети, зыбыр, эрши болгъанды. Алай болгъанында. Мариям да анга къараучусун къойгъанды. Бухарбай, кюн-кюнден джарыкъ, кюн-кюнден къууана баргъан болмаса, аланы бирине да бушуу, сагъыш этмей эди, бир да мыдах болмай эди. Не ючюн десенг, аны «Акъбоз аты» ёсгенден-ёсе, уллудан-уллу бола баргъан огъай эсенг, энди уллу ат болгъанды.

Кеси да къаллай ат болгъанды десенг? Сюрюучюле аны «Акъбоз атах» къараб кюрешгенине не къадар кюлселе да, ол анга къарагъанын бир

джарты этмегенди. «Акъбоз ат» а адам къараб, къарамындан тоймаз кибик сейирлик, ариу ингичге аякълы, узун джаллы, гитче башлы, узун белли бир ат болгъанды. Бухарбай анга эм алгъы бурун миннгенинде, ол атча джюрюмегенди, къушча учханды. Бухарбай а асыры къууаннгандан кёкде бла джерде баргъанын танымагъанча болгъанды. «Акъбоз ат» энтда бир джылны ёссюн да, сора мен сюрюучюлюкню къоярма, кериуан ашырыучу болурма дегенди да, Бухарбай Акъбоз атын джылкъыгъа бошлагъанды. Кериуанны ашыргъан джылкъычылыкъдан тынч болур деб, Бухарбай ол акъылны алгъанды. Кериуан деб, сатыучула, тюелеге хазна джюклеб, бир къралдан бир къралгъа, не бир джерден башха бир узакъ джерге бир джукъ сатаргъа элтгеннге айтадыла. Кетер акъыл Бухарбайны башына кириб, тынчлыкъ бермей башлагъанды. Кетерге аны аллын тыйгъан джангыз Мариямны мында калгъаны болгъанды. Мариям а энди Бухарбайны унутханды. Ол а аны джилтин кибик джаннган, дугъумла кибик къара кёзлерин унуталмайды, кенг тюзеледе ёсген ариу къызны тюрсююн унуталмайды. Ол ариуну биреу алыб юйюне элтир, ол ариу башха биреуге барыр деб, Бухарбайны эсинс тюшсе, аны баш тюклери ёрге тура эдиле. Мариямны тилеген кёбдю, узакъдан келиб Мариямгъа кёбле къарай эдиле.

Алай болгъанлыкъгъа, бай Назир къызын эрге берирге ашыкъмайды. Кимни сайларгъа да билмейди, ариу Мариямгъа къаллай бир къалын тилерге да билмейди. Ол билмесе да, къыз ёмюрю къысхады. Мариямны эрге берирге заман джетеди. Назир кюеуге кимни алайым деб, кёб сагъыш этеди, этсе да биреуню да айыралмагъанды. «Кюеулюкле бары да бирдиле, аланы барындан да Мариям игиди, къалай этсин адам?» — деб Назир сагъыш этеди. Эм ахырында былай эсине тюшеди. Уллу чарс этейим да, анда озуб ким алгъа келсе, Мариямны анга берейим деб, ол акъылда тохташады. Ол оюмгъа Мариямны тилеген джашла да разы боладыла, не ючюн десенг, аланы хар бири кесини атына ышаныб, алгъа келирме да, Мариямны алырма деб умут этгенди. Барысыны да атлары да керти иги асыулу болсун, бий болсун, джарлы болсун, сюрюучю болсун, суйген чабсын, ким алгъа келсе, Мариям аныкъыды дегенди. Ол чарсны хапары узакъгъа джайылгъанды. Дунияда уа ариу къызны алыргъа суйген азмыды? Кёб адам джыйылгъанды, аланы арасында Назир айтханча бай да, бий да, джарлы, джалчы да болгъанды, хар бири табхан иги атына миниб келгенди. Эм артында чарс болур кюн да белгили болгъанды. Ол кюн артыкъсыз да кёб адам джыйылгъанды. Назир тургъан элни къаты тюз адамдан, атдан толгъанды. Къарт, джаш къалмайын, сейирге къараргъа джыйылгъандыла. Ариу Мариямны ким алады деб, чыдаб болмайын, халкъ сакълагъанды. Тюзде кийиз юйле къуруб, алагъа элени старшиналары, афендилери, къадылары джыйылгъандыла. Элни бийи да келгенди. Къара халкъ тюзге чыкыгъанлай, кёб турмай Мариямны суйген, алыргъа умут этген джашла да аламат атлагъа миниб чыкыгъандыла. Ол джашла бий да, бай да, бош къара халкъдан джигитле

да болгандыла. Барысындан да артха, «Акъбоз атха» миниб, Бухарбай чыкыганды. Кимди ол акъ атха миннген джаш деб, халкъ бир аууздан сорганды.

Назир ол мени джалчымды деб айтыргъа да болалмаганды. Аны джалчысы Бухарбай къоркъмайын базыб чыкыганын кѳргенинде уа, Назир тамам ыйлыкыганды, алай болгъанлыкыгъа уа, не этерик эди...

Аны къотур аты бийлени, байланы багъылыб тургъан атларыны озарыкъды, артха къалыр да кетер, барсын, деб кѳл басханды. Оноучула джыйылгъан кийиз юйню къатында, атлыла барысы да тизгинлешиб хазыр болгъанлай, бий, тебрегиз деб, къол кѳлтюргенди. Бары да атларыны джюгенлерин бошлаб, чабыб тебрегендиле. Барысындан да артха Бухарбай тебрегенди. Ол, чабарыны аллында чабайыммы деб, кѳб сагъыш этгенди. «Акъбоз атны» джаш болгъанына, чыныкъмагъанына къоркъуб, базмайын туракълаганды. Алай болса да джюреги тѳзмегенди да тебрегенди. Кийиз шатырны къатында, эркишиледен айырылыб, кеслери башха тиширыула да сюелгендиле. Бухарбай, «Акъбоз атны» къагъыб, атлыланы ызларындан тебрегенинде, тиширыулары араларында ариу Мариямны кѳргенди.

Къызны не къадар кѳб адам тилесе, аны кѳлю ол къадар уллу болады, джюреги ол къадар джарыкъ болады. Ол кюн Мариям аны тилеген ол къадар адамны алай кѳргенинде, аны кѳлю артыксыз да джарыкъ болуб, тенглерини арасында джасаныб кюле тургъанлай, Бухарбай акъ атына миниб тебрегенин кѳргенинде, артыкъ да джарыкъ, хыликге этерек кюлгенди.

Чарсха чабарыкъ джерлерини узакълыгы 13 къычырым ары, 13 къычырым ызларына эди. Алай бла 26 къычырымгъа чабарыкъ эдиле. Чабарыкъ джерлерине ары джетиб, ызларына къайтыргъа, атла айырылыб, бир къаууму артха къала тебрегенди. Акъбоз ат къызыб кесин джюгеннге урса да, Бухарбай аны тартыб, бошламай барганды, джетерик белгилерине джетиб, ызларына айланнганларында уа аз-аз бошлаганды.

Бухарбай бошлагъандан — бошлагъаны сайын, «Акъбоз ат» учхандан учуб, атлыланы бир-бири ызындан джетиб, озуб тебрегенди. Юч атдан къалгъанланы артда къалдырыб, ол юч атлы бара баргандыла. Артыкъсыз да алгъа узакъ узайыб баргъан чабыучу ат болганды. Бухарбай «Акъбоз атны» бошлагъандан бошлай барса, ол учхандан учуб, ол юч атны да экисин озуб, аллында джангыз сары ат къалганды. Узагъыракъ джыйылгъан халкъ да кѳроне тебрегенди.

Бухарбай къараб, белгиге джете тебрегенлерин кѳргенлей, Акъбоз атны джюгенин бошлаб, баралгъанына кѳре бармагъа къойганды. «Акъбоз ат» сары атны ызындан садакъны атхан кибик тебрегенди. Сюрюб, сары атха джууукълаша тебрегенинде, Бухарбай сары атны ичин тартыб солугъанын эшитгенди, алай болса да белгиге кѳб къалмаганды, дже-талмаймы къалама деб къоркъгъан да этгенди. Белгиге джетерге эки къычырымдан джууукъ къалганында, «Акъбоз атны» башы сары атны

башына тенглешгенди, тенглеше да алкын Бухарбай, аллына атджер кыашха бюкюлюб, аякъларын да атны джунчутмаз киби́к ёрге джыйыб, кёолу бла «Акъбоз атны» бойнуна-бойнуна кыакыгъанлай, «Акъбоз ат» джангырыб, джаядан садакны ийгенча тебрегенди, эки-юч секириб, сары атны да артда кёолюб, эм алгъа айырылгъанды. Халкъ аны озгъанына кёууаныб, кычырыкъ этиб, аллына чабханды. Ким атын, ким кесин алгъанды, ким кёучакълагъанды, ким махтагъанды. Бий да келиб: «Машалла, Бухарбай, сен алгъа келдинг, ёчно да алдың», — дегенди.

Назир а аны озгъанын соймегенди, соймесе да этерге амал табмагъанды. Мариямны бермез сылтаугъа: «Бухарбай озгъаны кертиди, берирге кълын табса, Мариямны аллыкды, сойсе бусагъатда да элтин», — дегенди. Ол алай айтханында Бухарбайны ачудан баш тюклері ёрге тургъанды, мыдах да болгъанды. Ол сагъатда Мариям келиб, Акъбоз атны ыйнакълаб, бойнундан сылай тебрегенди. Аны кёргенинде, Бухарбай Мариямгъа айланыб: «Сау къл, Мариям, аллах сойгенингги берсин», — дегенди.

Мариям, не айтыргъа да билмейин, джерге къараб кългъанды.

IV

Бухарбай чарсда озуб, хар ким аны насыблыгъа санасала да, ол озгъаны анга джарсыу болмаса, насыб келтирмегенди. Кыйналыб, кюрешиб табхан джюрегини тынчлыгъы чарсда озгъандан сора тас болгъанды. Энди анга бош сюрюучю болуб джашамакълыкъ кыйын, кюч кёрюнггенди. Дуния анга сукъланады, ол кеси уа къайгыдан, сагъышдан кече джукълалмай, кюндюз ашын ашайлмай тургъанды. Аны кёлюндеги, джюрегиндеги да Мариямны дугъумла киби́к эки къара кёзю болгъанды. Бир кюн Назир: «Бухарбай, мен айтхан сёзюме ётюрюкчю болургъа соймейме, сеннге бир джыл болджал береме, ол джылгъа не да эт, Мариямгъа кълын таб, табмасанг, башха адамгъа берликме», — деди.

Ол сагъатда Бухарбайны джюрегине биреу къламаны тыкъса да, ол анга андан бек ачыу болмаз эди. Назир ол сёзлени Мариям да къараб тургъанлай айтханы артыкъсыз да ачыу болгъанды, бек да ыйлыкыгъанды. Мариям, «Акъбоз атха» келиб, ыйнакълаб, аш салыб тургъанды. Анга Бухарбайны, «Акъбоз атны» кълатына келирге уялыгъы зат да кълмагъанды, не ючюн десенг, чарсдан сора хар ким Мариям Бухарбайгъа барлыгъы белгилиди деген болмаса, башха зат болмагъанды. Бир джолда Мариям Бухарбайгъа: «Бухарбай, сен мени бекми сюесе?» — деб, кюле-кюле соргъанды. Бухарбай: «Сюеме!» — дегенди. Мариям: «Акъбоз атдан да меним бек сюесе?» — деб соргъанды. Бухарбай не айтыргъа билмей симсирегенди. Ол алай симсирегенинде, Мариям кюле-кюле дагъыда кетгенди. Къарт Назирни «Акъбоз атха» кёзю бек къарагъанды. Аны беш

джюз джылкысы, юч минг кьою, аны кибик дагыда кёб байлыгы бар эди, джангыз «Акъбоз ат» кибик аты джокъ эди. Чарсдан сора «Акъбоз атны» хапары таугъа, тюзге узакъ джайылгъан эди. Аны хапарын билмеген эркиши, тишируу да кълмагъан эди, анга сукъланмагъан да атха миннген бир адам кълмагъан эди, аны кёрюрге узакдан адамла келе эдиле. Аны ол махтауу къарт Назирге кече джукъу бермей эди, кече, кюн сагъышы да Бухарбайдан «Акъбоз атны» алыргъа эди.

Назир Бухарбайгъа: «Бухарбай, атынгы меннге сат, саулай джылкымы ичинден джыйырма сайлама ат да берейим, аллай бир кьой да берейим», — деб, бир-эки-юч джолда айтыб кёргенди, Бухарбай огъайдан озуб джууаб бермегенди. Назир аланы да, бизни элибизде болмагъан кибик бир кийиз юй да берейим деб кюрешгенди. Бухарбай дагыда унамагъанды, аланы юсюне эки ууучунга сыйыннган бир кюмюш ача да берейим деб кюрешгенди, бизни элде бир адама болмагъанча юсюнге аллай кийимле да этейим, деб кюрешгенди, унамагъанды. «Да, неди муну багъасы, санга не керекди?» — дегенди Назир.

«Манга джукъ да керек тюлдю», — дегенди Бухарбай. Бир кюн а Мариям эсине тюшгенинде, Бухарбай: «Ол айтхан затларынгы да бер, аланы юсюне кызынгы да бер!» — деб ычхындыргъанды Назирге. Назир ачуудан не айтыргъа билмейин: «Табсанг а, иги биле кёре эдим, иги джаш», — дегенди. «Къалай суйсенг, алай эт, бермесенг, берме!» — дегенди да кьойгъанды Бухарбай. Назир атны алаллыгъындан умут юзюб, Бухарбайгъа ачууланыб тебрегенди. Дженгил-дженгил айтдым да телини уллу кёллю этдим, джер башында чабыучу ат азмеди, не уа мени алыргъа кьолумдан келалмаймы эди деб, кеси-кесине кёл басаргъа кюрешгенди. Кёл басса да, джюреги уа чыдамагъанды. Башындан «Акъбоз ат» кетерге унамагъанды. Мени не кереклим барды деб, Назир сагъыш эте келсе, «Акъбоз атдан» сора анга керекли зат тамбай эди. Ненча айланыб да сагъыш этсе, арты, «Акъбоз» ат меники болса, менден бай адам боллукъ тюл эди, мени атымы озгъан ат да боллукъ тюл эди деб, сагъышыны арты алайда тохтар эди. Назир асыры сагъыш этгенден кългъан байлыгъын бир капекге да санамайын, кече джукълаялмайын ачыб, къалайгъа киририн тамбай башлагъанды. Алай эте туруб, сагъышдан, ачуудан ауруб джатханды, ашагъан, ичген да этмегенди.

Бир да чыдаалмагъанында, Мариямгъа: «Бар, ол Бухарбай деген артына тартыб тургъан эшекни бери чакъыр, аны бла энгда бир сёлешейим», — дегенди. Бухарбай Назир джатхан кийиз юйге киргенлейине, ол: «Мен сени сёз ангыламай, артына тартыб тургъанындан ауругъанма. Сени телилигинг төрт эшекни телиликлерин бир-бирине кьошхандан да уллуду дегенди, мени джаш заманым болса эди, сен «Акъбоз атны» кесин кёрген огъай, аны къуйругъун кёрмез эдинг», — дегенди. «Бусагъатда уа не эталлыкъма? Ал нени скойсенг да, аны юсюне да Мариямны да ал!», — дегенди. Бухарбай Назирге баш уруб: «Сен меннге бек кёб бересе, алай болса да, мени да болгъанымы аласа. «Акъбоз ат» «Элькыргъан» деген

аламат тукъумданды», — дегенди. «Мен, джарлы болуб, садакъачы ки-
бик элимден чыгыб кетиб тебрегенимде, мени къарт анам «Акъбоз ат-
ны» не уллу багъа берселе да, бир затха алышдырма деб осият этген эди.
Алай болса да сагыш этейим», — деб джууаб бергенди Бухарбай. Ол
джууаб Назирге ачыу болуб: «Сен, джаман зат, кёзюме кёрюнмей, чыгъ-
ыб кет!» — деб кычырыкъ этгенди. Бухарбай юйден чыгыб бара эшик-
ни тешигинден Мариям аланы сёлешгенлерине тынгылаб, джылай
тургъанын эслегенди. Бухарбайны Назир мал бериб тилеб джумушата-
ласа да, Мариямны джыламукълары джумушатхандыла. Дагъыда не
этерге билмейин, башы эсирген адамны башы кибик тели, сер болуб
юйюне кириб джатханды. Джатыб, кёзлерин кысса, аны кёзюне
Мариямны джыламукъдан толгъан ариу, къара кёзлери кёрюне эдиле,
къулакъларына Мариямны кюлген тауушу келе эди. Назирге «Акъбоз
атны» бериб, Мариямны алама деб, къууана келиб, кийиз юйню къатын-
да тагылыб тургъан «Акъбоз атны» аякъ тауушун эшитсе, айлана да
сокъурана, кечени кече узуну джукъламагъанлай тургъанды. Эм
ахырында, Бухарбай, джаш джюрегин тыялмай, Мариямны алайым деб
кеси-кесине алай айтханлай, эшик аллында «Акъбоз атны» кишнегенин
эшитгенди. Бухарбай чартлаб эшикге чыкъгъанлай, ат аякъ тауушла
эшитгенди. Ала «Акъбоз атны» аякъ тауушлары болгъанын да билгенди.
Биреу «Акъбоз атха» миниб кетиб баргъанын кёргенди. Олсагъатлай ча-
быб, саулай Назирни джылкысыны арасында эм иги атха миниб,
уручуну ызындан сюрюб тебрегенди. Бир сагъат сюргенди, «Акъбоз ат-
ны» аякъ тауушу узакъдан узакъ, аздан аз эштиле баргъан болмаса,
джууукълашмагъанды.

Къутулубму кетерге тебреди деб, къоркъуб, тюбюнде атына къамчи-
ни-къамчини джетдириб, баралгъаныча бармагъа къойгъанды, джетал-
магъанды. Танг да атыб тебрегенди. Танг да атыб къарагъанында, теири
джарыгында бир акъ затны кёргенди. Ол «Акъбоз ат» болгъанын да бил-
генди. Къараб «Акъбоз атны» кёргенинде, Бухарбайны джюреги син-
килдеб, атха не усталыгъын да салыб, сюрюб тебрегенди. Джууукълаш-
хандан джууукълаша барса, ол «Акъбоз ат» болгъанына ишеклиден-
ишекли бола тебрегенди. Джаратылгъанлы ат джетмеген атны мен бу ат
бла джетермеми деб, сагышлы болгъанды. Дагъыда сюрюб, «Акъбоз ат-
ны» ызындан джууукълашханды, энди бир кесек сюрсем джетерикме
деб, къууанган да этеди. Алай болса да «Акъбоз атны» башха ат джетге-
нине бек къайгылы болгъанды. Иги джууукълашханында, «Акъбоз ат-
ха» миниб баргъан адам аны халисин билмегенин, атха да иги уста бол-
магъанын таныгъанды. Ол, «Акъбоз атны» джюрюте билмей, бетин
джойгъанына джюреги тёзмегенди да, аны ызындан: «Лы эшек, атны
джюрюте билмей эсенг, атха нек минесе, бойнуна къакъ!» — деб кы-
чыргъанды. Гудучу, ол айтханча, «Акъбоз атны» бойнуна-бойнуна
къакъгъанлайына, «Акъбоз ат» джаяны тартыб, садакъны ийгенча
тебрегенди, къараб-къарагъынчы Бухарбайны кёзюнден да ташайгъан-

ды. Бухарбай телилик этгенин ангылаганды, алай болгъанлыкъга, «Акъбоз атны» джETERден иш озганды. Бухарбайны аты тюбюнде джыгъылыб къалгъынчы сюргенди. «Аллах, «Акъбоз атны» менден алыб, къарт Назирге берирге тебрегенди да, менден аны ючюн алгъанды», — деб олтуруб джылагъанды.

V

Бухарбай кесини элине юч кюнден къайтханды. Ол юч кюннге арыб, азыб, кёзлери ичине киргенден аны кючден таныгъандыла. Назир Бухарбайны къараб кёргенлейине: «Акъбоз атны меннге берирге унама-дын, меннге берсенг, мен аны сакълай билир эдим, сен эшек кибиб бурушса, телесе!» — деб къыджырагъанды. «Къыйынлыкъны аллах бергенди, эталлыкъ затым джокъду, мен сенден кетеме, башыма бош эт», — дегенди. Назир Бухарбайга: «Да къайры барлыкъса сен?» — дегенди. Бухарбай: «Мен Акъбоз атсыз джашаяллыкъ тюлме, аны излерге барлыкъма» — дегенди.

Мариям Бухарбайга келгенди да: «Бухарбай, мен сени сюеме, меннге байлыкъ керек тюлдю, сенсиз джашаяллыкъ да тюлме, сен къайры барсанг, мен да сени бла ары барлыкъма», — дегенди.

Мариямны алай ариу, джылы сёлешгенине джюреги джумушакъ болуб, кесини джарлылыгы да эсине келиб, Бухарбай кёлү такъыр болуб джылагъанды. Мариям, Бухарбайны джылагъанын кёргенинде, джызыкъсыныб, аны башын эки тобугуну юсюне салыб, ийнакълаб, кёлүн джазганды, сора атасына барыб: «Мен Бухарбайны сюеме, андан башха адамга эрге барлыкъ да тюлме, ол джарлы болса да, сен айтханча алай къарангы, бош сюрюучю да тюлдю, ол джигит, тири, ишленген адамды, манга байлыкъ керек тюлдю, манга мен суйген иги адам керекди, мен Бухарбайны сюеме, анга барлыкъма», — дегенди. Назир ачыууланыб, Мариямга ёзге джууаб бермейин: «Кет, кёзюме кёрюнмейин!» — деб къыстагъанды. Бираз туруб, Мариям биягъынлай айтыб, Назирге баргъанды. Назир андан да бек ачыууланыб: «Ашхы, тели, бар, къайры барлыкъ эсенг да, алай а мен санга джукъ берлигим джокъду, къайтыб меннге келген да этме, ол Бухарбай деген эшек сау къалырын сюе эсе, мени кёзюме кёрюнмесин», — дегенди. Андан сора да Назир Мариямга, атала къызларына урушсала айтыучу, кёб къаты сёзле айтханды. Алай болса да ата джюрек джумушамай мадар бармыды, дагыда Назирни джюреги джумушагъанды да, Мариямны чакъыргъанды. Мариям келгенинде, Назир анга: «Сеннге джукъ берирге керекли тюл эди, алай болса да сюрюучюлени аралырындамы джатарыкъса дегенди да, Мариямга бир ариу кийиз юй бергенди. Дагыда бираз тургъанлай, атла да бергенди, аны ызындан къойла да бергенди, алай эте, къалгъан затларын да бергенди. Ол бергенди, берсе да Бухарбай бир затха да къууанмагъанды. Ол мыдахлай тургъанды. Мариямны тоюн да этиб, Бухарбай юйюне

да келтиргенди, мыдахлыгы уа кетмегенди. Бухарбайны ариу Мариямны эркелетгени да, төгерегине айланнганы да джарытмагъанды. Кече джукълаб тургъанлай, алыннган адамча, Бухарбай секириб туруб, олтуруб тургъанлай, къулагъына «Акъбоз атны» аякъ тауушу келген кибик болуб, чабыб эшикге чыгыб, узакъда, тюзде «Акъбоз ат» чабыб баргъанча кёрюнуб, чабыб барыб джылкъыдан эм иги атны тутуб, Акъбоз атны ызындан чабама деб, чабыб, айланыб, айланыб ингирге мыдах болуб къайтыб келиб, алай бла джашагъанды.

Не байлыгы, не Мариямны ариу айтханы, эркелетгени, не Мариямны сюймеклиги, не бир башха зат Бухарбайгъа «Акъбоз атны» унутдуралмагъандыла. Бухарбайны ол джюрек аурууундан бютюн да бек аурутхан джангы иш чыкъгъанды, ол да неди десенг, «Акъбоз атха» джыр этгендиле.

Акъбоз атны джангыз бир ат джетмеед,
Учхан къушдан джетиб ол тюк алаед.
Арт джанына акъ къанкъаз тюк салыныб,
Джаядан чыкъгъан садакъча бараед.

Орусчадан 1928 джыл кёчюрюлгенди.

1. «Акъбоз ат» деген хапарны баш темасы неди, къошакъ темалары недиле, авторну иннети неди?
2. Джаш ата-ана айтханны нек этмейди, ол себеден къаллай къыйын болумгъа тюшеди?
3. Бухарбай джашауну магъанасына не заманда тюшюнеди? Джалчыны джашауу къалайды?
4. Байла бла джарлыланы арасында не даула боладыла?
5. Назир байгъа характеристика беригиз.
6. Бухарбай бла Мариямны сыфатларын ачыкълагъыз, аланы сюймекликлерине заран болгъан чурумла къайсыладыла?
7. Бухарбай атасыны мюлкюнден къалгъан тайны къалай ёсдюргенди?
8. Хапарны композициясын, сюжетин къурауда атны, ат чарсны, джолну не магъанасы барды?
9. Бу хапарны окъугъан заманда сизни джюрегигизни не зат джарсытады?
10. Бухарбай бла Мариям насыблы болургъа боллукъму эдиле?
11. Хапарда сиз джаратхан кесекни азбар этигиз.
12. Бу темалагъа рефератла джазыгъыз: «Халаллыкъ бла харамлыкъ», «Акъбоз атны хапары».
13. «Бухарбай бла Мариям» деген темагъа юйде неда классда сочинение джазыгъыз.

БАШЛАРЫ

ФОЛЬКЛОРДАН

Нартла	5
Нартланы джаратылгъанлары. Тейриле бла нартла	5
Алмастыла къайдан чыкыгъандыла	6
Эмегенлени юсюнден	7
Нартланы Тейриге табынган алгъышлары	8
Мёлек къонакъ	8

ОРТА ЁМЮРЛЕДЕН

Бурунгу Бирлешген Къарачай кърал эмда аны къурагъан Къарча	12

ЭСКИ ХАЛКЪ ДЖЫРЛА

Бийнегер	20
Эрирей	35
Алгъыш	36
Ачей улу Ачезез	37
Татаркъан	39
Экинчи эмина	42
Зарият	44
Акъбийче бла Рамазан	45

ХІХ ЁМЮРДЕН ЛИТЕРАТУРА ЧЫГЪАРМАЛА

Халкъ ауузда сакъланган джырла

Хасаука	49
Умар	52

ХХ ЁМЮРНЮ ЛИТЕРАТУРАСЫ. БИРИНЧИ ДЖАРЫМЫНДАН

Кърымшаухалланы Ислам

Тенгиз джагъада	56
Сууукъ ташлагъа джан сала	57
Фатиматха	57
Бёрю бла Киштик	58
Письмо Ислам-Бия Крымшамхалова редактору журнала «Мусульманин»	60

Къочхарланы Къасбот

Айджаякъ	63
Байлагъа	73
Тюзлюк	73
Азатлыкъ ючюн	73
Кавказ таула	74
Тюз атлагъан тюзелир	74
Булбулгъа сукъланама	74
Къочхарланы Къасботха. Борлакъланы Тохтар	75
Къасбот. Хубийланы Осман	76

Мечиланы Кязим

Тюзлюк	77
Иги сёз	78
Солтан-Хамитни джыры	79
Таукел этейик биз бююн	80
Осият	82
Джаралы джугъутур	82
Бузджигит	92
Кязимге. Сююнчланы Азамат	102

Джанибекланы Аппа

Джолоучулукъда	104

Бай Къошда	105
Ат бла Ат Керек	105
Аппа Огъартын къарады	105
Сыртлада айландым	106
Кесине этген чамларындан	106
Аппаны джууабы	107
Джалчыланы арасында	108
Патчаклыкъны кючюнден	109
Боран кюн сыртлада	111
Иги балады	112
Дарий джаялмам джолунга	112
Эркишини къанатлары	114
Орусча чакъдыра	114
Ол джаш джаш тюлдю!	115
Къобузчу Ктана	115
Нек джукъланмайды терслик?	116
Олду байгъа хатерсиз керек	116
Тазартукълагъа джыр	117
Ол рысхыдан не келеди?	119
Чийбелге джол джокъду	120
Чегетни къырады	120
Сёзючю къатынла	120
Аллыма чыкълыла бир затла	121
Къызчыкыгъа ауаз	121
Сабийле тууадыла	121
Тойда	122
Аппаны хапарларындан	123
Бугъаны не этесе?	125
Асланкир бла сёлешгени	126
Аппаны джаш заманында бир къарт бла сёлешгени	126
Тенгери бла ушакъ	127
Ёзденланы Абугалиини хапарындан	128
Алийланы Умар	
Билим	130
Кавказ	132
Каракетланы Исса	
Кавказ	134
Оюм тенгизинде джюземе	137
Сельмаш завод	138
Эркинликни саугъасы	140
Кулак бла джалчы	141
Кюн тийди	144
Ёртенланы Азрет	
Къаламым бла тефтериме	146
Темир ёмюр	147
Кавказ таулары	148
Сафият	149
Сюлеменни Суратха письмосу	177
Акъбайланы Исмаил	
Сакъла, кесме	197
Нёгерлик	198
Биджиланы Асхат	
Къарнашла	199

Ана тил.	200
Кюн.	200
Джаз.	200
Къач.	201
Къыш.	201
Боран.	202
Бал чибин.	203

Хубийланы Ислам

Хасанны юйленнгени.	205
Ислам Къарачайлы Маяковскийни юсюнден.	210

Боташланы Абидат

Джаз танг.	214
Таулу къызны тарыгыуу.	215
Эгечле, къарангылыкъны къояйыкъ.	216
Кавказ.	217
Осиятым.	217

Блимгъотланы Ахмат

Махамет бла карабин.	220

Семенланы Исмаил

«Мен турурма Къарачайда унутулмай!» <i>Тотуркъулланы Къазий-Магомет.</i>	247
Акътамакъ.	256
Джаз.	268
Минги Тау.	269
Чаганы джыры.	273
Нек джашайма.	274
.Къыйын заманда.	275
Джамбулда.	276
Тансыкълау джыр.	278
Джаш ёмюрюм.	279
Джырчы Исмаил.	284
Келлик тёлуге.	285

ОРУС ЛИТЕРАТУРАДАН

А. Пушкин

Бугъоуланнган.	287
Булут.	287
Чыганлыла.	288

М. Лермонтов

Джырчыны ёлююм.	298
Талпыу.	300

И. Крылов

Айры чабакъ, Балыкъ, Дуадакъ.	301
Джолоучула бла итле.	302
Тюлкю бла къаргъа.	302

М. Лермонтов

Ибилис.	303

М. Горький

Боранбилгич.	309
Илячинни джыры.	312

Д. Мамин-Сибиряк

Акъбоз ат.	320

СУЮНЧЕВ АЗАМАТ АЛИМОВИЧ
ЛАЙПАНОВ КАЗИ ТАНАЕВИЧ
ХУБИЕВ МАГОМЕТ АХИЯЕВИЧ

КАРАЧАЕВСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Хрестоматия

для 9 класса

Редактор К.-М. Н. Тоторкулов
Художественный редактор В. В. Сиротина
Технический редактор М. М. Дышкова
Корректор Н. С. Салпагарова

Сдано в набор 26.09.97. Подписано в печать 17.12.97.

Формат 60х84¹/16. Бумага книжно-журнальная.

Гарнитура «Таймс» Печать офсетная.

Усл. печ. л. 19,5. Усл. кр.-отг. 19,7 Уч. изд. 23,1.

Тираж 4000 экз. Заказ 3458. С 25

Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство,
357100, Черкесск, пл. Кирова, 23, Дом печати.

Карачаево-Черкесское акционерное общество «Полиграфист».
357100, Черкесск, ул. Первомайская, 47

Лицензия 040035 от 14.06.94.

Сведения о пользовании учебником

№№ п-п	Фамилия и имя ученика	Учебный год	Состояние учебника	
			в начале года	в конце года
1				
2				
3				
4				
5				